## पक्षतानिरूपणम् ।

पक्षतापरमिति केचित् तच्चिन्त्यम् । तथात्वे लिखनसंक्षेपनिर्व्वन्धिनो दीधितिकारस्य पक्षतां निरूपयितुमित्यस्य उपेक्षायां वीजाभावात् । व्याप्तीतीति । व्याप्तिनिरूपणानन्तरमिति मूलपाठाभिप्रायेण व्याप्त्यनन्तरमितिपाठे च तत्रैकाराभावात् प्रत्यक्षेत्यादौ त्युपेक्ष्य-प्रत्यक्षविन्यासादि इति रीत्याप्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिग्रन्थधारकस्य तथाविधलिखनासङ्गतेः । तत्रेति, मूले तत् पदं पक्षधर्म्मतापरं सप्तम्यर्थश्च घटकत्वं अन्वयश्चास्य पक्षत्वमित्यत्रेत्यवधेयम् । सन्दिग्धेत्यादि मूलग्रन्थस्य सन्दिग्धः साध्यरूपो धर्म्मो यत्रेति व्युत्पत्त्या विषयतया साध्योभूतधर्म्मसन्देहवत्वं, तादृशसन्देहपर्य्यवसितं, पक्षतेत्यर्थः । तत्र साध्ये धर्म्मत्वनिवेशनमफलं धर्म्मपदसार्थक्याय, स्वस्मिन् सन्दिग्धं साध्यधर्म्मत्वम् । साध्यं धर्म्मो यस्य इति वहुव्रीहिवलात्, साध्यनिरूपितधर्म्मित्वपर्य्यवसितं पक्षत्वमित्युक्तौ, साध्ये सन्दिग्धं स्वधर्म्मत्वं पक्षत्वमित्युक्तौ च साध्यनिरूपितधर्म्मित्वस्य पक्षनिरूपितधर्म्मत्वस्य चाप्रसिद्धिस्थले वक्ष्यमाणानुपपत्तिप्रयोजकं तत् । एवं साध्यकोटिक-संशयस्य निवेशे साध्यं पक्षवृत्ति न वा, साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रति-योगि न वेतिसंशयासंग्रहः, तादृशसंशयोपादाने च, पक्षः साध्य-वान्न वेति संशयादनुमित्यनुपपत्तिरतो धर्म्मत्वांशं परित्यज्य केवला-न्वयिग्रन्थे •मणिकृतैव वक्ष्यमाणतथाविधसकलसंशयानुगमप्रकारं दर्शयति "यत्रेति," यत्र इति यद्धर्म्मावच्छिन्ने सप्तम्यर्थश्च निर्णयान्वयि-विशेष्यत्वं, साध्यस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य, षष्ठ्यर्थः प्रकारत्वं, तस्यापि निर्णयेऽन्वयः, तत्र तद्धर्म्मावच्छिन्ने, सप्तम्यर्थोऽनुमित्यन्वयि-विशेष्यत्वं, तादृशसम्बन्धेन साध्यानुमितौ तादृशसम्बन्धावच्छिन्न-

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ जनकीभूतेत्यर्थः। पक्षविशेष्यकसाध्याभावविशिष्टबुद्धाविव साध्यधर्म्मिकपक्षावृत्तित्वपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वविशिष्टबुद्धावपि पक्षः साध्यवानिति निश्चयस्य प्राचीनमते प्रतिबन्धकत्वात् साध्यं पक्षवृत्तिनवेत्यादिसंशयसंग्रहः। एवञ्च शुद्धपर्व्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितशुद्धसंयोगावच्छिन्न-शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति पर्व्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसंयोगसंसर्गावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्न-प्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकसंशयो हेतुरिति-पर्य्यवसितम्। तादृशनिश्चयप्रतिबध्यत्वस्य यथाश्रुतस्य घटादिविषयकसमूहालम्बनात्मकवह्निमत्त्वादिनिश्चयप्रतिबध्यघटादिसंशय-साधारणत्वात् तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताप्रवेशः। अवच्छिन्नत्वञ्चान्यूनवृत्तित्वं न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः। तेन वह्निसामान्याभावविशिष्टबुद्धौ महानसीयत्वादिविषयतामनन्तर्भाव्य वह्निमान् महानसीयवह्निमानित्यादिसकलज्ञानसाधारणवह्नित्वावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताकल्पनान्महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयं प्रति महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तथाविधसंशयस्य महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ पक्षतात्वानुपपत्तिः (१)। न वा महानसीयवह्न्यभावादिविशिष्टबुद्धिप्रति-

---

(१) ननु महानसीयवह्निमानिति निश्चयो महानसीयवह्न्यभाववानिति बुद्धिं प्रत्येव प्रतिबन्धकः न तु सुन्दरमहानसीयवह्न्यभाववानिति बुद्धिं प्रति, तथाच प्रतिबध्यादिष्व अभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ पर्य्याप्तिनिवेशः तथाच पर्य्याप्ति-

बन्धकतावच्छेदककोटौ वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वादेर्निविष्टत्वेऽपि, वह्निमानित्याद्यनुमितौ महानसीयवह्निमान्न वा पक्ष इत्यादिसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः(१) इत्यस्याहार्य्यस्य भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितस्य च निश्चयस्याप्रतिबन्धकतया अनाहार्य्यत्वं भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितत्वञ्च निश्चये विशेषणं देयमतो न तथाविधनिश्चयत्वान्यूनवृत्तिप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धिः । पर्व्वतो वह्निमान्न वेत्यादेः कस्यापि संशयस्य धर्म्मान्तरावच्छिन्नविशेष्यताकान्यसंसर्गकान्यधर्म्मावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयसाधारणसंयोगसंसर्गकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वाद्यन्यूनवृत्तिप्रतिबन्धकताकत्वं न सम्भवतीति प्रकृतपक्षतावच्छेदका-

---

पर्य्यालोचनयां महानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नासती वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना यावच्छेदकता तदनिरूपकप्रतियोगिताकत्वनिवेशे वह्न्यभाववान् पक्ष इति बुद्धेरपि तादृशप्रतिबध्यत्वात् कथं पक्षतात्वानुपपत्तिरुक्तेति चेन्न, उक्तरूपेणप्रतिबध्यत्वे महानसीयवह्निमानिति निश्चयस्य वह्निमहानसीयाभाववानिति बुद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वापत्तेरिति ध्येयम् ।

(१) न च साध्यतावच्छेदकतात्रयपर्य्याप्तावच्छेदकताकप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकत्वं निवेशनीयं पर्य्याप्तिपर्य्यन्तं उपलक्षणविधया निवेश्यं तथाच वह्निमानिति निश्चयनिवर्त्यत्वमादाय महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा इत्यादि संशयस्य संग्रहः वह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान्नवेत्यादेर्न पक्षतात्वापत्तिरिति किं व्यापकत्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशनेनेति वाच्यं वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्यधूमवान्नवेत्यादेः पक्षतात्वापत्तेः व्याप्यवत्तानिश्चयस्य व्याप्यधूमाभावप्रकारकं ज्ञानं प्रति बाधनिश्चयविधयाऽप्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशाभावप्रत्यक्षं प्रति अनुमितिसामग्रीविधया प्रतिबन्धकत्वात् व्यापकतानिवेशे च सामग्रीघटककारणान्तरविरहस्थले तादृशनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात् न तादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वमिति बोध्यं यदि च ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेश्यते तदा नायं दोष इति ध्येयम् ।

वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वादेः प्रकारताविशेषणत्वम्। उपनीतभानात्मकबाधनिश्चयस्यापि साध्यवत्तानिश्चयसामान्यनिवर्त्तनीयतया, भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितस्य च तस्यानुमित्यविरोधितया, तथाविध बाधदशायामनुमित्यापत्तिरतः संशयत्वनिवेशनम्। न च पक्षसाध्यविशेष्यकसंशयसाधारणस्यानतिप्रसक्तस्य संशयत्वस्य दुर्व्वचतया पुनरननुगमतादवस्थ्यमिति वाच्यं बाधनिश्चयनिवर्त्तनीयस्यैवात्र संशयपदेन विवक्षितत्वात् केवलान्वयिनि च, साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चय एव सुलभो बाधः, एकविधबाधोपादानेनैव विविधसंशयानुगमसम्भवात्तदननुगमो न दोषाय, अनुगमस्यापि कथञ्चित् सम्भवात्(१)। यत्तु साध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहित्वमेव संशयपदेन विवक्षितमिति नाननुगमः। साध्यं पक्षवृत्ति न वेति साध्यविशेष्यकसंशयस्यापि तथात्वादिति, तदसत्, तथा सति साध्यपक्षवैशिष्ट्यानवगाहिनः साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयस्यासंग्रहात्। न च केवलान्वयि स्थले साध्यं पक्षवृत्ति न वेत्येतादृशसंशयादेवानुमित्युपपत्त्या तथाविधसंशयासंग्रहो न दोषाय इति वाच्यं प्रमेयत्वं घटनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयस्य केवलान्वयि ग्रन्थे मणिकृतैव संगृहीततया तद्विरोधात्। वस्तुतस्तु तादात्म्यसम्बन्धेन वाच्यसाध्यकप्रमेयपक्षकस्थले च तादृशसंशयाप्रसिद्धिः तादात्म्यसम्बन्धेन पक्षसम्बन्धत्वाभावरूपकोट्यप्रसिद्धेः। न च साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयस्य पक्षतात्वेऽपि उक्तस्थले पक्षताव-

(१) पक्षे साध्यवत्त्वज्ञानविरोधिनिश्चयविषयत्वेन नानाविध बाधस्य तादृशज्ञानविरोधिनिश्चयत्वेन विविधबाधनिश्चयस्य अनुगमसम्भवादिति भावः।

च्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितेरुद्देश्यत्वे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन वर्त्तमानभेदप्रतियोगित्वकोटिकसंशयस्यैव सामानाधिकरण्येन साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतया पक्षतात्वमङ्गीकर्त्तव्यं तच्च न सम्भवति प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन वर्त्तमानभेदा-प्रसिद्ध्याकोट्य-प्रसिद्धेरिति वाच्यं, प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेनवर्त्तमानस्य द्वित्वावच्छिन्नभेदस्यैव प्रसिद्ध्यासाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने तादृशभेदप्रतियोगित्वकोटिकसंशयस्यैव तत्र पक्षतात्वसम्भवात् । तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकाभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयत्वावच्छिन्नतदभावकोटिकसंशयस्य पक्षतात्वोपगमसम्भवाच्च, एवमप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेक्यनुमानस्थले· पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिसंशयानुपपत्तेस्तत्त्वसाध्यात्मकाभावप्रतियोगिनि पक्षसम्बन्धित्वसंशयस्य पृथिवीतरत् पक्षसम्बन्धि न वेत्याकारकस्यैव पक्षतात्वोपगन्तव्यतया पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेशासम्भवात् । अथ वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले च वह्निमान्न वा पक्ष इत्यादिसंशयस्य पक्षतात्वप्रसङ्गः साध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्तनीयत्वात् । न च सिद्धिकालेऽनुमितिवारणमेव पक्षताहेतुत्वकल्पनफलं एवञ्च उक्तसंशयस्यानुमिति हेतुत्वोपगमेऽपि सिद्धिदशायां अनुमित्यापत्त्यसम्भवात् तस्य पक्षतात्वमिष्टमेव इति वाच्यं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतदभावान्यतरस्मिन् पक्षसम्बन्धावगाहिसन्देहस्यैव प्राचीनैः पक्षतात्वोपगमात् अन्यथा बाधसाधारणरूपेण पक्षतात्वोपगमेऽपि सिद्धिकालेऽनुमितिवारणसम्भवात् बाधवारकसंशयत्वनिवेशनस्यापि निष्प्रयो-

जनकतापत्तेः। न च तादृशसंशयस्य वह्निव्याप्याद्यभाववत्तानिश्चयरूपबाधाप्रतिबध्यतया नातिप्रसङ्ग इति वाच्यं वह्निव्याप्याभावाभाववान् पर्व्वतः पर्व्वतो वह्निमान्नवा इति संशयस्य तादृशबोधनिश्चयप्रतिबध्यतया तावतापि तद्वारणासम्भवात्। यत्तु प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशान्नोक्तातिप्रसङ्गः, वह्न्यभावविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नाया वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यताया अवच्छेदककोटौ वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताया अनन्तर्भावादिति तन्न वह्न्यभावादिसाध्यकस्थले वह्निमान्न वेत्यादिसंशयासंग्रहप्रसङ्गात्, वह्निविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नाया वह्न्यभावादिनिश्चयप्रतिबध्यताया अवच्छेदकगर्भे वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयताया अनिवेशात्(१) यत्र च वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नस्यैव, पक्षत्वं साध्यत्वञ्च, तत्र वह्निव्याप्यो वह्निमान्न वेति संशयवारणस्याप्यशक्यत्वात्। यत्तु साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताघटितधर्म्मावच्छिन्नत्वेनं प्रतिबध्यताया निवेशनीयतया, वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानं प्रति, वह्न्यभावादिनिश्चयत्वेनाप्रतिबन्धकतया तद्विषयतायाः साध्यवत्वज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहेण नातिप्रसङ्गः। तदपि न तावतापि महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले महानसीयवह्न्यभावाभाववान् पर्व्वतः स वह्नि-

(१) अत्रेदं बोध्यं पक्षसाध्यभेदेन पक्षताया भिन्नत्वात् वह्न्यभावादि-साध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयत्वादिकं न निवेश्यते वह्निव्याप्यकालीनः पर्व्वतो वह्निव्याप्यवानित्यनुमितौ वह्निव्याप्यकालीनः पर्व्वतो वह्निमान्नवेति संशयवारणाय पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविषयतावहिर्भूतत्वं साध्यविषयतायां निवेश्यते तदापि न निस्तारः वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नस्य पक्षत्वे साध्यत्वे च तदनिर्व्वाहादिति।

मान्न वेतिसंशयवारणासम्भवात्(१) अत्रोच्यते, संशयत्वं, स्वनिष्ठवि-
षयताघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालित्वं
ज्ञानभेदेन विषयताभेदानभ्युपगमात् संशयनिष्ठ वह्निमत्पर्व्वतादि-
विषयताया अपि प्रत्येकं निश्चयवृत्तित्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
घटकत्वोपपत्तिः वह्न्यादिसाध्यकस्थले, वह्न्यभाववान् पर्व्वतो घट-
वान्नवेत्याकारकसंशयस्य तादृशधर्म्माक्रान्तस्य साध्यवत्त्वनिश्चयप्रति-
बध्यस्य च वारणायसाध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरू-
पितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन निरुक्तसंशयत्वघटकप्रतिबध्य-
ताविशेषणीया, घटादिमत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताया अतथा-
त्वात् नातिप्रसङ्गः तत्र पक्षः वह्न्यभाववान्नवेति संशयस्य पक्षतात्व-
मिष्टमेव तस्य वह्निः पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगी न वेति संशयसम-
शीलत्वात् स्वनिष्ठविषयतायाश्च बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं निवेश-
नीयत्वेन वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निमान्न वा पक्ष इत्येतादृशसंश-
यस्य व्युदासः तत्र वह्निव्याप्याभावाभावत्वेन व्याप्यस्य पृथग्भाने
ऽपि(२) संशयत्वघटकीभूतस्वनिष्ठवह्निमत्पक्षविषयिताया वह्निव्या-
प्याभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वविरहात्। एवञ्च शुद्धवह्नित्वा-
वच्छिन्नसाध्यकस्थले वह्न्यभाववान् पक्ष इत्येतादृशबाधनिश्चयप्रतिब-
ध्यस्य महानसीयवह्निमान्नवा पक्ष इत्येतादृशसंशयस्य पक्षतात्ववार-

---

(१) महानसीयवह्न्यभावाभाववान् पर्व्वतो वह्निमान्नवेति क्वचित् पाठः बाध-
निश्चयप्रतिबध्यत्वरक्षणाय महानसीयेत्यादिकं पक्षविशेषणं बोध्यम्।

(२) वह्निव्याप्याभावाभाववान् पक्षः वह्निमान्न वा पक्ष इति संशयसम्भवे-
ऽपीतिभावः।

णायसाध्यवत्तानिश्चय-प्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशेन (१) मित्यवधेयं, (२) एतेनावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौपक्षतावच्छेदक-सामानाधिकरण्यमात्रेण कोटिद्वयावगाहिनोनिश्चयस्यावच्छेदका-वच्छेदेनसाध्यादिमत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वेपि निरुक्तसंशयत्वाभावेन न पक्षतात्वमितिसंक्षेपः(३)। अथावच्छेदकावच्छेदेनकोटिमवगाह-मानस्य कोटिद्वयावगाहिनः समुच्चयस्य पक्षतात्वापत्तिः तस्याप्युक्त-रूपाक्रान्तत्वात्। न च विरोधावगाहित्वनिवेशात्तद्वारणसम्भवः कुत्रचित् किञ्चित् प्रतियोगिकविरोधभानस्य समुच्चयेप्यक्षतत्वात् साध्यतदभावादिविरोधावगाहित्वस्य प्रत्येकं सकलसंशयसाधारण्या-सम्भवादिति चेन्न, संयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वज्ञानदशायान्तद्वत्वग्रह-

---

(१) न च तादृश-प्रतिबध्यतायां साध्यवत्तानिश्चयत्व-व्यापक-प्रतिबन्धकता-निरूपितत्वं लाघवान्निविश्य-वह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निभाववेति संशयस्य पक्षतात्वं वारयितुं शक्यते किमर्थं तादृश-प्रतिबन्धकतानिरूपित-प्रतिबध्यताव-च्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेशितं इति वाच्यं वह्निः पर्व्वतवृत्तिर्नवेति संशयस्य पक्षता-त्वानुपपत्तेस्तत्र पर्व्वतवृत्तित्वावच्छिन्नाभावावगाहित्वावच्छिन्न-प्रतिबध्यताया बाध-प्रतिबध्यतानवच्छेदकीभूतपर्व्वतवृत्तित्वावगाहित्वावच्छिन्न-प्रतिबन्धकतानिरूपितायाः साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वाभावादिति।

(२) अवच्छेदकावच्छेदेन वह्निसाध्यकस्थले पर्व्वतत्व-सामानाधिकरण्येन साध्या-भावमवगाहमानस्य महानसीयवह्निकोटिं-सामानाधिकरण्येनावगाहमानस्य वह्न्यभाववान् पर्व्वतः पर्व्वतो महानसीयवह्निमान्नवा इत्याकारकसमूहालम्बनात्मक संशयस्य पक्षतात्व-वारणाय यथाश्रुत-साध्यनिश्चय-प्रतिबध्यत्वमपहाय-प्रतिबध्यता-वच्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेश्यमिति बोध्यम्।

(३) तथाच सामानाधिकरण्येन कोटिद्वयावगाहिनिश्चयीय विषयतायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् स्वनिष्ठविषयतापदेन न तदुपादानसम्भव इति भावः।

विषयीभूतधर्म्मिणि तदभावादिग्रहोत्पत्त्यातद्वत्ताग्रहस्य तदभाववग्रहप्रतिबन्धकतायामव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्तेजकतामपेक्ष्यव्याप्यवृत्तितावगाहित्वेनैव, प्रतिबन्धकतोपेयते। व्याप्यवृत्तित्वज्ञानवच्छिन्नाधारताकत्वं सर्व्वत्रप्रतिबन्धकज्ञाने तादृशाधारताया अन्ततः संसर्गतयैव भानमुपेयते एवञ्च समुच्चयनिष्ठकोटिविषयिता न विपरीतधी प्रतिबन्धकतावच्छेदिका, व्याप्यवृत्तित्वविषयित्वानिरूपितत्वात् अत उक्तसंशयत्वनिरुक्तौ स्वपदेन समुच्चयोपादानासम्भवेन तस्य पक्षतात्वापत्तिविरहात्। अथवा स्वघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित प्रतिबध्यतावच्छेदकीभूताया-स्वावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्ननिरूपितविरोधविषयितानिरूपिताप्रकारिता सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टप्रकारितैव संशयत्वं तच्च (१) समुच्चयव्यावृत्तं समुच्चये विरोधाभानेन कोटिद्वयविषयि-

---

(१) एवञ्चिच संशयत्वनिर्व्वचनपक्षेऽपि निरुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतायां प्रकारितायां साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं निवेश्यं अन्यथा शुद्धवह्नित्वावच्छिन्न साध्यकस्थले महानसीयवह्निमान्नवेत्यस्य पक्षतात्वापत्तेः। एवं बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन स्वघटितेत्यत्र स्वं विशेषणीयं, अन्यथा वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निमान्नवेत्यस्य पक्षतात्वापत्तेः। नचैवं सति स्वघटितेत्यादि भूतान्तं व्यर्थं स्वनिरूपकतावच्छेदकेत्यत्र स्वं बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन विशेष्यतां निरुक्तविरोधविषयतानिरूपितप्रकारितैव साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेनोपादेयतामिति वाच्यं, तथासति अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदक सामानाधिकरण्येन कोटिद्वयमवगाहमानस्य पर्व्वतो वह्निमानवह्निविरुद्धवह्न्यभाववांश्चेति समूहालम्बनस्य अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यनिश्चयबाधनिश्चयप्रतिबध्यस्य पक्षतात्वापत्तेः। भूतान्तोपादाने च पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावावगाहितायाः सामानाधिकरण्येन वह्न्यवगाहिताघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबन्ध-

तयोर्व्विरोधविषयित्वानिरूपितत्वात् संशये चान्ततः कोट्योः संसर्गतयापि परस्परविरोधभानोपगमेन सकलसंशयसंग्रहः। यदंशे संशयत्वं तत्कोटिविरोधस्यैव उक्तरूपेण उपादानसम्भवात् नवस्त्वन्तरविरोधभानमादायातिप्रसङ्गः। केचित्तु साध्यनिर्णयसाध्याभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकविशेष्यताशालित्वं समुदितार्थः संशये

---

कतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वाभावात् नतादृशापत्तिः अवच्छेदकावच्छेदेन कोटिद्वयमवगाहमानस्य समुच्चयस्य पक्षतात्ववारणाय स्वनिरूपकतावच्छेदकेत्यादि निरूपितान्तमित्यादिकं पूर्व्वोक्तदिशैव बोध्यम्। एवञ्च बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूत स्वघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित प्रतिबध्यतावच्छेदिका सती साध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्ननिरूपितविरोधविषयता निरूपितप्रकारिता सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टप्रकारित्वं संशयत्वम्। अथात्र पर्व्वतो महानसीयवह्न्यभाववानित्यादौ पर्व्वतो महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेति संशयस्य पक्षतात्वानुपपत्तिः महानसीयवह्निरूपबाधनिश्चय-प्रतिबध्यतावच्छेदकीभूत स्वनिष्ठवह्निसामान्याभावत्वावच्छिन्न विषयताघटितधर्म्मावच्छिन्न-प्रतिबन्धकतानिरूपित-प्रतिबध्यतायां महानसीयवह्न्यभावत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रकारताशालिनिश्चयत्वव्यापक-प्रतिबन्धकतानिरूपित-प्रतिबध्यतावच्छेदकीभूत महानसीयवह्नित्वावच्छिन्न-प्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नत्वाभावादिति चेन्न तादृश-प्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यनेन तादृश-प्रतिबध्यतावच्छेदकताश्रय-पर्य्याप्तावच्छेदकताकत्वं वाच्यं महानसीयवह्नित्वावच्छिन्न-विषयताया वह्नित्वावच्छिन्न-विषयतात्वेन वह्निसामान्याभाववत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वादुक्तस्थले पर्व्वतीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा इति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिवारणाय प्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतिबध्यतायां प्रतिबध्यतावैशिष्ट्यं निवेश्यं वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकताश्रयपर्य्याप्तावच्छेदकताकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन पर्व्वतीयवह्निमानिति ज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतायां महानसीयवह्निमानिति ज्ञाननिष्ठ-प्रतिबध्यतासामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसङ्ग इति।

च धर्म्मिणि उभयप्रकारतानिरूपितैकविलक्षणविषयता, समुच्चय-वैलक्षण्यायोपगम्यते इति तादृशविषयताया, विभिन्नरूपेण उभय-निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतयानासम्भव इत्याहुः। (१) तच्चिन्त्यं, प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतदभावकोटिकज्ञान-त्वादिकमुपेक्ष्यनिरुक्तरूपेण संशयनिवेशस्य प्रयोजनं दर्शयति तेनेति। न पक्षेति। पक्षविशेष्यकस्य, पक्षः साध्यवान्नवेत्यस्य, साध्य-विशेष्यकस्य, साध्यं पक्षवृत्तिनवेत्याकारकस्य, संशयस्य, नाननुगमः तथा सति फलस्याविलक्षणतया व्यभिचारेण कारणताभङ्ग्येतेति भावः। इदमुपलक्षणं साध्यवत्तद्भेदकोटिकसंशयाननुगमोपि बोध्यः। विशिष्यसम्बन्धनिवेशनप्रयोजनं दर्शयति नवेति। सम्ब-न्धान्तरेण तत्सम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन, सन्देहे सन्देहदशायां, निर्णीतसम्बन्धेन पक्षांशे साध्यीयसम्बन्धविधया तत्कालीननिर्णय-विषयीभूत तत्सम्बन्धेन, एतदनन्तरमनुमिताविति पूरणीयं, तत्-सम्बन्धेन संशयासत्वेपि तत्सम्बन्धेन सिद्धिशून्यकाले इष्टापत्ति-सम्भवान्निर्णीतेत्युक्तं, सम्बन्धमनिवेश्यसाध्यनिर्णयसामान्यनिवर्त्त्यत्व-निवेशेऽप्रसिद्धिप्रसङ्गात् यत्किञ्चिन्निश्चयनिवर्त्त्यत्वं यत्किञ्चित् संसर्ग-कनिर्णयसामान्यनिवर्त्त्यत्वं वा यदि निवेश्यते तदायमतिप्रसङ्गो बोध्यः। धर्म्मत्वांशपरित्यागप्रयोजनमाह न वा तमः प्रभृतिष्विति।

---

(१) चिन्ताबीजन्तु नीलपर्व्वतो वह्निमान् पर्व्वतत्वावच्छेदेन पर्व्वतोवह्न्य-भाववान् वा इति ज्ञानस्य महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पर्व्वत इति संशयसमयोगस्य संशयत्वसुचितं तदनुपपत्तिस्तत्र विशेष्यतावच्छेदकभेदेन विशेष्यता भेदादिति।

तत्त्वचिन्तामणिः।

सन्देहो हि न विशेषणं, परामर्शपूर्वं लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणादिना तस्य नाशात्। नोपलक्षणम् अव्यावर्त्तक-

---

स्वधर्म्मत्वसंशयविषयसाध्यकत्वं पक्षत्वमित्युक्तौ धर्म्मत्वनिवेशेऽप्यवृत्तिसाध्यकघटादिपक्षकस्थले, न पक्षतावैकल्यं, घटादिसमवेतत्वस्य प्रसिद्ध्या गगनादौ तत्संशयसम्भवादिति तमः प्रभृतिपर्य्यन्तस्य पक्षत्वानुसरणं, तथाच, साध्ये सम्बन्धान्तरेण पक्षवृत्तित्वसन्देहदशायां निर्णीतसम्बन्धेनानुमिति वारणाय प्रकृतसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्ववृत्तित्वसंशयस्यावश्यं निवेशनीयतया, तमःप्रभृतिसमवेतत्वस्याप्रसिद्ध्यासाध्ये पक्षवृत्तित्वसंशयमादायापि, न तत्र पक्षतोपपत्तिरिति भावः। स्वरूपसम्बन्धेन तमोवृत्तित्वस्य प्रसिद्ध्यातेन सम्बन्धेनानुमितौ नानुपपत्तिरतः समवायेनेति। पक्षे साध्यीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासंशयस्य पक्षतात्वे, तमःप्रभृतिषु वृत्तिमत् साध्यसाधने नानुपपत्तिरत आकाशादीति। तद्वैकल्यं, पक्षतावैकल्यम्।

सन्देहोऽनुमितौ हेतुः, विशेषणतया, पक्षधर्म्मताज्ञाननिष्ठानुमितिजनकतायामवच्छेदको वा। अथवा उपलक्षणतयातादृशजनकतायामवच्छेदक स्तत्राद्यं पक्षद्वयं दूषयति मूले सन्देह इति, विशेषणं अपेक्षणीयानुमित्यव्यवहितप्राक्सत्ताकं सत् अनुमितिकारणं विशेषणविधयाकारणतावच्छेदकं वेति यावत्। परामर्शपूर्व्वं तस्य संशयस्य नाशादित्यन्वयः। यत्रादौ लिङ्गदर्शनं ततो व्याप्तिस्मरणं तदभिप्रायेण लिङ्गदर्शनस्य, यत्र

तापत्तेः। नापि साधकबाधकप्रमाणाभावः, उभयाभा-वस्य प्रत्येकसत्त्वेऽपि सत्त्वात् नापि अभावद्वयं तथा, बाधकप्रमाणाभावस्य व्यर्थत्वात्, ह्रदादेः पक्षत्वेऽपि बाधहेत्वसिद्ध्यादेरावश्यकत्वेन अनुमित्यनुत्पादात्। नापि साधकप्रमाणाभावः श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुत्या समानविषयकश्रवणानन्तरं मननबोधनात्। प्रत्यक्षदृष्टे-ऽप्यनुमानदर्शनात्। एकलिङ्गावगतेऽपि लिङ्गान्तरेण तदनुमानाच्च मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति स्मरणात्।

---

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः।

संशययोग्यतां निरस्यति नापीति। साधकबाधक-माने सिद्धिबाधौ। केवलान्वयिनि च पक्षनिष्ठाभाव-प्रतियोगित्वधीरेव सुलभो बाधः।

---

तयोर्विपरीतक्रमस्तदभिप्रायेण व्याप्तिस्मरणस्य नाशकत्वमभिहितं, अत एकत्र उभयोर्नाशकत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः। आदिपदेन यत्र संशयानन्तरक्षणे व्याप्तिस्मरणाद्यनुगुणज्ञानोत्पादस्तदनन्तरमेव व्याप्तिस्मरणादिः तत्रत्यतादृशज्ञानसंग्रहः। द्वितीयं दूषयति नोप-लक्षणमिति। अव्यावर्त्तकतापत्तेः सिद्धिस्थलेऽनुमित्यवारकतापत्तेः। तत्कालीनपरामर्शस्यापि कालान्तरीयसंशयविषयधर्म्मिवृत्तित्वाव-गाहितया सामग्र्या अक्षतत्वादिति भावः। अथ साध्यसन्देहो-

ऽनुमितौ हेतुरेव लिङ्गदर्शनादेः पूर्व्वोत्पन्नस्य संशयस्य तेन विनाशेऽपि तदनन्तरं परामर्शाव्यवहितप्राक्क्षणजातसंशयान्तरादेवानुमितिरिति कल्प्यते न चानुत्पन्न एव संशये यत्र स्वसामग्रीबलात् परामर्शोत्पत्तिस्तत्रानुमित्यनुदयप्रसङ्गः परामर्शकाले तदुत्तरञ्च विशेषदर्शनरूपप्रतिबन्धकवशेन संशयोत्पादासम्भवादिति वाच्यं फलानुरोधेन सर्व्वत्रैवानुमित्युपधायकपरामर्शाव्यवहितप्राक्क्षणे संशयोत्पादकल्पनात्। यत्र संशयोत्पादद्वितीयक्षण एव परामर्शसामग्रीप्रमाणसिद्धा यत्र वा परामर्शसामग्रीपूर्व्वक्षणे संशयजनकधर्म्मिज्ञानाद्यभावः प्रामाणिकस्तत्र परामर्शानन्तरं साध्यस्य प्रत्यक्षनिश्चय एव उपगम्यते तत एव प्रवृत्त्याद्युपपत्तेः तत्रानुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्याप्यगत्याभ्रमत्वमेव कल्प्यते अनुगताननुगतसिषाधयिषाभावकूटविशिष्टसिद्ध्यभावस्यानुमिति - हेतुत्वापेक्षया संशयहेतुतायां लाघवात्। संशयहेतुत्वोपगमे, वाधनिश्चयदशायां संशयाभावादेवानुमितिवारणसम्भवात् नानाविधवाधाभावस्यानुमितिहेतुत्वाकल्पनेनानुमितिसामग्रीप्रतिबन्ध - कतायां तदनिवेशेन च लाघवात्। जनकज्ञानविरोधितयैव च वाधादीनां हेत्वाभासतोपपत्तेः। संशयस्य च कार्य्यतावच्छेदककोटौ कारणवैशिष्ट्यं निवेश्य तादृशसंशयत्वेनैव हेतुतावाच्या, अतो दीधितिकारोक्तप्रकारस्य स्वत्वघटिततया, स्वत्वाननुगमेन, प्रतिवध्यतादीनां स्वस्वावच्छेदकभेदेन भिन्नानामननुगमेन च शब्दानुगममात्रपर्य्यवसानेऽपि न क्षतिः। संशयस्य, वाधसाधारणतदभाववत्ताज्ञानत्वेन कारणत्वं न तु पक्षधर्म्मिकसाध्यतदभावोभयज्ञान-

स्वरूपसंशयत्वेन, गौरवात्। बाधनिश्चयदशायाञ्च नानुमित्यापत्ति-सम्भवः। प्रत्यक्षादिसाधारणालौकिकविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादिति तु न अन्यथा बाधनिश्चयेऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽनुमित्यापत्तेः, अप्रामाण्यग्रहाभावस्य संशयजनकतायां प्रयोजनविरहेणानिवेशात्, साध्यसन्देहे अप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽप्यनुमित्युपगमे क्षतिविरहात्; संशयेऽप्रामाण्यनिश्चयेऽनुमित्यनुत्पादेऽपि संशये विषयसंशयस्याकिञ्चित्करत्वात्; तत्राप्रामाण्यनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्यैव निवेशनीयतया अप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितबाधनिश्चयादनुमित्यापत्तेर्दुर्व्वारतापत्तेरिति चेन्न, प्रत्यक्षादिना निर्णीतस्यापि साध्यस्यानुमित्सया अनुमितेरानुभविकत्वात् संशयस्य पक्षतात्वे तदनुपपत्तेरनुभवापलापे विशेषदर्शनमूलकप्रत्यक्षादेव सर्व्वत्रप्रवृत्त्यादिसम्भवे अनुमानप्रामाण्यस्यैव विलयापत्तेः (१) संशयानन्तरजातसिद्ध्यात्मकपरामर्शादनुमित्यापत्तेश्च इति संक्षेपः। संशयनाशेऽपि यावन्निर्णयस्तावत्पर्य्यन्तं संशययोग्यताया अनपायात् तस्या एव पक्षतात्वं सम्भवतीति तद्-निराकरणे मूलस्य न्यूनता, अतो नापीति मूलमेव संशययोग्यता-निराकरणपरतया व्याचष्टे संशययोग्यतामिति, साधकबाधकमान-पदस्य सिद्धिबाधहेतुरूपयथाश्रुतार्थपरत्वे सर्व्वदैवानुमित्यनुपपत्तिः अनुमितिपूर्व्वं सिद्धिबाधहेतुचक्षुरादेः सिद्धिहेतुपरामर्शस्य च सर्व्वत्रैव सत्त्वात् अतः तत्पदं सिद्धिबाधपरतया व्याचष्टे साधकेति। यद्यपि बाधकमानपदस्य बाधजनकतत्सामग्रीपरत्वेऽपि

(१) एवमप्रसिद्धसाध्यकस्थले संशयासम्भवादनुमित्यनुपपत्तेरिति पाठान्तरम्।

16065

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ सिषाधयिषितसाध्यधर्म्माधर्म्मी पक्षः। तथाहि मुमुक्षोः शब्दादात्मावगमेऽपि मननस्य मोक्षोपायत्वेन सिद्धि-विशेषानुमितीच्छया आत्मानुमानम् अतएव प्रत्यक्ष-परिकलितमपि अर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः। नहि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातार इति वाचस्पतिवचनयोरविरोधः अनुमित्यातद्विरहाभ्यां

---

न क्षतिः बाधसामग्र्यनन्तरक्षणे कदाप्यनुमितेरनुत्पादात्। तथापि बाधजनकत्वमात्रेण तत्सामग्रीपरत्वे तदवच्छिन्नाभावस्य हेतुता-लभ्येत तत्र चोक्तैवानुपपत्तिः बाधसामग्रीत्वेन तत्परत्वञ्च विना लक्षणां न निर्व्वहति लक्षणाया आवश्यकत्वे बाध एव लक्षणो-चिता इत्यभिप्रायेण इदम्।

ननु पक्षे साध्याभावनिश्चयस्य बाधतया केवलान्वयिनि साध्या-भावाप्रसिद्ध्या बाधाप्रसिद्धिरतस्तदभावघटितपक्षतावैकल्यम्, अत-आह केवलान्वयिनि चेति। पक्षनिष्ठेति, साध्य इत्यादिः, धीर्निर्णयः, सुलभो वाध इति। तथाच तादृशबाधाभावस्यैव पक्षताघटकत्वान्नानुपपत्तिरिति भावः। सुलभ इत्यनेन तन्ना-भावांशे साध्यीयत्वभ्रमात्मकबाधस्यापि, कदाचित् कस्यचित् पुरुषस्य प्रसिद्ध्या तदभावघटितत्वमपि पक्षतायाः सम्भवतीति सूचितम्।

तदुपपत्तेरिति चेन्न, सन्देहवत्परामर्शपूर्वं सिषाधयिषाया अपि अभावात् योग्यतायाश्च अनिरूपणात्, सिषाधयिषाविरहेऽपि घनगर्जितेन मेघानुमानात्; स्वकारणाधीनतृतीयलिङ्गपरामर्शबलेन अनपेक्षितानुमानदर्शनाच्चेति। उच्यते सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभावो यत्रास्ति स पक्षः। तेन सिषाधयिषाविरहसहकृतं साधकप्रमाणं यत्रास्ति स न पक्षः। यत्र साधकप्रमाणे सति असति वा सिषाधयिषा, यत्र वा उभयाभावस्तत्र विशिष्टाभावात् पक्षत्वम्। यद्यपि पक्षत्वस्य केवलान्वयित्वात् नास्य भेदकत्वं, तथापि पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम्।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय श्रीगङ्गेशोपाध्याय विरचिता पक्षता समाप्ता।

---

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः।

ननु तत्रापि पुनरनुमित्सा, ततः परामर्शान्तरं, स्मरणात्मकाद्वा परामर्शादनुमितीष्टसाधनताविषयकादनुमित्सा, ततोऽनुमितिरिति फलबलात् कल्पनीयमित्यत आह सिषाधयिषेति। न च अनुमितिजनिकेच्छैव

पक्षता। सा च क्वचित् स्वनिष्ठैव सर्वत्र ईश्वरनिष्ठैव सुलभेति वाच्यम्? तस्यानित्यत्वेन सिद्धौ सत्यामपि पक्षताप्रसङ्गात्। न च तस्यास्तदानीं, न तज्जनकत्वं तद्धि, न तद्योग्यता, अनपायात्। न च तदुपधानम् अनुमितेः पूर्वं तदभावात्। न च तत्सामग्रीसमवधानम्। कारणमात्रस्य पक्षताकुक्षिनिक्षेपप्रसङ्गाच्छेषवैयर्थ्यात्। तदानीं, सामग्रीविरहप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगिनः कारणस्य वक्तव्यत्वापाताच्च।

---

व्याप्तिस्मरणादिना पूर्व्वानुमित्यानाशस्थलेऽनुमितिमुपपाद्य, सिषाधयिषाविरहेत्यादिग्रन्थमवतारयति नन्विति। तत्रापि, परामर्शपूर्व्वमनुमित्यानाशस्थलेऽपि, पुनरनुमित्या, परामर्शानन्तरमनुमित्यान्तरम्। ननु परामर्शानन्तरोत्पन्नेन इच्छाजनकज्ञानेन इच्छाजननसमकालं परामर्शस्य विनाशात्ताहशेच्छातः कथमनुमितिरित्यत आह ततः परामर्शान्तरमिति। विनश्यदवस्थानुमित्याऽनुमितिमुपपाद्याविनश्यदवस्थयाप्युपपादयति स्मरणात्मकाद्देति। चाक्षुषादिपरामर्शस्यानुमित्यंशे इष्टसाधनताप्रकारकसमूहालम्बनत्वं नोपपद्यते स्वायोग्यमुख्यविशेष्यकज्ञाने बहिरिन्द्रियस्यासामर्थ्यादतस्तस्य तथात्वमुपेक्ष्य, तन्मूलकव्याप्यवत्पक्षगोचरसंस्कारात् पूर्व्वानुमित्याजनकेष्टसाधनताज्ञानाहितसंस्कारसहकृतात्समूहालम्बनस्मरणात्मकपरामर्शान्तरस्यानुसरणं, स्मरणे-

त्युपलक्षणं, तथाविधमानसपरामर्शोऽपि बोध्यः। ननु कल्पका-भावान्नैतादृशकल्पनासम्भव इत्याशङ्कां परिहरति, फलबला-दिति। सिषाधयिषारूपकारणं विना अनुमित्यात्मककार्य्यानुप-पत्तिबलादित्यर्थः। सिषाधयिषा विरहेऽपीति मूलस्यानुमातुरि-त्यादिः, तेन ईश्वरस्य सिषाधयिषायास्तत्राचत्वेऽपि न क्षतिः। इच्छारूपपक्षताया आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव हेतुता इत्यभिप्राये-णेदम्। न च तत्रापि पूर्व्ववत्फलबलादनुमित्यां कल्पयित्वा अनुमितिः शक्योपपत्तिका तत्र तदभावस्यानुभवसिद्धतया कल्पनासम्भवात्, पूर्व्वं कदापि यस्य मेघानुमितिर्नासीत् तेन तत्रेष्टसाधनताया अगृहीतत्वेन तद्गोचरस्मरणस्य तदनुभावकस्य तदानीमभावेन तद्गोचरानुभवस्य चासम्भवेन तदनुमित्सासामग्र्या एव दुर्घटत्वाच्च, विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्यैवानुमित्साया हेतुता वाच्या इत्यभिप्रायेण उक्तस्थले पक्षतोपपत्तिं दीधितिकृदाशङ्कते न चानु-मितीति। इच्छैव, समानाधिकरणव्यधिकरणसाधारणम् इच्छा-मात्रमेव। स्वनिष्ठेवानुमातृसमवेतेव, तस्या ईश्वरेच्छायाः। पक्षताप्रसङ्गादिति। तथाच सिद्ध्यनन्तरमनुमित्यापत्तिरित्यर्थः। तदानीं, सिद्धिदशायां, न तज्जनकत्वमिति। तथाचानुमिति जनकत्वविशिष्टेच्छात्वेनैव हेतुता, कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य प्राक्सत्वमेव फलोपधाने तन्त्रमिति नातिप्रसङ्ग इति भावः। जनकत्वेन जनकत्वे आत्माश्रयसत्त्वेऽपि स्फुटत्वात्तमुपेक्ष्यदूषणान्तर-माह तत्रेति। योग्यता,, स्वरूपयोग्यता, अनपायादिति, कारण-तावच्छेदकधर्म्मरूपयोग्यतायाः सर्व्वदैव सत्वादित्यर्थः। तदुपधानं

तद्वैशिष्ट्यं, तदभावादनुमिति वैशिष्ट्याभावात्। तथाचानुमित्यु-त्पादनियामिकाया अनुमितिविशिष्टेच्छायाः प्रागसत्त्वादनुमिते-रेवानुपपत्तिः। इदमुपलक्षणम्। अनुमित्यन्तरमनुमित्यापत्तिरपि द्रष्टव्या।

नन्वनुमितिजनकतावच्छेदका यावन्तो धर्म्माः प्रत्येकं तदव-च्छिन्नकूटविशिष्टत्वरूपतत्सामग्रीसमवधानमेव इच्छाविशेषणं देयं तच्च कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षण एव इति नातिप्रसङ्ग इति शङ्कां परि-हरति, न तत्सामग्रीति। कारणमात्रस्येति। तथाच परामर्शाद्य-सत्त्वदशायामीदृशपक्षताविरहादेवानुमितिवारणसम्भवात् पराम-र्शादीनां हेतुताविलयप्रसङ्ग इति भावः। ननु सामग्रीसमवहिते-च्छात्वेन न पक्षताया हेतुत्वमुपेयते सामग्रीघटकहेतूनां विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहात् तेषां स्वतन्त्रकारणतयैवाति-प्रसङ्गस्य वारितत्वात् किन्तु ईश्वरेच्छामादाय सिद्धिकाले पक्षता-व्यवहारवारणाय पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव तादृप्येण उपेयते अतो नायं दोष इति दूषणान्तरमाह शेषेति। अनुमितिसामग्र्या एव पक्षतात्वसम्भवेन इच्छारूपविशेष्यभागनिवेशस्य निष्प्रयोजनक-त्वादित्यर्थः। अचेष्टापत्तौ दूषणान्तरमाह तदानीमिति। तदानीं परामर्शादिसमवहितसिद्धिदशायाम्, अन्वयश्चास्य सामग्रीविरहे-त्यनेन वक्तव्यतापातात्, सामग्रीमध्यनिवेशापातात्। तथाच तादृश-कारणं सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावएव। एवञ्च तस्यैव पक्षतात्वमस्तु अलङ्कारणान्तरस्य पक्षताकुक्षिनिवेशनेनेति सिद्धान्त-लक्षण एव पर्य्यवसानमिति भावः।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः।

सिषाधयिषेति। यत्र अनुमित्यानन्तरं साध्यतद्व्याप्यवत्त्वविशिष्टपक्षस्मरणम्, अनुमितीष्टसाधनताविषयकतादृशस्मरणाद्वा अनुमित्या, अनुमित्यापूर्व्वकालोत्पन्नविशेषणस्मरणात् वा अनुमित्याकालोत्पन्नेन्द्रियसन्निकर्षसहितात् साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षप्रत्यक्षं तदनन्तरं च अनुमितिस्तत्र पक्षतासम्पत्तये सहकृतान्तं साधकमानविशेषणम्।

---

सिद्धान्तलक्षणे सिद्धुत्तरक्षणे सिषाधयिषाधीनानुमितेरुपपादनाय, सहकृतान्तविशेषणमुपात्तम्। तच्च तदैवोपपद्यते, यदि सिद्धिसिषाधयिषापरामर्शानां त्रयाणां अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽवस्थितिः सम्भवति, न चैवमुपपद्यते, आत्मसमवेतयोग्यविशेषगुणानां द्विक्षणस्थायितया त्रयाणां युगपदनवस्थानात्। न च यत्रापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शस्य साध्यनिश्चयस्य वा प्रथममुत्पादस्तत्रैव तृतीयक्षणे त्रयाणामेवावस्थानं सम्भवति इति वाच्यं अपेक्षाबुद्धेः, क्षणत्रयावस्थायित्वमङ्गीकुर्व्वाणै स्तदव्यवहितोत्तरक्षणे तदधिकरणे विशेषगुणोत्पादानभ्युपगमात्। अन्यथा स्वसमानाधिकरण स्वानन्तरोत्पन्नविशेषगुणात्मकनाशकबलात् तस्या अपि तृतीयक्षणे विनाशापत्तेरित्याशङ्कां परिजिहीर्षया सिद्ध्यात्मकसमूहालम्बनपरामर्शस्थले तादृशविशेषणप्रयोजनं दर्शयति यत्रेत्यादिना। अनु-

मित्याव्यवहितोत्तरक्षणे विशिष्टपक्षप्रत्यक्षं न सम्भवति, इच्छोत्पत्ति-काले ज्ञानानुत्पत्त्याविशेषणज्ञानघटितसामग्रीविरहात्, इच्छा-पूर्व्वक्षणे तादृशसामग्रीसमवधाने इच्छासामग्र्यपेक्षयाप्रत्यक्ष-सामग्र्यावलवत्वेन तस्याएवोत्पादासम्भवइत्यतो विशिष्टस्मरणानु-धावनम्। न्यूनताभङ्गाय, परामर्शपूर्व्वोत्पन्नेच्छास्थले प्रयोजनमुक्त्वा तदनन्तरोत्पन्नेच्छास्थले तद्दर्शयति अनुमितीति। यत्रेत्यनुषज्यते। इच्छासामग्रीसम्पत्तयेऽनुमितीष्टसाधनताविषयकेति। तादृशस्मर-णात् साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षस्मरणात्। पूर्व्वोक्तयुक्त्या चाक्षुषादि-परामर्शस्यानुमिताविष्टसाधनतावगाहित्वासम्भवात्, यत्र परा-मर्शाव्यवहितपूर्व्वक्षणे इष्टसाधनताज्ञानं, तत्र तत् पूर्व्वक्षणएव फलेच्छासम्भवेन तस्याः परामर्शोत्पत्तिसमये नाशात्। तदुत्तर-मनुमित्साया असम्भवेनेष्टसाधनताविषयकपरामर्शस्यावश्यकत्वात् स्मरणानुधावनम्। न्यूनतापरीहाराय प्रत्यक्षात्मकपरामर्शस्थले प्रयोजनमाहानुमित्सापूर्व्वेति। अत्रापि यत्रेत्यनुषज्यते। प्रत्यक्षा-त्मकधूमत्वादिविशेषणज्ञानस्थले तज्जनकसन्निकर्षादितस्तदुत्तर-क्षणे विशिष्टप्रत्यक्षमेव भविष्यति नत्विच्छा। विनश्यदवस्थसन्नि-कर्षाद्विशेषणप्रत्यक्षानुधावने च प्रयासगौरवमतो विशेषण-स्मरणपर्य्यन्तानुधावनम्। अनुमित्सापूर्व्वकाले परामर्शजनक-सन्निकर्षसत्त्वे तस्या एव अनुपपत्तिरतोऽनुमित्साकालोत्पन्ने-न्द्रियसन्निकर्षसहितादिति। सहकृतान्तं, सहकृतान्तभागोप-स्थाप्यसिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यम्। तस्य अभावविशेषणत्वे, सिषा-धयिषादशायां तदभावविशिष्टस्य सिद्ध्यभावस्यासम्भवात् सिद्धौ

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः।

सिषाधयिषा च तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयत्व-प्रकारिका अनुमितिविषयिणीच्छा यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि सिद्धिसत्त्वे अनुमित्य-नुत्पादात् अनुमितित्वाप्रकारिकायामपि प्रत्यक्षाद्य-तिरिक्तं पर्व्वते वह्निज्ञानं जायतामितीच्छायां प्रत्य-क्षाद्यनन्तरमनुमित्युत्पादात् च यादृश्यादृशीच्छासत्त्वे सिद्धौ सत्यामनुमितिस्तत्तदिच्छाभावसमुदायस्य विशे-षणत्वात् इच्छाया अननुगमेऽपि न क्षतिः।

---

सत्यामसत्याञ्चानुमित्यनुपपत्तिरतः साधकमानविशेषणमिति। सिषाधयिषापदस्य सिद्धीच्छासामान्यपरत्वे प्रत्यक्षत्वादिप्रकारके-च्छाबलादसत्यां प्रत्यक्षादिसामग्र्यां सिद्धिदशायामनुमित्यापत्तिः अनुमितिगोचरेच्छापरत्वे यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामिती-च्छाबलात् सिद्धिकालेऽनुमित्यापत्तिः। नचानुमित्युत्पत्त्यापि तादृशेच्छाविषयसिद्धेस्तत्रानुमितिरिष्टैवेति वाच्यं, प्रकृतानुमि-त्युत्पत्त्यैव यादृशेच्छाया विषयसिद्धिस्तादृशेच्छासत्त्वे एव सिद्धि-कालेऽनुमितेरानुभविकत्वात् उक्तेच्छायाश्चान्तत उपस्थितपदार्थ-गोचरमानसज्ञानेनापि विषयसिद्ध्या अकिञ्चित्करत्वादित्यतः सिषाधयिषापदार्थं व्याचष्टे सिषाधयिषा चेति।

घटविशिष्टपर्व्वतविषयकानुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छासत्त्वे

सिद्धिसत्त्वे वह्न्यनुमित्यनुत्पादात्तत्साध्यविशिष्टेति, तत्सम्बन्धेन तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टेत्यर्थः, तेन कालिकसम्बन्धेन वह्निविशिष्टपर्व्वतविषयकानुमितिर्जायतां द्रव्यत्वावच्छिन्नविशिष्ट-पर्व्वतविषयकानुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छासत्त्वेऽपि सिद्धिकाले संयोगादिना न वह्नित्वावच्छिन्नस्यानुमितिः। वह्निविशिष्टमहा-नसविषयकानुमितिर्जायतां वह्निविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकानु-मितिर्जायतामितीच्छाबलात् सिद्धिसत्त्वे पर्व्वतो वह्निमानित्यनु-मित्यनुत्पादात् तत्पक्षेति, तत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः। नच यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलादिव आलोकवान् पर्व्वत इत्याद्यनुमितिसामग्रीदशायां वह्निमत्पर्व्वतविषयकानु-मितिर्जायतामितीच्छाबलादपि सिद्धिसत्त्वे वह्निविधेयकानु-मितिर्न जायते तत्कालीनसिद्धप्रतिबध्यालोकाद्यनुमित्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छाविषयवास्तववह्निमत्पर्व्वतविषयकानुमितिसिद्धेरित्युक्तरू-पेणापि इच्छाया उत्तेजकत्वं न सम्भवतीति वाच्यं, साध्यविशिष्ट-पक्षनिरूपितविलक्षणविषयिता-प्रकारकत्वेनैवेच्छाया उत्तेजकत्वो-पगमात्। आलोकवान् पर्व्वत इत्याद्यनुमितेर्वह्निविशिष्टपक्ष-निरूपितविलक्षणविषयिताशून्यत्वेन तदुत्पत्त्या तादृशविषयिता-प्रकारकेच्छाविषयसिद्ध्यसम्भवात्। साध्यविशिष्टपक्षनिरूपितत्वञ्च साध्यावच्छिन्नपक्षनिष्ठनिरूपकताकत्वमतो ह्रदो वह्निमानित्यादौ साध्यविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि न तादृशविषयितायास्तत्प्रकारकानु-मित्सायाश्चाप्रसिद्धिः ह्रदादिनिष्ठस्य तादृशभ्रमवृत्तिविषयिता-निरूपकत्वस्यापि ह्रदाद्यंशे प्रकारीभूतवह्न्याद्यवच्छिन्नत्वात्।

वस्तुतस्तु तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वेनैव तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतत्संसर्गावच्छिन्नविधेयतानिरूपिततत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वं विवक्षितं अतो वह्निमान् पर्व्वतो घटवानित्याद्यनुमितिसामग्रीदशायां पूर्व्वोक्तयुक्त्या वह्निमत्पर्व्वतविषयकानुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छाबलात् पर्व्वतादिपक्षकवह्न्यादिविधेयकानुमित्यनुत्पादेऽपि न क्षतिः। तादृशोद्देश्यतात्वेन च तादृशोद्देश्यताकत्वप्रकारकत्वं विवक्षणीयं तेन केवलपर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यतात्वेन तादृशोद्देश्यताकत्वप्रकारकानुमित्सादशायां पर्व्वते अन्यानुमितिसामग्रीसत्त्वे वह्नेः सिद्धिसत्त्वे न वह्न्यनुमित्यापत्तिः (१)। साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशप्रयोजनं दर्शयति यत्किञ्चिदिति। यत्किञ्चिद्विषयकत्वप्रकारकत्वं निवेश्यापि यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामित्यादीच्छावारणं सम्भवतीति यत्किञ्चिद्गोचरत्वप्रकारकेच्छानुधावनम्। न चेच्छा पूर्व्वं यत्किञ्चिद्गोचरज्ञानस्यावश्यं सिद्धत्वात् तादृशेच्छैव न सम्भवति ज्ञानगोचरेच्छायां स्वरूपसत्याः स्वविषयसिद्धेरेव विरोधित्वात्। तदुक्तं नहि ज्ञाने जाते ज्ञानेच्छाभवतीति. वाच्यम् एतदुत्तरवर्त्ति यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामित्याद्याकारकेच्छाया

---

(१) एवं पक्षतावच्छेदकादिनिष्ठानवच्छिन्नत्वावगाहित्वमपि निवेशनीयं अन्यथा जातिमान् वह्निव्याप्यवानिति परामर्शकाले पर्व्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वेऽनवच्छिन्नत्वानवगाहीच्छाकाले पर्व्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिः, पर्व्वतो वह्निव्याप्यवानिति परामर्श-कालीनजातिमान् वह्निव्याप्यवानिति परामर्शमूल्यकालीनानवच्छिन्नत्वानवगाहीच्छानाञ्च तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वं इति बोध्यमिति पाठः क्वचित् पुस्तके दृश्यते।

विवक्षितत्वात्। नन्वनुमितित्वप्रकारकत्वं निवेश्यैव तथाविधे-च्छावारणसम्भवे किं गुरुतरसाध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वप्रकारक-त्वनिवेशनेनेत्यतआह अनुमितित्वाप्रकारिकायामपीति। प्रत्यक्षा-द्यात्मकसिद्धिदशायां पर्व्वते वह्निज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छा न सम्भवतीति तद्विषयीभूतप्रत्यक्षादिरूपसिद्धेरेव सत्वात्, अतः प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तमिति। शाब्दादिरूपसिद्धौ सत्यां प्रत्यक्षाद्यति-रिक्तं ज्ञानं जायतां इत्यादीच्छाया उत्पादासम्भवात् प्रत्यक्षाद्यनन्तर-मिति, प्रत्यक्षादिरूपसिद्ध्यनन्तरमित्यर्थः। अनुमित्युत्पादाच्चेति। तथाचानुमितित्वप्रकारकत्वं निवेशयितुमशक्यमेव तादृशेच्छाना-मसंग्रहप्रसङ्गादितिभावः। इदमुपलक्षणम्। अनुमितित्वप्रकार-कत्वनिवेशेऽपि घटाद्यनुमितिर्जायतामित्यादीच्छाकाले सिद्धि-सत्त्वेवह्न्याद्यनुमितिवारणाय प्रकृतसाध्यादिविषयकत्वप्रकारकत्व-निवेशनमावश्यकम्। न च प्रकृतसाध्यादिविषयिणी या अनुमिति-स्तद्विषयकत्वनिवेशेनापि दर्शितेच्छावारणसम्भव इति वाच्यं, दर्शि-तेच्छाया अपि घटाद्यनुमितित्वेन वह्न्यादिगोचरसमूहालम्बनानु-मिति विषयकत्वात्, न चानुमितित्वप्रकारकत्वानिवेशेऽपि अनु-मितिरेव यत्र प्रत्यक्षत्वादिना इच्छाविषयस्तत्रानुमित्यापत्तिरिष्ट-त्वात्। अनुमितौ प्रत्यक्षत्वभ्रमदशायामेव तादृशेच्छाया उत्पादात् तस्या अनुमितित्वप्रकारकेच्छासमशीलत्वादिति हृदयम्। नचानु-मितित्वप्रकारकत्वस्यानिवेशे पर्व्वते वह्निः प्रत्यक्षतः सिद्धौ शाब्द-सामग्र्याश्च सत्यां पर्व्वते प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वह्निज्ञानं जायतामिती-च्छासत्त्वेऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्, तत्र पक्षतासत्त्वेऽप्यनु-

मितित्व-प्रकारकेच्छाविरहविशिष्ट-समानविषयक-शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वादेवानुमितिवारणसम्भवात्। अथ सिद्धिदशायां पर्व्वते वह्नेरन्यज्ज्ञानं जायतामितीच्छासत्त्वेऽनुमित्यापत्तिस्तस्या अप्यनुमितिविषयकत्वात्। नचेष्टापत्तिः तदुत्तरं पर्व्वतो वह्निमान् इत्यादिमानसाद्युत्पत्त्यापीच्छाविषयसिद्धेस्तादृशेच्छाया यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छातुल्यत्वात्। नच प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीरूप--प्रतिबन्धकसत्त्वान्नापत्तिरिति-वाच्यं, प्रत्यक्षत्वादिप्रकारकेच्छाविशिष्टाया एव मानसादि-सामग्र्या अनुमिति प्रतिबन्धकत्वात्। अन्यथा सिद्धिशून्यकालेऽपि तादृशेच्छासत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात्। नचोक्तयुक्त्या वह्नि-विधेयकत्वावगाहित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् वह्निप्रकारकत्वावगाहि-दर्शितेच्छाबलात् नानुमितिप्रसङ्गः तद्विधेयकत्वावगाहीच्छा-दशायाञ्च जायत एवानुमितिः. विधेयतायाः प्रत्यक्षेऽप्रामा-णिकतया तत्प्रकारकेच्छाया अनुमित्युत्पत्त्यैव विषयसिद्धेरिति वाच्यं, विधेयतायाः प्रत्यक्षाव्यावृत्तत्वे तत्प्रकारिकायाः प्रत्यक्षा-न्यत्वाप्रकारिकाया अपीच्छायाः प्रत्यक्षसिद्धिकाले सम्भवात्, प्रत्यक्षान्यत्वप्रकारकेच्छापर्य्यन्तानुसरणस्य निर्व्वीजत्वात्। न च विधेयताप्रत्यक्षव्यावृत्तैव तदवगाहित्वसूचनायैवोपदर्शितेच्छाकारे प्रत्यक्षान्यत्वोल्लेख इति वाच्यं, एवमपि वक्ष्यमाणस्य शाब्द-सिद्धिकालेऽशाब्दं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलेनानुमितिर्जायते न तु प्रत्यक्षसामग्रीकाले इत्यस्य सङ्गमयितुमशक्यत्वात्, तादृशे-च्छायाः प्रत्यक्षव्यावृत्तविधेयताद्यवगाहित्वे प्रत्यक्षसामग्रीकाले-

ऽपि तद्बलादनुमित्युत्पत्त्यौचित्यात्। तदनवगाहित्वे सिद्धाव-प्यनुत्तेजकत्वात्। अत्रोच्यते। ' अनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वा-दिप्रकारकेच्छानामनुमितिविषयकेच्छात्वेनैवानुगमः। पर्व्वते वह्नेरन्यज्ज्ञानं जायतामित्याद्याकारकेच्छाकाले सत्यां सिद्धौ तथाविधोपनीतभानसामग्र्याश्चानुमितेर्वारणाय तथाविधेच्छा-व्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकता कल्प्यते इति न दोषः। नच तासां " तत्तद्व्यक्तित्वेनानन्तप्रतिबन्धकताकल्पनामपेक्ष्यानु-मितित्वादि-रूपप्रकारविशेषमन्तर्भाव्यैवानुमित्सानामुत्तेजकत्वमु-चितमिति वाच्यम्, तथा सति पर्व्वते वह्नेरन्यज्ज्ञानं जायता-मितीच्छाकाले तथाविधोपनीतभानविरोधिघटाद्यनुमितीच्छा-विशिष्टतत्सामग्रीसत्त्वे सिद्धौ सत्यां वह्न्याद्यनुमित्युपपत्तये तादृश-तादृशेच्छाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन सिद्धावुत्तेजकत्वापत्त्या तदभाव-सहस्रस्य मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण सिद्धि-प्रतिबन्धकतानन्त्यप्रसङ्गात्। ननु साध्यविधेयकत्वावच्छिन्नपक्षो-द्देश्यकत्वप्रकारकेच्छाया उपादाने पक्षोद्देश्यकत्वावच्छिन्नसाध्य-विधेयकत्वप्रकारकेच्छाया असंग्रहः, एवं विषयानुपरक्तानुमिति विषयिण्या अनुमितिर्जायतामितीच्छाया अपि निरुक्तरूपेणा-संग्रहः, न च सा असंग्राह्यैव असिद्धसाध्यान्तरानुमितिसाम-ग्रयामसत्यां तद्बलादपि सिद्धस्य प्रकृतसाध्यस्यानुमितेः तदिच्छा-विषयसिद्ध्यनुरोधेनावश्यकत्वादित्यत आह 'यादृशयादृशेति। असत्यां सिद्धौ यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामित्यादीच्छासत्त्वेऽनु-मित्युत्पादात् तासाञ्चानुत्तेजकत्वात् सिद्धौ सत्यामिति। तत्त-

दिच्छाभावसमुदायस्येति, साध्यविशेषविशिष्टपक्षविशेषाद्यवगाहित्वप्रकारकेच्छानां तत्तदवगाहित्वप्रकारकानुमितिगोचरेच्छात्वेनानुगमय्य एकैकाभावा निवेश्यन्ते अतथाविधानाम् अनुमितिर्जायतां प्रत्यक्षान्यज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छानान्तु यद्यद्व्यक्तिसत्त्व सिद्धिदशायां अनुमितिस्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावा एव निवेशनीयाः अन्यथा अतिप्रसङ्गात् सिद्धौ तत्कालीनसिद्धिभेदा एव वा। एतेन तत्कालीनसंयोगविभागादिव्यक्तिविशेषाभावनिवेशमादाय विनिगमनाविरहोपि निरस्तः। सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तदत्यन्ताभाववैशिष्ट्यनिवेशापेक्षया तत्तत्सिद्धिभेदानां विशेषणताविशेषसम्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशे प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानिवेशे च लाघवम्। सिद्ध्युत्तरं तथाविधेच्छोत्पत्तिकालेऽनुमित्यापत्तिस्तु इच्छासामग्र्या अनुमितिर्विरोधित्वादेव न सम्भवतीति ध्येयम्। इदन्त्ववधेयम्। तादृशेच्छाभावसमुदायस्य न तत्समुदायत्वेन सिद्धौ विशेषणत्वं (१) किन्तु तत्तदभावत्वेनैव युगपत्तावदभावानां तथात्वं तावदभावमात्रविषयकधीविषयत्वरूपस्य तावदभावसमुदायत्वस्य तादृप्येण निवेशे तावदभावानां तत्तदभावत्वेन निवेशनीयतया तत्तदभावत्वेन तत्तदभाववैशिष्ट्यनिवेशापेक्षया महागौरवात्।

---

(१) तादृशेच्छाभावसमुदायत्वस्य दुर्वचत्वात्, न च तावदभावमात्रविषयकधीविषयत्वं तत्तावत्त्वस्य दुर्वचत्वात्, तावदभावविषयकबुद्धेस्तत्तदभावविषयकत्वेन निवेशे तु तत्तदभावविशिष्टसिद्धेरेव निवेशयितुमुचितत्वात् तत्तदभावानां मिथो विशेष्यविशेषणभावानापन्नानां निवेशे च प्रत्येकाभाववैशिष्ट्यस्यातिप्रसक्तत्वेनावच्छेदकत्वायोगादितिचेदेकविशिष्टापराभावत्वेनाभावानां निवेशनीयत्वात्। इति क्वाचित्कः पाठः।

तादृश्या यत्किञ्चिदिच्छाविषयत्वेन निवेशे तथाविधधीसदृशस्य विनिगमनाविरहेण निवेशप्रसङ्गात्। यदि च मिथो विशेष्यविशेषणभावानापन्नेषु नानाविशेषणेषु व्यासज्यवृत्तिकमवच्छेदकत्वं सिद्धान्तविरुद्धमितिमन्यते तदा एकाभावविशेषितापराभावस्यावच्छेदकत्वमुपेयम्। तत्र च विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेऽपि न क्षतिः गत्यन्तराभावात्। तत्तदभावमात्रविषयकधीविषयत्वेन निवेशेऽपि ज्ञाने तत्तदभावविषयितानां एकविशिष्टापरत्वेनैव निवेशनीयतया विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहस्यावश्यकत्वादिति। इच्छाया अननुगमेऽपि एकरूपेण सर्व्वासामिच्छानामुपादानासम्भवेऽपि न क्षतिः, न सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यानुमितिहेतुत्वानुपपत्तिः। तावदभावविशिष्टसिद्ध्यभावस्यानुगतत्वादिति भावः।

इदं पुनरत्रावलोकनीयम्। वह्निविशिष्टपर्व्वतमहानसोभयानुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छानामपि तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षावगाहित्वप्रकारकतया पर्व्वते वह्नेः सिद्धिकाले महानसपक्षकानुमित्यादिसामग्र्यामसत्यां तादृशेच्छाबलात् पर्व्वते वह्न्यनुमित्यापत्तिः, अनुमित्यंशे तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वान्यकिञ्चिद्विषयकत्वाप्रकारकत्वविशेषणस्य इच्छायां निवेशे वह्निविशिष्टं पर्व्वतं महानसञ्चानुमिनुयामित्यादिसमूहालम्बनेच्छाया असंग्रहप्रसङ्गः वह्निविशिष्टपर्व्वतविषयिणीमहानसाविषयकानुमितिभिन्नानुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छाबलात् उपदर्शितस्थलेऽतिप्रसङ्गस्याशक्यवारणता चेतीच्छाविषयतावच्छेदकतायाः पर्य्याप्ति-

निवेशनमावश्यकम् । तथाच वह्निविशिष्टपर्व्वतानुमितिर्भवत्वित्यादीच्छायास्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वपर्य्याप्तविषयतावच्छेदकताकेच्छात्वेनैव उत्तेजकत्वं पर्य्यवसितम्, अनुमितित्वानन्तर्भावे ताद्दशेच्छायास्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वपरिसमाप्त-विषयतावच्छेदकत्वाभावेनाशक्यसंग्रहत्वात् । एवञ्चानुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानामननुमितिविषयकत्वरूपेण संग्रहाभिधानमसङ्गतम् । न च तत्कल्पं परित्यज्यैव याद्दशयाद्दश इत्याद्यभिधानम् इदानीमनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानां पृथक्पृथगभावनिवेशनमेवाभिप्रेतमिति वाच्यं पक्षान्तरसूचकवाकाराद्यभावात् । अथ अनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानामनुगम एव सम्भवति, तथा हि तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वपर्य्याप्तावच्छेदकताकत्वं ताद्दशधर्म्मघटकपरिसमाप्तावच्छेदकताकत्वं तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकविषयताकत्वमेव पर्य्यवसितम्, एवञ्च तत्साध्यविशिष्ट-तत्पक्षविषयकप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकविषयताकेच्छात्वादिना प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानां पृथगुत्तेजकत्वापेक्षया निरुक्तधर्म्मघटकानुमितित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकतायामेव प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिनिष्ठावच्छेदकताभिन्नत्वनिवेशनमुचितं लाघवात्, इत्यञ्च ताद्दशरूपेणैव प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानामपि संग्रहः सम्भवति । न च वह्निविशिष्टपर्व्वतविषयकं जायतामित्याकारकेच्छायाः सिद्ध्यधीनसंस्कारो-

त्पत्त्यैव चरितार्थतया वारणाय विषयतायामनुमितित्वावच्छिन्न-त्वनिवेशनस्यावश्यकतया न तत्संग्रह इति वाच्यं समवायेन किञ्चिदवच्छिन्नत्वं निवेश्यैव तादृशेच्छावारणसम्भवादिति चेत् तर्हि पक्षांशे साध्यावगाहित्वेनानुमितिविषयकेच्छानामुक्तरूप-समशीलरूपान्तरेण उत्तेजकत्वापेक्षया तादृशावच्छेदकतायामेव पक्षांशे साध्यावगाहित्वीयावच्छेदकताभिन्नत्वमपि निवेश्यतां तावतैव तत्संग्रहस्यापि सम्भवात् इच्छाया अननुगमाभिधाना-सङ्गतिः। न च विषयतायां साध्यविशिष्टपक्षावगाहित्वाद्यव-च्छिन्नत्वनिवेशनमावश्यकम् अन्यथा अन्यानुमितिसामग्री-समवहितानामनुमितिर्जायतामित्याकारकविषयविशेषानुपरक्ता-नुमितीच्छानां वारणासम्भवादिति, अन्यानुमितिसामग्र्यसमव-हिततादृशेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकत्वस्योपगन्तव्यतया उत्तेजकानामननुगमाभिधानसङ्गतिरिति वाच्यम्, तादृशेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकतयैवातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन तासाम् वारणानौचित्यात्। साध्यविशिष्टपक्षावगाहित्वावच्छिन्नत्वमधिक-मनुमितिनिष्ठविषयतायां निवेश्य दर्शितसामग्र्यसमवहिततथा-विधेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन उत्तेजकताकल्पने तत्तदिच्छाभावानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण गौरवप्रसङ्गात्। अन्यानु-मितिसामग्रीकालीनतादृशेच्छानां प्रतिबन्धकत्वे तत्कालीनवायु-संयोगादिव्यक्तीनां विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकताप्रसङ्गवत् तादृशसामग्र्यभावकालीनतथाविधेच्छानां उत्तेजकतामतेऽपि विनिगमनाविरहेऽपि तत्तदिच्छाकालीनसंयोगविशेषाणामुत्तेज-

कतापसङ्गस्य दुर्व्वारत्वात्। अथवोक्तानुगतरूपेणोत्तेजकीभूताया मिच्छायामनुमितिर्जायतामित्याकारकान्यानुमितिसामग्रीसमव हितेच्छाव्यक्तीनां भेदा एव निवेशनीया न तु तासामनुमिति प्रतिबन्धकत्वमिति, तत्तदिच्छाभेदनिवेशस्थले तत्कालीनवायुसंयो गादिभेदनिवेशनेन नोपपत्तिः, इच्छायां तत्तद्भेदस्याव्यावर्त्तकत्वात्त त्संयोगाभावानां वैशिष्ट्यनिवेशे च तादृशवैशिष्ट्यस्य सामाना धिकरण्यरूपतया साक्षात् सम्बन्धेन इच्छाभेदनिवेशे लाघवस्यै विनिगमकत्वात्। अत्राहुः।

उक्तसकलेच्छानां निरुक्तरूपेणाननुगमेऽपि एतत्क्षणानन्तर क्षणेऽनुमितिर्भवत्वित्याकारकेच्छानामेव निरुक्तरूपेणासंग्रहात्तत्त द्व्यक्तित्वेन पृथगभावा निवेशनीयाः तादृशक्षणवृत्तित्वाद्यवच्छेदक ताभेदं उक्तावच्छेदकतायां निवेश्य संग्रहे कालान्तरेऽपि तथाविधे च्छाबलात् अनुमित्यापत्तेः, कालान्तरे अनुमित्युत्पत्त्या च तादृ शानुमित्याविषयासिद्धेरिष्टापत्त्ययोगादित्यननुगमाभिधानसङ्गतिः न च कालान्तरीणतादृशेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकतय तादृशेच्छाबलादनुमित्यापत्तिवारणसम्भव इति वाच्यम् उपदर्शि तैकैकधर्मप्रकारकैकानुमित्याव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वा पेक्षया तत्समानप्रकारककालान्तरीणबहुतरेच्छानां तत्तद्व्यक्ति त्वेन प्रतिबन्धकत्वे गौरवात्। न चैवमपि प्राथमिकस्य साध्य-विशिष्ट-पक्षविषयित्व-प्रकारकत्वविशेषणस्याभिधानासङ्गतिर्दुर्वारै-वेति वाच्यम् अनुमितिनिष्ठविषयतायां साध्यविशिष्टपक्ष-विषयकत्वाद्यन्यप्रकारकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेश एव तत्तात्पर्य्यात्।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

धूमेन अनुमिनुयामितीच्छायामालोकपरामर्शाद्-सत्त्वामपि सिद्धौ यदि न अनुमितिस्तदा अन्यमात्रलिङ्ग-कानुमितीच्छाकामिनीजिज्ञासादिवत् पृथक् प्रति-बन्धिका यदि च तत्र अनुमितिस्तदा सिद्धिसत्त्वे तत्र अनुमितेर्व्वारणाय. तल्लिङ्गकानुमितीच्छा तदन्यमात्र-लिङ्गकानुमितीच्छातिरिक्तानुमितीच्छा वा वाच्या ।

---

वस्तुतः साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशनमप्यावश्यकम्, अन्यथा किञ्चिज्ज्ञानं जायतां यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायता-मितीच्छावारणासम्भवात् तत्संग्रहे तादृशीनां सर्व्वासामिच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव प्रतिबन्धकत्वे गौरवात् । अनुमितिर्जायतामि-त्यादीच्छानाञ्च पृथगनुमितित्वादिपर्य्याप्तविषयतावच्छेदकताके-च्छात्वेनैवोत्तेजकता अन्यानुमितिसामग्रीसमवहिततादृशेच्छा-नाञ्च तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वमेवेति सर्व्वं समञ्जसम् ।

ननु धूमेन पर्व्वते वह्निमनुमिनुयामित्याकारकेच्छाबलाद्धूमा-दिलिङ्गकानुमित्युत्पत्त्या तत्साधारणरूपेणैव सिषाधयिषाणां सिद्ध्यु-त्तेजकताया आवश्यकत्वात् तत्तत्सिद्धिकालेऽसत्यपि धूमपरामर्श-आलोकादिपरामर्शादनुमित्यापत्तिः पक्षताया. अक्षतत्वादित्यत आह धूमेनेति, भिन्नलिङ्गकेच्छासत्त्वेऽपि सिद्धिदशायामेव यदि नानुमितिस्तदा तादृशेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्यतो-

ऽसत्यामपि सिद्धाविति, तत्रानुमितेः सन्दिग्धतया यदीति। तद्देति। तल्लिङ्गकानुमिताविति शेषः। अन्यमात्रेति। तदन्यमात्रलिङ्गकत्वप्रकारकसिद्धीच्छेत्यर्थः। धूमलिङ्गकानुमितिरालोकलिङ्गकानुमितिश्च जायतामित्याद्याकारकसमूहालम्बनेच्छाकाले आलोकादिपरामर्शादनुमित्युपपत्तये मात्रेति तदन्यमात्रलिङ्गकत्वप्रकारकत्वञ्च तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वे सति किञ्चिल्लिङ्गकत्वप्रकारकत्वम् अतः प्रमेयसामान्यलिङ्गकस्थले तदन्याप्रसिद्धावपि न दोषः। तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वञ्च तल्लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिततत्साध्यविशिष्ट-तत्पक्षविषयकत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठविशेष्यताकान्यत्वम् अत आलोकेनेन्धनं धूमेन तु वह्निमनुमिनुयामित्यादीच्छादशायामालोकादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमितेर्नापत्तिः। आलोकलिङ्गकत्वप्रकारताशरीरे च वास्तवालोकादिप्रकारता न निवेशनीया किन्तु आलोकत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतैव अन्यथा आलोकत्वादिना धूमत्वादिना च धूमादिकमालोकादिकमवगाहमानयोरिच्छयोरालोकलिङ्गकानुमित्यादौ प्रतिबन्धकत्वतदभावयोरापत्तेः द्रव्येणानुमिनुयामित्यादीच्छाया आलोकादिलिङ्गकानुमित्यविरोधित्वोपपत्तये चालोकत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्थले आलोकाद्यवृत्तित्वेनाज्ञायमानधर्म्मावच्छिन्नत्वमेव निवेश्यं द्रव्यत्वादेरालोकत्वादिविरुद्धत्वभ्रमदशायां तादृशेच्छायाविरोधित्वोपपादनायालोकत्वादेरालोकादिवृत्तित्वज्ञानशून्यकालीनाया आलोकेनानुमिनुयामित्यादीच्छाया अविरोधित्वोपपत्तये च वास्तवालोकादिवृत्तित्वस्य तेन रूपेण ज्ञायमानत्वस्य चोपेक्षणम्। धूमत्वादेरालोकादिवृत्ति-

त्वग्रहदशायां धूमेनानुमिनुयामित्यादीच्छाया आलोकादिलिङ्ग-कानुमित्यविरोधित्वमिष्टमेव, विरोधित्वञ्च तादृशेच्छाया धूमत्वा-देरालोकत्वादिविरुद्धत्वग्रहदशायामेव। वस्तुतस्तु द्रव्यं नालोक-इत्यादिज्ञानशून्यकालीनानां आलोको द्रव्यमित्यादिज्ञानकाली-नानां वा इच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदकूट एव स्वातन्त्र्येण प्रति-बन्धकतावच्छेदकेऽनुप्रवेशनीयः तेन उक्तकल्पे कालान्तरीणपुरुषा-न्तरीयज्ञानवारणाय स्वसमानकालीनत्वस्वसमानाधिकरणत्वयो-र्ज्ञानविशेषणता धौव्ये स्वपदेन फलीभूतानुमित्युपादाने यादृशा-नुमितिदशायां क्वचिदपि धर्म्मे नालोकाद्यवृत्तित्वज्ञानं प्रसिध्यति तत्र स्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीनालोकत्वादिविरुद्धत्वज्ञाना-विषयधर्म्मवल्लिङ्गकत्वप्रकारकानुमित्यभिन्नानुमित्यभावरूपकार-णाप्रसिद्धिः स्वत्वाननुगमेन कार्य्यकारणभावस्य तत्तदनुमितिव्यक्ति-विश्रामश्च। भेदप्रतियोग्यनुमित्युपादानेचालोकेन द्रव्येण वानु-मिनुयामित्याद्याकारकयादृशेच्छासमानाधिकरणसमानकालीन-तादृशज्ञानाप्रसिद्धिस्तादृशेच्छायास्तथाविधस्वभिन्नत्वेनालोकादि-लिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति परास्तम्। यद्वा आलोको द्रव्यमित्यादिज्ञानविशिष्टत्वेनालोको न द्रव्यमित्यादिज्ञानविरह-विशिष्टत्वेनैव वा द्रव्यत्वादिमल्लिङ्गकत्वप्रकारकेच्छा अननुगमव्य-तद्भेदा एव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशनीयाः भेदस्य कालिकाव्याप्यवृत्तित्वोपगमात्तादृशज्ञानशून्यकालीनानां द्रव्येणा-नुमिनुयामित्यादीच्छानां विशिष्टभिन्नतया प्रतिबन्धकत्वो-पपत्तिः। सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशात्पुरुषान्त-

रीत्यज्ञानादिकमादाय दोषः । द्रव्यत्वावच्छिन्नेनानुमिनुयामित्या-द्याकारिकाणां द्रव्यत्वांशे लिङ्गतावच्छेदकत्वावगाहिनीनामिच्छा-नान्तु न द्रव्यत्वादिमद्विषयकपरामर्शजन्यत्वरूपद्रव्यत्वादिमल्लिङ्ग-कत्वप्रकारकत्वं विषयितायामेव तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नत्वभानात् लिङ्गांशे द्रव्यत्वाद्यनवगाहनादतस्तथाविधेच्छानाम् आलोक-त्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकानुमितिविरोधित्वमक्षतमेव आलोकत्वाव-च्छिन्नेनानुमिनुयामित्यादीच्छानां तादृशानुमित्यविरोधित्वोप-पत्तयेचालोकलिङ्गकत्वाद्यप्रकारकत्ववदालोकत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्ग-कत्वाद्यप्रकारकत्वमप्यालोकत्वाद्यवच्छिन्न-लिङ्गकानुमितिप्रति-बन्धकतायां निवेशनीयं पर्व्वते वह्निमनुमिनुयामित्याद्या-कारकलिङ्गविशेषजन्यत्वानवगाहिनीनामिच्छानां अविरोधित्वो-पपत्तये किञ्चिल्लिङ्गकत्वप्रकारकत्वनिवेशः तदर्थञ्च किञ्चिल्लिङ्ग-कत्वप्रकारतानिरूपिततत्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वावच्छिन्न-विशेष्यताकत्वं अतो धूमेन इन्धनमनुमिनुयाम् इत्याद्याकार-केच्छानां नालोकादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमितिविरोधित्वम् । इद-मत्रावधेयम् । आलोकलिङ्गकधूमलिङ्गकानुमितिर्जायतामित्या-द्याकारकेच्छाकाले केवलालोकलिङ्गकपरामर्शादनुमितिर्न जायते तथाविधानुमितेस्तादृशेच्छाया अविषयत्वात्, उभयादिलिङ्ग-कानुमितेरेव तद्विषयत्वात्, एवं धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितिरालो-कलिङ्गक-वह्नि-घटोभयानुमितिश्च जायतामित्याद्याकारकेच्छा-काले घटाद्यनुमितिसामग्र्यामसत्यां आलोकपरामर्शात् वह्न्यनु-मितिर्न जायते घटाद्यविषयकानुमितेस्तस्या तादृशेच्छा-

विषयासिद्धेः। अतस्तथाविधेच्छानां तत्र तत्र प्रतिबन्धकता-निर्व्वाहाय तत्तल्लिङ्गकत्वतत्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वानु-मितित्वादि-प्रकारताभिन्न-प्रकारतानिरूपितविशेष्यता-शून्यत्वमेव तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वेत्यनेन विवक्षणीयं, उक्तस्थले चालोकलिङ्ग-कवह्न्यनुमितित्वादि-प्रकारतानिरूपितविशेष्यता तादृशप्रकार-तातिरिक्तधूमलिङ्गकत्वादिप्रकारतानिरूपितैव समूहालम्बन एव प्रकारताभेदेन विशेष्यताभेदात्। अन्यथा समूहालम्बनेच्छा-तत्तादृशेच्छावैलक्षण्यानुपपत्तेः, तथाच तादृशेच्छानां तथा-विधप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताशून्यत्वेन प्रतिबन्धकत्वनिर्व्वाहः, आलोकेनानुमितिर्जायतां धूमेन च पर्व्वते वह्निमनुमिनुया-मित्याकारकसमूहालम्बनेच्छानां तादृशविशेष्यताशून्यत्वविरहेऽपि आलोकलिङ्गकान्यानुमितिसामग्रीकालीनतथाविधेच्छानां तत्त-द्व्यक्तित्वेन पृथक्प्रतिबन्धकत्वोपगमेन न तदानीमालोकलिङ्गकानु-मित्यापत्तिः पर्व्वते वह्निमनुमिनुयां धूमेन च वह्निमनुमिनुया-मित्याद्याकारकसमूहालम्बनेच्छायाः प्रामाणिकत्वे तत्रालोकपरा-मर्शादनुमितिर्भवत्येव एवञ्च लिङ्गविशेषजन्यत्वाद्यविषयकेच्छाया-विशेषणदलेनैव प्रतिबन्धकत्ववारणे धूमेन घटमनुमिनुया-मित्यादीच्छावारणमेव विशेष्यदलप्रयोजनं तदर्थञ्च न किञ्चि-ल्लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिततत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वावच्छिन्न-विशेष्यताकत्वं तथा सति धूमेनानुमिनुयामित्याद्याकारकविषय-विशेषानुपरक्तानुमितीच्छानां असंग्रहापत्तेः, किन्तु किञ्चिल्लिङ्ग-कत्वतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वानुमितित्वादि-प्रकारताभिन्न-

प्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताकत्वमेव विशेष्यदलेन विवक्षणीयम्। धूमेन घटमनुमिनुयामितीच्छावत् धूमेन वह्निघटोभयमनुमिनुयामित्यादीच्छाया अपि आलोकलिङ्गकवह्न्याद्यनुमित्यविरोधित्वमिष्टमेव सिद्धौ तादृशेच्छाया अनुत्तेजकतया सिद्धिकाले तादृशेच्छावलादसत्यामालोकलिङ्गकानुमितीच्छायां न तादृशानुमितिरितिदिक्। एकलिङ्गकेच्छाकालीनोभयलिङ्गकपरामर्शजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणप्रकारः पुनरग्रे प्रदर्शयिष्यते। ननु स्वविषयसजातीयज्ञाने इच्छाया विरोधित्वमदृष्टचरमित्यत आह कामिनीजिज्ञासादिवदिति। यथा कामिनीदिदृक्षा घटादिविषयकचाक्षुषादिप्रतिबन्धिका तथेत्यर्थः। पृथक्प्रतिबन्धिकेति; पक्षतासमवधानदशायामनुमित्यनुत्पादप्रयोजिकेत्यर्थः, तथाचोक्तस्थले पक्षतासत्त्वे क्षतिविरहात्तदिष्टमेवेति भावः। ननु कामिनीजिज्ञासास्थले कामिनीभिन्नविषयकज्ञानानुत्पादस्य सर्व्वानुभवसिद्धतया तत्र तस्याप्रतिबन्धकत्वमस्तु, सिद्धसत्त्वे धूमादिलिङ्गकानुमित्सादशायां आलोकलिङ्गकवह्न्यनुमित्यनुत्पादस्तु नानुभविकः। तथा सति तुल्ययुक्त्या घटाद्यनुमित्साप्रत्यक्षादिगोचरेच्छादशायामपि तदनुत्पादस्य तथात्वप्रसक्तेः। नह्येकमपि विशेषमीक्षामहे इत्यभिसन्धाय उक्तापत्तिवारककल्पान्तरमनुसरति यदि चेति। तथाचान्यलिङ्गकानुमित्सायाः प्रतिबन्धकत्वमसम्भावितमेवेति भावः। तत्रेति, अन्यलिङ्गकानुमित्सास्थले इत्यर्थः, तल्लिङ्गकानुमितीच्छा तल्लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिततत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वावच्छिन्नविशेष्यताकेच्छा सिषाधयिषापदेन विवक्षणीयेत्यर्थः।

नन्वेवं लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमित्साकाले सिद्धौ सत्यामनुमित्यनुपपत्तिरत आह तदन्यमात्रलिङ्गकेति। धूमेनालोकेन चानुमिनुयामित्यादिसमूहालम्बनेच्छाकाले आलोकादिलिङ्गकानुमित्युपपत्तये मात्रेति। तथाच तल्लिङ्गकतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वाप्रकारिकासती या किञ्चिल्लिङ्गकतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्व-प्रकारिकेच्छा तदन्यतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वादिप्रकारिकेत्यर्थः।

लिङ्गविशेषोपरक्तानुमितीच्छासंग्रहाय सत्यन्तम्। आलोकेनेन्धनमनुमिनुयां, धूमेन च वह्निमनुमिनुयामित्याद्याकारकेच्छाबलादालोकलिङ्गकवह्न्याद्यनुमित्यापत्तिवारणाय तत्र साध्यादिनिवेशः। लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमितीच्छाकाले पर्व्वते वह्निमनुमिनुयां धूमेनेन्धनमनुमिनुयामित्याद्याकारकसमूहालम्बनेच्छाकाले चालोकलिङ्गकानुमित्युपपत्तये तद्विशेष्यदलम्। यत्किञ्चिद्विशेषगोचरं ज्ञानं जायतामित्यादीच्छावारणाय चरमदलम्। यद्यपि आलोकधूमोभयलिङ्गकवह्निविशिष्टपर्व्वतविषयकानुमितिर्जायतामालोकेन वह्निघटोभयविशिष्टपक्षविषयकानुमितिर्धूमेन वह्निविशिष्टपर्व्वतमहानसोभयविषयकानुमितिश्च जायतामित्यादीच्छावारणाय तल्लिङ्गकत्वतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वादि-प्रकारताभिन्न-प्रकारत्वा-निरूपित-विशेष्यता-कान्यत्वमेव सत्यन्तदलेन विवक्षणीयम्। तथाच लिङ्गविशेषानुरक्तानुमितीच्छानां तादृशविशेष्यताकान्यत्वविरहात्किञ्चिल्लिङ्गकत्वादि-प्रकारतानिवेशनमफलमेवेति, तथाविधविशेष्यताशालित्वेनैवेच्छायाः

लिङ्गविशेषेणापि च नियन्त्रितं पक्षत्वम्। तल्लिङ्ग-कानुमितीच्छाविरहविशिष्टान्यलिङ्गकानुमितीच्छा एव वा प्रतिबन्धिका।

---

उत्तेजकत्वमुचितं, तथापि तादृशविशेष्यताशालीच्छायामेव तदन्यं-मात्रेत्यादिग्रन्थतात्पर्य्यमिति, शेषं पूर्व्वोक्तदिशावसेयम्।

नन्वेवं धूमालोकादिलिङ्गकानुमितिसाधारणैकपक्षत्वासम्भव-इत्यत इष्टापत्तिमाह लिङ्गविशेषेणापीति, लिङ्गभेदेनापि, पक्षत्वं भिन्नमेवेत्यर्थः। अपिः साध्यादिभेदसमुच्चायकः। तत्प्रदर्शनञ्च दृष्टान्तार्थम्। तथाच साध्यादिभेदेनैव लिङ्गभेदेनापि पक्षताभेदो-न क्षतिकर इति भावः। नन्वेवं लिङ्गभेदेन पक्षताया अननु-गमात् तस्या व्यभिचारेणानुमितिरूपानुगतकार्य्ये हेतुत्वासम्भवः। न च तत्तत्साध्यकत्वादिवत्तत्तल्लिङ्गकत्वस्यापि कार्य्यतावच्छेदके निवेशान्न व्यभिचार इति वाच्यम्। तावताप्यालोकादिलिङ्गका-नुमितीच्छाधीनधूमालोकोभयादिविषयक-समूहालम्बन-परामर्श-जन्यानुमितौ धूमादिलिङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभाव-व्यभिचारस्य दुर्व्वारत्वात्तादृशानुमितावपि धूमादिलिङ्गकपरा-मर्शजन्यत्वरूप-धूमलिङ्गकत्वस्याक्षतत्वात्। न च यत्र धूम-लिङ्गकानुमितीच्छाया उत्तेजकता तत्रालोकलिङ्गकानुमितीच्छा-नामपि तत्तल्लिङ्गकपरामर्शविशिष्टानामुत्तेजकत्वोपगमान्नोक्तस्थले व्यभिचार इति वाच्यम्। तथासति तत्र धूमलिङ्गकेच्छायाः अपि धूमलिङ्गक-परामर्शविशिष्टाया एवोत्तेजकत्वौचित्यात्, सर्व्व-

साधारणैक-पक्षताया एव सुवचतया लिङ्गविशेषणापीति अन्या-सङ्गतिरिति चेन्न, धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्ट-सिद्धिविशिष्टान्यानु-मितित्वमेव तादृशसिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदकम्। तादृशसिद्धि-विशिष्टत्वञ्च, स्वसामानाधिकरण्यावच्छिन्न-स्वाव्यवहितोत्तरोत्पत्ति-कत्वसम्बन्धेन, उक्तसमूहालम्बनस्थलीयानुमितिस्तथाविधसिद्धि-विशिष्टैवेति तत्र न व्यभिचारः। सिद्धिकालेऽसत्यां तल्लिङ्गक-सिषाधयिषायामुक्तस्थल इव न धूमपरामर्शादनुमित्यापत्तिः, धूमादिलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावादिघटितस्यैव धूमादि-परामर्शघटितकारणस्तोमस्य कार्य्योत्पत्तिप्रयोजकत्वोपगमात्। समूहालम्बनस्थले आलोकपरामर्शादिघटितसामग्रीत एव कार्य्यो-त्पत्तिनिर्व्वाहात्। अथात्राव्यवहितोत्तरत्वमवश्यं तृतीयक्षण-साधारणं, स्वध्वंसाधिकरण-कालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वा-धिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वरूपं वाच्यम्। अन्यथा यत्र क्रमेण सिद्ध्यात्मकधूमालोकोभयलिङ्गकपरामर्शालोकलिङ्गकेच्छा-नुमितयस्तत्रानुमित्युत्पत्त्यधिकरणक्षणस्य धूमलिङ्गकेच्छाविरह-विशिष्ट-सिद्ध्यधिकरणक्षण-ध्वंसाधिकरणक्षण-ध्वंसाधिकरणत्वेन तदुत्पत्तिकानुमितेरुक्तसम्बन्धेन तादृशसिद्धिविशिष्टान्यत्वात् तादृश-सिद्ध्यभावस्य व्यभिचारतादवस्थ्यात्। एवञ्च, यत्र क्रमेण सिद्ध्यात्मकधूमपरामर्श-धूमलिङ्गकेच्छानुमितयस्तत्रत्यानुमितेर्धूम-लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टत्वेन पक्षताकार्य्यत्वानुपपत्ति-रितिचेन्न। तादृशसिद्धिविशिष्टत्वं स्वाधिकरणक्षणध्वंसोत्पत्त्य-धिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन वाच्यम्। उक्तसमूहालम्बन-

स्थले अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणस्यापि धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्ट-सिद्ध्यधिकरणत्वात्तादृशक्षणध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वमनुमितेरिति न व्यभिचारः। एवं सिद्ध्यात्मक-धूममात्र-परामर्शजन्यानुमितेर्धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्ट-सिद्ध्यधिकरण-प्रथम-क्षणध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वाभावात् पक्षताकार्य्यत्व-निर्व्वाहः। अथवा स्वाव्यवहितपूर्व्वकालावच्छिन्नतल्लिङ्गकेच्छा-विरहविशिष्टसिद्ध्यभावाधिकरणताविशिष्टसमवाय एव तादृश-सिद्ध्यभावकार्य्यतावच्छेदकसम्बन्ध इति न कोऽपि दोषः। अथवा स्ववृत्तित्वतिमत्त्व-स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व-स्वसामानाधिकरण्ये-तादृशत्रितयसम्बन्धेन तादृशसिद्धिविशिष्टान्यत्वं, तादृशसिद्ध्यभाव-जन्यतावच्छेदकमिति न कोपि दोषः। अथवा तादृशसिद्धि-विशिष्टत्वं, तादृशस्वाधिकरणक्षणत्वावच्छिन्नध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसा-नधिकरणं यस्तादृशस्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणस्तदुत्पत्ति-कत्वसम्बन्धेन वाच्यम्। उक्तसमूहालम्बनस्थले च, तादृशसिद्ध्यधि-करणक्षणत्वावच्छिन्नध्वंसाधिकरणमनुमित्युत्पत्तिक्षण एवेति तद्-ध्वंसानधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वमनुमितेरिति न व्यभिचारः। सिद्ध्यात्मकधूममात्र-परामर्श-जन्यानुमिते-र्धूमलिङ्गकेच्छा-विरहवि-शिष्टसिद्ध्यधिकरणक्षणत्वावच्छिन्नध्वंसाधिकरणद्वितीयक्षणध्वंसान-धिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वविरहात्, विशिष्टसिद्धिविशिष्टान्यत्वमव्या-हतमिति। एवं यत्र धूमपरामर्शः, तदुत्तरं तदप्रामाण्यावगाही आलोकपरामर्शस्तदुत्तरमनुमितिस्तत्रानुमितेरप्रामाण्यज्ञानाभाव-विशिष्टधूमपरामर्शविशिष्टत्वरूपाप्रामाण्य-ज्ञानाभावविशिष्ट--धूम-

परामर्शजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्, अव्यवहितपूर्व्वक्षणेचाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टधूमपरामर्शसत्त्वेन प्रसक्तस्य व्यभिचारस्य एतादृशैर्बहुभिः प्रकारैरेव वारणमवसेयम्। लिङ्गोपधानमते च न काचिदनुपपत्तिः। तन्मते धूमविशिष्टपर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकवह्न्यनुमितित्वादेरेव धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावादिजन्यता-वच्छेदकत्वादुक्त-समूहा- लम्बनस्थलेचालोकवान् पर्व्वतो वह्निमानित्याद्याकारकानुमितेरेवोपगमेन, व्यभिचारानवकाशादिति। धूमेनानुमिनुयामालोकेनानुमिनुयामित्यादि-सकलेच्छासाधारणरूपेणैव सिषाधयिषाणां सिद्धावुत्तेजकत्वम्। तथाच धूमालोकादिलिङ्गकनिखिलानुमितिसाधारणी एकैव-पक्षता। उक्तस्थलेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय च प्रतिबन्धकान्तरमेव कल्प्यत इत्याशयेनाहतल्लिङ्गकेति। असत्यां सिद्धावन्यलिङ्गकानुमितीच्छासत्त्वेऽनुमित्युपपत्तये, सिद्धिकालीनेति। सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टेत्यर्थः। समूहालम्बनेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्युपपत्तये तल्लिङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टेति। धूमलिङ्गकत्वादि-प्रकारतान्य-प्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताकेच्छा-विरहविशिष्टेत्यर्थकम्। तेन न धूमालोकोभयलिङ्गकवह्न्यनुमिति-र्जायतामित्याकारकेच्छाबलात् सिद्धिकाले केवलालोकलिङ्ग-कानुमितिप्रसङ्गः। न वालोकेन वह्निघटोभयानुमितिर्धूमेन वह्न्यनुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वे केवलालोकादिपरामर्शात् केवलवह्न्याद्यनुमित्यापत्तिः। यद्यपि तादृश-प्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताकान्यत्वस्य इच्छाविशेषणत्वोपगम-

एव, समूहालम्बनेच्छास्थलेऽनुमिति रूपपादयितुं शक्यते ; तथापि ज्ञानेच्छयोर्युगपदुत्पादमङ्गीकुर्व्वतां नवीनानां मते, यत्र सिद्ध्युत्पत्तिकाले धूमादिलिङ्गकानुमितीच्छायास्तद्वितीयक्षणे चालोकलिङ्गकानुमितीच्छाया उत्पादस्तत्रालोकलिङ्गकानुमित्युपपत्तये तादृशविशेष्यताशालीच्छाविरहवैशिष्ट्यपर्य्यन्तानुसरणम्। लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमितीच्छानामपि निरुक्तोत्तेजकतावच्छेदकाक्रान्ततया तादृशेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वाप्रसक्तेरन्यलिङ्गकेतिसम्पातायतम्। सिद्धिविशिष्टेच्छामात्रस्य प्रतिबन्धकत्वे सिद्धिविशिष्ट–घटतदनुमित्यादि-गोचरेच्छाकालीनाननुगतेच्छाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावानां निवेशनीयतया महागौरवमिति तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वप्रकारकानुमितीच्छात्वेनैव विशेष्यीभूतेच्छानिवेशोबोध्यः। वस्तुतस्तु तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वप्रकारकत्वमप्यन्यलिङ्गकानुमित्सायां न निवेश्यं घटादीच्छाकालीनाननुगतेच्छानां भवन्मतेऽपि सिद्धावुत्तेजकताया वक्तव्यतया तन्मते तत्र घटादीच्छासाधारणरूपेणैवानुमित्साया उत्तेजकत्वोपगमादुक्तस्थले पक्षतानिर्व्वाहेण तादृशाननुगतेच्छानामन्यलिङ्गकेच्छायामेवोत्तेजकत्वात्। अत्र चैतादृशगुरुधर्म्मावच्छिन्नाभावस्य लिङ्गभेदेनानन्तकारणतानां पक्षताकारणतान्तरस्य च कल्पनामपेक्ष्यलिङ्गभेदेन तत्तल्लिङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टसिद्धित्वरूपलघुधर्म्मावच्छिन्नाभावहेतुताकल्पनस्यैव साधुत्वेन पूर्व्वमतस्यैव सम्यक्तया वाकारोऽनिर्भरसूचनायेति वदन्ति।

परे तु अन्यलिङ्गकत्व-प्रकारकानुगतानुमित्सासमवहित-सिषाधयिषायामननुगतानुमित्सावत्त्वात्तल्लिङ्गकानुमित्युपपत्तये सिद्धौ तादृशेच्छाभावकूटवैशिष्ट्यनिवेशेन पूर्व्वमते गौरवमेतन्मते चान्य-लिङ्गकानुगतानुमित्सारूपोत्तेजकबलादेव तत्रानुमित्युपपत्तेः। सिद्धौ तासामभावानिवेशात्। न चैतन्मतेऽप्यन्यलिङ्गकानुमित्सा-प्रतिबन्धकतायामेव तासामुत्तेजकत्वस्यावश्यकतया साम्यमिति वाच्यम्। यतो यत्राननुगतसाध्यानुमित्सात्मकसमूहालम्बनरूपा एवान्यलिङ्गकानुमितीच्छास्तत्रान्यलिङ्गकानुमितीच्छायां तादृशे-च्छाव्यक्तिभेदा एव निवेशनीयाः। सिद्धौ तु सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेन तत्तदत्यन्ताभावास्तत्र च तत्कालीनसंयोगाद्यभावानां निवेशमादाय विनिगमनाविरहेण गौरवम्। न च पूर्व्वमतेऽपि तत्तत्सिषाधयिषाव्यक्तिभेदा एव सिद्धौ निवेशनीया न तु तत्तदिच्छा-भावा इति न विनिगमनाविरहावकाश इति वाच्यम्। सिद्धेर-नन्तरं यत्र तादृशसमूहालम्बनेच्छाव्यक्तीनामुत्पत्तिस्तत्र तादृश-सिषाधयिषाभेदानां सिद्धौ निवेशे इच्छोत्पत्तिकालेऽनुमित्यापत्तेः। ज्ञानेच्छयोर्युगपदुत्पादमते इच्छासामग्र्या ज्ञानाविरोधित्वात्। यादृशस्थले च सिषाधयिषाजननकाले प्रतिबन्धकोत्तेजकेच्छयोरेकस्या-अपरव्यक्तेश्च तत्पूर्व्वमुत्पत्तिः, तत्र द्वितीयक्षणेऽनुमित्युपपत्तये एतन्मतेऽपि, तत्तत्सिषाधयिषाभेदा अन्यलिङ्गकेच्छाविशेषणीभूतसिद्धंशे-निवेश्या नत्वन्यलिङ्गकेच्छायां, तद्विशेषणीभूतसिद्धौ वा तदि-च्छात्यन्ताभावा अतो न तत्कालीनसंयोगादिव्यक्त्यभावनिवेश-मादाय विनिगमनाविरहप्रसङ्ग इत्याहुः।

साधकमानं, साध्यवत्त्वनिश्चयः। पाषाणमयत्वादिना पर्वते तेजस्त्वादिना च वह्नेः सिद्धावपि पर्वतत्वेन तत्र वह्नित्वेन च तस्य अनुमितेर्धर्म्मित्वसाध्यत्वयोरवच्छेदकौ अनुप्रवेशनीयौ।

---

साधकमानपदस्य सिद्धिकारणपरत्वे पूर्व्वोक्तदोषप्रसङ्गात् तद्व्याचष्टे साधकेति। साध्यवत्त्वनिश्चयः प्रकृतसाध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयः। पाषाणमयोवह्निमान् पर्व्वतस्तेजस्वीत्याद्याकारकासमानप्रकारकनिश्चयदशायां पर्व्वतो वह्निमानित्याद्याकारकानुमितेरानुभविकतया यथाश्रुते तदनुपपत्तेः प्रकारविशेषं निवेशयति पाषाणमयत्वादिनेति। तत्र पर्व्वते, तस्य वह्नेः, धर्म्मित्वसाध्यत्वयोः उद्देश्यत्वविधेयत्वयोः, अनुप्रवेशनीयावित्यस्य, पक्षताशरीर इत्यादिः। तथाच पर्व्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितसंयोगादिसंसर्गावच्छिन्न वह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रति तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्म्मावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्याभावो हेतुरिति पर्य्यवसितम्।

पर्व्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिदशायां वह्निमान् पर्व्वतो घटवानित्याद्यनुमित्युदयात्, तत्प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ प्रकारतामुपेक्ष्य विधेयतानिवेशनं। विधेयता च, वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसाय-नियामक-पक्षतावच्छेदक-व्यावृत्तो विषयताविशेषः।

यदि च पर्वतत्वसामानाधिकरण्येनैकत्र साध्य-सिद्धावपि विनाप्यनुमित्सामन्यत्र तादृशानुमितिरानुभविकी तदा धर्म्मिविशेषोऽपि निवेश्यो नान्यथा ।

---

स्वरूपतः पर्व्वतत्ववह्नित्वादिप्रकारकसिद्धिदशायां जातिमान् वह्निमान् पर्व्वतो जातिमत्वानित्याद्यनुमित्युत्पत्तेः, शुद्धपर्व्वतत्ववह्नित्वादिप्रकारकसिद्धिदशायां अधिकविषयिण्याः सुन्दरः पर्व्वतः सुन्दरवह्निमानित्याद्यनुमितेरुत्पत्त्याच प्रतिबध्यदिशि पर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नेत्यादिना किञ्चिदविशेषितपर्व्वतत्वादिपर्य्याप्तावच्छेदकताकत्वमेव विवक्षणीयम् । तदर्थश्च, पर्व्वतत्वादिनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वाऽनिरूपकत्वम् । पर्व्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितौ जातिमान् वह्निमान् पर्व्वतो जातिमत्वानित्यादिसिद्धेरप्रतिबन्धकतया, प्रतिबन्धकदिश्यपि पर्व्वतत्वावच्छिन्नेत्यादिना किञ्चिदविशेषिततदवच्छिन्नत्वमेव विवक्षणीयम् । तदर्थश्च निरवच्छिन्न तद्वृत्त्यवच्छेदकताकत्वमिति ध्येयम् ।

ननु पर्व्वतत्वाद्ययच्छिन्नविशेष्यताकानुमितौ पर्व्वतत्वावच्छिन्न विशेष्यताकसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे पर्व्वतत्वेनैकपर्व्वतविशेष्यकसिद्धिदशायां तेन रूपेणान्यपर्व्वतेऽपि साध्यानुमित्यनुदयापत्तिरत आह यदि चेति । पर्व्वतत्वांशेऽवच्छेदकत्वावगाहियत्किञ्चिद्व्यक्तिविशेष्यकसिद्धिदशायां, तेन रूपेण धर्म्मान्तरेऽनुमित्यनुत्पादस्य निर्व्विवादतया, सामानाधिकरण्येनेति । एकत्र एकधर्म्मिणि, अनुमित्सासत्त्वे

विशेषणाभावादेव विशिष्टाभावनिर्व्वाहात् धर्म्मिविशेषनिवेशनमफलं अतो विनाप्यनुमित्सामिति । अन्यत्र अन्यधर्म्मिणि, धर्म्मिविशेषानन्तर्भावेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्येन सिद्धिदशायां, अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ वाधकाभावात् तादृशेति, सामानाधिकरण्यमात्रावगाहीत्यर्थः । धर्म्मिविशेषोऽपीति । तथाच पर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नतत्पर्व्वतादिनिष्ठोद्देश्यताकानुमितौ पर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नतत्पर्व्वतादिविशेष्यकसाध्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यमितिभावः । अन्यथा, तदानीं, तादृशानुमितेरानुभविकत्वविरहे, न, धर्म्मिविशेषोनिवेश्य इत्यनुषज्जते । अनुमितिर्द्विविधा, पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनी, तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहिनी च ; अवच्छेद्यावच्छेदकभावोपि क्वचित् स्वरूपसम्बन्धविशेषः ; यथा मूलावच्छिन्नोवृक्षः संयोगीत्यादौ मूलादिसंयोगाद्योः । अत्र अन्यादृशस्य तस्य दुर्व्वचत्वात् । (१) क्वचिच्च व्याप्यव्यापकभावः । यथा पृथिवीरूपवतीत्यादौ पृथिवीत्वरूपाद्योः । तत्र साध्यांशे पक्षविशेषणतापन्नस्य पक्षतावच्छेदकस्यावच्छेद्यतासम्बन्धेन प्रकारत्वं, पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तद्विशिष्टसाध्येन वा विशेषितस्य संयोगादेः पक्षांशे साध्यसंसर्गत्वमित्यन्यदेतत् ।

---

(१) तदवगाहिन्यामेव चानुमितौ पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन बाधप्रहस्य विरोधितया बाधस्यासिद्धिव्यभिचाराशङ्कां मणिकृद्व्यवस्थापयिष्यति क्वचित् कोऽयं पाठः ।

पक्षतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्येनैकत्र साध्य-सिद्धावपि, तदवच्छेदेनानुमितिदर्शनात्, पक्षतावच्छेद-कावच्छेदेनानुमितिं प्रति, तदवच्छेदेन सिद्धेस्तत्सा-मानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रति तु, सिद्धिमात्रस्य विरोधित्वम् ।

---

तादृशी चानुमितिः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रा-वगाहिसिद्धिदशायां जायते, न्यूनविषयकसिद्धिदशायां अनुमितिः सर्व्वानुभवसिद्धत्वात् । अतएव यत्रावच्छेदकावच्छेदेनानुमिति-रुद्देश्या, तत्र नांशतः सिद्धसाधनं दोष इत्यतस्तदेवोपपादयति पक्षतावच्छेदकस्येति । सामानाधिकरण्येन सामानाधिकरण्य-मात्रेण, तदवच्छेदेन, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन । सिद्धेः, सिद्धेरेव सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वमेवकारव्यव-च्छेद्यम् ।

अयम्भावः । पर्व्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिदशायां पर्व्वतः सुन्दरवह्निमानित्याकारकानुमितेरुत्पत्त्या विधेयतावच्छेदकतायाः पर्य्याप्तिः प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीया । एवं संयोगा-दिना साध्यस्य दण्डोपलक्षितपुरुषादेः सिद्धावपि, विशिष्टनिरू-पितसंयोगादिना दण्डिपुरुषाद्यनुमित्युत्पत्त्या, संसर्गतावच्छेदक-ताया अपि पर्य्याप्तिर्निवेशनीया । एवञ्चावच्छेदकावच्छेदेनानु-मितौ, शुद्धवह्नित्वादौ शुद्धसंयोगत्वादौ च, विधेयतावच्छेदकतायाः

संसर्गतावच्छेदकताया वा अपर्य्याप्ततया, तादृशानुमिते र्न सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धिप्रतिबध्यत्वमिति ।

*प्राञ्चस्तु व्यापकतायाः संसर्गतया भाने मानाभावात् पक्षता-* वच्छेदकाक्रान्तयावद्व्यक्तिविषयकानुमितिरेव, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिरिति । (१) तत्र सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्याः सिद्धेरविरोधितया, पक्षतावच्छेदकव्यापकोद्देश्यताकान्यत्वमेव सिद्धिसामान्यप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम् । नच विषयभेदेन विषयताभेदात्पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितेर्व्विषयतानामपि, नानाव्यक्तिपक्षकस्थले, प्रत्येकं पक्षतावच्छेदकाव्यापकत्वमेवेति, तत्र पक्षतावच्छेदकव्यापकोद्देश्यताया अप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । उद्देश्यतासम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकव्यापकान्यत्वस्यैवानुमितिविशेषणत्वोपगमेन, निर्व्वाहादिति वदन्ति । दीधितिकारस्य तु, अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ, अवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकस्यैव, व्याप्यव्यापकभावरूपस्यापि तस्य भानमनुमतम्भागासिद्धेर्दोषत्वनिर्व्वाहार्थं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ ; पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानकारणताया आवश्यकत्वात् । शिखरविशिष्टः पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ शिखरे हेतोस्तत्सम्बन्धस्य चावच्छेदकताविरहेण हेत्वसिद्धेरावश्यकतेत्याशङ्क्य पक्षतावच्छेदके अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदक-

---

(१) तन्मते मणिकारोक्तन्यायेनांशतः सिद्धसाधनस्यानुगतरूपावच्छिन्ननानाव्यक्तिपक्षकानुमितावदोषत्वे इति तु पाठान्तरम् ।

त्वावगाहिन्यामनुमितौ, तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य हेतुताया-*भागासिद्धेर्दोषत्वार्थमुपगमेऽपि*; स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानापेक्षा नोपेयत इतिसमाधानस्य स्वयं अवच्छेदकत्वयोर्व्वस्तुनोर्भेदादित्यनेनाग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। एवं व्यापकत्वभानस्य तदनुमतत्वे पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्येनैकत्रेत्यत्र, एकत्र साध्यसिद्धावित्यनेनैवावच्छेदकावच्छेदेन या सिद्धिस्तदभावलाभे तल्लाभप्रयोजनकस्य सामानाधिकरण्येनेत्युपादानस्यासार्थक्याच्च। युज्यते चेतदेवमतम्। प्राचीनमतेऽपि। उक्तयुक्त्याविधेयतावच्छेदकत्वादिपर्य्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वात्, तादृशोद्देश्यताकान्यत्वस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवात्। एवं सिद्धिसामान्यशून्यदशायामवच्छेदकावच्छेदेनानुमितावुत्पद्यमानायां, सिद्ध्यभावबलात् तत्तत्कार्य्यतावच्छेदकीभूतपक्षतावच्छेदकव्यापकान्यानुमितित्वावच्छिन्नस्यापत्तेः।

अस्मन्मये च सिद्धिसामान्याभावकालीनायामवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ, विशिष्टवह्नित्वे विशिष्टसंयोगे वा, पर्य्याप्तविषयताविशेष इव, शुद्धवह्नित्वे शुद्धसंयोगे वा पर्य्याप्तो विषयताविशेषः स्वीक्रियते। एकज्ञानस्यैकत्र विषये विषयताद्वयोपगमे क्षतिविरहादिति सिद्धिसामान्याभावकार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तिरिष्टैव। न चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ व्यापकतायाः संसर्गतया भानोपगमे, तादृशानुमितौ अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य, पृथक् कारणताकल्पने गौरवं, एतन्मते, तत्तत्पर्व्वतोद्देश्यकानुमितौ, तत्तत्पर्व्वतविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुतयार्थवशादेव यावत्पर्व्वतविशे-

थकपरामर्शात्तथाविधानुमितेरुत्पादात्, तादृशानुमितौ परामर्शस्य स्वतन्त्रहेतुत्वाकल्पनात्, व्यापकतीयाश्च संसर्गविधयाभानस्य क्वचिदप्यनभ्युपगमादिति वाच्यम् । यत्रैकः परामर्शः कतिपयपर्व्वतविषयकः, अन्यश्च तदितरयावत्पर्व्वतविषयकस्तत्रापि अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरुत्पादापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानं विनाऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यनुत्पादस्य सर्व्वसम्मतत्वात् । तत्र च कस्यापि परामर्शस्य, भवन्मतसिद्धाया अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तावगाहिताया असम्भवः । एवं यत्र पक्षतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकमवृत्ति तत्र तेन सम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकाक्रान्ताप्रसिद्धया अनुमितिद्वैविध्यानुपपत्तिश्च । तन्मतेऽपि चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ, अवच्छेद्यावच्छेदकभावरूपाधिकविषयानवगाहने, सामानाधिकरण्यमात्रेण सिद्धिदशायां, तादृशानुमित्युत्पत्तौ वीजाभावः । सिद्ध्यविषयीभूतधर्म्मिविषयकत्वस्य तद्बीजत्वे, तथाविधसिद्धिदशायां, सिद्ध्यविषयीभूतकतिपयपर्व्वतादिविषयकानुमितेरप्युत्पादौचित्यात् ।

अथ मणिकृता पक्षतावच्छेदकैक्येऽंशतः सिद्धसाधनस्यादोषत्वोपगमेऽपि, तदितरप्राचीनैरनुमितिमात्र एवांशतः सिद्धसाधनस्यापि दोषत्वमुपेयते ; अतएव चैतेषां मतमालम्ब्य मणिकृतापि शब्दानित्यत्वाद्यनुमाने ध्वन्यादावंशतः सिद्धसाधनवारणाय वर्णात्मकत्वादिविशेषणं पक्षे निवेशितम् । अतएव गन्धादिपक्षतावच्छेदकस्य, पृथिवीतरभेदादौ साध्ये, हेतुता नाचार्य्यैरनुमन्यते । व्याप्तिग्रह एव हेतुरूपपक्षतावच्छेदकसाध्ययोः सामाधि-

करण्यभानेन सिद्धसाधनात्। सकलपृथिवीविषयकानुमितेरप्य-योगात्। नचांशे साध्यसिद्धावपि, अधिकधर्म्मिविषयतया, *यावत् पर्व्वतादिविषयकानुमित्युत्पाद उचितः।* अधिकधर्म्मि-विषयकानुमितेः सिद्धिदशायां उत्पादे, वाचोऽनित्या इत्यादि-सिद्धिदशायां, अनित्ये वाङ्मनसीत्यादिसमूहालम्बनानुमित्युत्पाद-स्याप्यौचित्यात्। नहि तत्र कस्याप्यनुमितिः, नवीनैरपि पक्षताव-च्छेदकैक्य एवांशतः सिद्धिसाधनस्यादोषत्वस्योपगमात्। एवञ्च नवीनमत एव अवच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहि तदनवगाह्यनुमिति भेदेन पक्षताभेदस्य स्वीकरणीयतया गौरवम्। न च विशिष्टबुद्धौ धर्म्मितावच्छेदकव्यापकत्वभानानुपगमे, पक्षतावच्छेदकसामानाधि-करण्यमात्रावगाहि बाधदशायां तत्सामानाधिकरण्येन तादृश-बाधविषयधर्म्मिविषयिण्याः कतिपयधर्म्मिविशेष्यकानुमितेरिव ; सकल धर्म्मि-विशेष्यकानुमितेरप्युत्पादौचित्यादवच्छेदकावच्छेदेना-नुमिताबुद्देश्यायामप्यंशतो बाधस्यादोषतापत्तिरिति वाच्यम्। सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्यां विशिष्टबुद्धौ, समानविषयक-तथाविध विपरीतनिश्चयप्रतिबन्धकतायाः प्राचामनुमततयांशतो-बाधस्य दोषतोपपत्तेः। एवञ्च यावत्पक्षविषयकानुमितौयाव-त्पक्षविषयकहेतुमत्ताज्ञानापेक्षया तद्विरोधितया भागासिद्धे-रपि दोषतानिर्व्वाहः। यत्र सकलपर्व्वतानां नैकपरामर्श-विषयता, अपि तु परामर्शद्वयविषयता, तत्र यावत्पर्व्वतविषयकानु-मितिरूपाऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिः प्राचीनमते इष्टैव। नवीन-मतेऽपि तत्र तादृशानुमितेरावश्यकत्वादित्यवच्छेदकावच्छेदेनानु-

मितौ तादृशपरामर्शस्य हेतुत्वाकल्पनेनापि तन्मते लाघवम् । मैवं अवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ व्यापकत्वभानानुपगमे व्यापकत्वभानस्य विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वप्रयोजकत्वासम्भवेन तत्प्रयोजकत्वस्य दुर्निर्व्वचतापत्तेः । न चैकरूपेण समानधर्म्मिविषयकत्वमेव विपरीतज्ञानविरोधित्वे वीजम् । तथासति पार्थिवगन्धत्वावच्छेदेन जलावृत्तित्वादिनिश्चयस्यापि शुद्धगन्धत्वावच्छेदेन तन्निश्चयस्येव, गन्धो जलवृत्तिर्नवेत्यादौ गन्धत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण जलवृत्तित्वादिसंशये विरोधिताप्रसङ्गात् । उभयोरेव निश्चययोर्गन्धत्वाश्रययावद्धर्म्मिणि ग्राह्याभावावगाहितयाऽविशेषात् । विरोधिविषयकत्वाविशेषे धर्म्मितावच्छेदककोटावधिकभानस्याविरोधिता वीजत्वाभावात् ।

नव्यमते, उभयनिश्चयविषयव्यापकतयोर्भेदाद्विशेषसम्भवात् । एतेनावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ व्यापकत्वभानापेक्षया लाघवाद्यावद्धर्म्मिवृत्त्यखण्डैकविषयत्वाभ्युपगम एवोचितः । तदन्यविषयतैव सिद्धिसामान्यप्रतिबध्यतावच्छेदिका, सिद्धिसामान्याभावकालीनानुमितावेतादृश्यैकैकधर्म्मिविषयता अपीष्यत इति परास्तम् ।

पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदवच्छेदेन च सिद्धिदशायां सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्यनुमितिर्न जायते, उभयोरेव सिद्ध्योः पक्षतावच्छेदकवति साध्यसम्बन्धरूपतदुभयसामानाधिकरण्यावगाहितया तादृशानुमितेः तदतिरिक्तानवगाहित्वात्, अतस्तथाविधानुमितौ उभयविधसिद्ध्योरेव प्रतिबन्धकत्वं दर्शयति तत्सामानाधिकरण्येनेति । तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण पक्षता-

वच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण, अवच्छेदकावच्छेदेनानुमिता-वपि सामानाधिकरण्यावगाहितया तद्व्यावर्त्तनायावच्छेद्यावच्छे-दकभावावगाहित्वव्यवच्छेदार्थं मात्रपदम्। अवच्छेद्यावच्छेदक-भावानवगाहित्वञ्च न सिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदककोटौ निवेशनी-यम्। उक्तदिशा आपत्तिसम्भवात्, पर्य्याप्तिनिवेशादेवोपपत्ते-र्वैयर्थ्याच्चेत्यवधेयम्।

सिद्धिमात्रस्येति। मात्रपदं कृत्स्नार्थकम्। तथाच पक्षता-वच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदवच्छेदेन च सिद्धेरित्यर्थः। प्रति-बन्धकता चोभयविधसिद्ध्योः संसर्गादीनां पर्य्याप्तिमनिवेश्यैकरूपे-णैव यद्युभयसाधारणं निश्चयत्वं शक्यते निर्व्वक्तुं, अन्यथा पुनः पृथक् पृथगेवेतिध्येयम्।

यत्तु सामानाधिकरण्येनानुमितौ तथाविधसिद्धेरवच्छेदकाव-च्छेदेन सिद्धिव्यावृत्तरूपेण प्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्रावच्छेदकाव-च्छेदेन सिद्धेर्न प्रतिबन्धकताधिक्यं अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ तस्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये, अवच्छिन्न संयोगादि पर्य्याप्त-संसर्गताकत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकेऽवश्यं निवेशनीयतया अव-च्छिन्नत्वातिरिक्त-धर्म्मानवच्छिन्न-संयोगादि-निष्ठसंसर्गताकत्वस्यैव च तदर्थतया तस्य शुद्धसंयोगादिसंसर्गकानुमितिसाधारण्येन तादृशप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेरिति तदसत्, सामानाधिकरण्ये-नानुमिनुयामवच्छेदकावच्छेदेनानुमिनुया मित्याद्याकारकेच्छानां पृथक् पृथगुत्तेजकताया वक्ष्यमाणतया पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकता-कल्पनस्यावश्यकत्वात्।

इत्थञ्च लिङ्गभेदन्यायोऽनुसरणीयः। साध्यविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरं पक्षविशेष्यकानुमितेः प्रामाणिकत्वे तां प्रति पक्षविशेष्यिकैव सिद्धिर्विरोधिनी।

---

ननु तादृशसिद्धिदशायां पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमिनुयामित्याकारक-सिषाधयिषासत्त्वऽसति चावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शे, सामानाधिकरण्य-मात्रावगाहि-परामर्शात्तादृशानुमितेरापत्तिः, तथाविधसिषाधयिषासत्त्वेन पक्षताया असत्त्वादित्यत आह इत्थञ्चेति। इत्थञ्च तुल्ययुक्त्या पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वतत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाह्यनुमित्योः सिद्धेः पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकत्वे च। लिङ्गभेदन्याय इति। यथा तत्तल्लिङ्गकानुमितौ सिद्धेः प्रतिबन्धकतायां तत्तल्लिङ्गकानुमितीच्छैवोत्तेजिका, नत्वन्यलिङ्गकानुमितीच्छापि, तथा पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनीमनुमितिं प्रति सिद्धेः प्रतिबन्धकतायां तादृशानुमितीच्छैवोत्तेजिका, नत्वन्यविधानुमितीच्छेति स्वीकरणीयमिति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। यदि पर्व्वते वह्निरित्याद्याकारकसाध्यनिश्चयानन्तरं पर्व्वतो वह्निमानित्याद्याकारकानुमितिर्जायते, तदा साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यविशेष्यकसिद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वेन सामान्यतः साध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितौ तादृशसिद्धित्वेन नैकं प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्। अपि तु विशिष्यैव प्रतिबन्धकताद्वयं, अगत्या गौरवस्यादोषत्वादित्याशयवानाह साध्यविशेष्यकेति। द्वयोः समानविषयकत्वे विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यमकिञ्चित्करमित्यभि-

एवञ्च पक्षविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरमपि साध्यविशेष्यकानुमितिर्जायते, तुल्यन्यायात् समानाकारायाः सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे पर्य्यवसानात्। तादृशानुमितिं

---

*प्रायेणानिर्भरसूचनायप्रामाणिकत्व इत्युक्तम्। पक्षविशेष्यिकैवेति।* तथाच प्रकारताविशेषिते निवेश्यैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः कल्पनीय इति भावः। तत्र तादृशानुमित्यभावस्य प्रामाणिकत्वे तु, उभयविध-ज्ञानसाधारण-पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहि-निश्चयत्वस्यानतिप्रसक्तस्य सुवचत्वे, उभयविधसिद्ध्योरनुगतरूपेणैव प्रतिबन्धकता, प्रतिबध्यतावच्छेदकन्तु पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितित्वादिकमेव नत्वनुगतम्। पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितिर्जायतां साध्यविशेष्यकपक्षप्रकारकानुमितिर्जायतामित्याकारिकयोरिच्छयोः पृथक् पृथगुत्तेजकत्वानुरोधात्।

एवञ्च, साध्यविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरं पक्षविशेष्यकानुमित्युत्पत्तेः प्रामाणिकत्वे च। तुल्यन्यायादिति। पर्य्यवसानादित्यन्तस्य हेतुः। समानाकारायाः सिद्धेरिति, अन्यूनाकारसिद्धेरित्यर्थः। पर्व्वतः सुन्दरवह्निमानित्यादिसिद्धिदशायामपि न्यूनविषयिण्याः पर्व्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितेरनुत्पादात्। अधिकविषयकसिद्धेरविरोधित्वेऽवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेः सामानाधिकरण्येनानुमितौ प्रतिबन्धकतालिखनस्यासङ्गतेः। एवं जातिशक्तिवादे गोत्वत्वेन गोवृत्तित्वानुमानं सिद्धसाधनान्न सम्भवतीति अविशिष्टहेतुना विशिष्टसाध्यसाधन एव सिद्धसाधनानवकाशो न तु विशिष्टेनाविशिष्ट-

प्रति सिद्धिमात्रं विरोधि साध्यप्रसिद्धिरेव वा। अत-एव प्रसिद्धसाध्यकस्थले पक्षविशेष्यिकैवानुमितिरनुभूयते इति ।

---

साधनेऽपीति जात्या व्यक्त्यनुमानपक्षमाश्रित्य मिश्रा अर्थापत्त्या वा तत्सिद्धिरिति मूलमवतारयामासुः। ननु साध्यविशेष्यकानुमितिस्तावन्न सर्व्वानुभवसिद्धा पर्व्वतो वह्निमानित्याद्याकारिकाया एवानुमितेरनुभवात् किन्त्वप्रसिद्धसाध्यकस्थले विशेषणज्ञानादिविरहेण साध्यविशेषणकानुमितेरनुपपत्त्या साध्यविशेष्यकानुमिति रूपेयते एवञ्च पक्षविशेष्यकसिद्धिदशायामपि तादृशानुमितेरप्रामाणिकतया तदनभ्युपगमेऽपि क्षतिविरहात्। तां प्रति साध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानत्वेनोभयविधसिद्धिसाधारणेनापि प्रतिबन्धकत्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्य मतान्तरमाह तादृशानुमितिमिति। साध्यविशेष्यकानुमितिमित्यर्थः, सिद्धिमात्रं, पक्षविशेष्यिका साध्यविशेष्यिका च सिद्धिरित्यर्थः। नन्वृच्छृङ्खलसाध्यज्ञानदशायामपि साध्यविशेष्यिकानुमितिरप्रामाणिकी, तत्र साध्यविशेषणकानुमितेरेव सम्भवादिति, तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतायां पक्षादिविषयतायाः सिषाधयिषाविरहस्य निश्चयत्वस्य च निवेशनं गौरवायेत्यभिसन्धायाह साध्यप्रसिद्धिरिति। साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमित्यर्थः। तेनेतरव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिपरामर्शाद्भेदत्वादिना साध्यज्ञानसत्त्वेऽपि पृथिव्यामितरभेद इत्याद्याकारकानुमितेर्नानुपपत्तिः। न च तत्र पृथिवी

इतरभिन्ना इत्येतादृशानुमितेः सम्भवः, विशेषणतावच्छेदकीभूते-तरभेदत्वादिप्रकारकज्ञानविरहात् । अथेतरभेदत्वादिप्रकारक-ज्ञानस्य यदीतरभेदत्वाद्यवच्छिन्न मुख्यविशेष्यकज्ञानत्वं प्रतिबध्य-तावच्छेदकं, तदा तथाविधज्ञानदशायां इतरभेदादिपक्षकप्रमेय-त्वाद्यनुमितेरनुपपत्तिः । तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकत्वस्याधिकस्य निवेशेऽपि इतरभेदः प्रमेयः पृथिवी इतरभिन्नेत्यादिसमूहा-लम्बनानुमितेर्गोत्वाभावो गोत्वाभाववानित्याद्यनुमितेश्चानुपपत्तिः। अत्र केचित् पृथिवी इतरभिन्नेत्यादिसाध्यविशेषणकानुमितौ तथा-विधप्रत्यक्षादिसाधारणी विशेष्यत्वाद्यवच्छेदकताभिन्ना प्रकारतैव विधेयता साध्यविशेष्यकानुमितौ च ततोऽन्या तथाच प्रकारता-भिन्नविधेयतैव साध्यप्रसिद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदिकेति नानुपपत्ति-रित्याहुः ।

तन्नप्रकारताविशेषस्य विधेयतात्वोपगमे जलभेदे तेजोभेदः इत्याद्याकारक तेजोभेदादिसाध्यविशेष्यकानुमितेर्जलभेदादिविधेय-कत्वापातात् । नचाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताव्यावृत्तं तदिति वाच्यम् । तथा सत्याधेयतासम्बन्धेन जलभेदादिसाध्यकतादृशानु-मितेरपि तद्विधेयकत्वानुपपत्तेः । यदि च यत्राधेयत्वं साध्यताव-च्छेदकसम्बन्धस्तत्र विधेयत्वमतिरिक्तमित्युच्यते, तदा तत्सम्बन्धेन जलभेदसाध्यकानुमितौ प्रकारताभिन्नविधेयताशालिन्यां साध्य-प्रसिद्ध्यभावव्यभिचारो दुर्वारः ।

वस्तुतस्तु तद्धर्मावच्छिन्नाप्रकारकत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्न-विधेयकानुमितित्वमेव तद्धर्मप्रकारकज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकं,

साध्यप्रसिद्धिस्थले च साध्यप्रकारिका एवानुमितिर्जायते न तु तदप्रकारिकेति न तत्र व्यभिचारः १ अतएव, साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वादेव। प्रसिद्धसाध्यकस्थले, अभावरूपसाध्यप्रसिद्धिस्थले, न तु भावसाध्यकस्थले इत्यर्थः। तत्र परामर्शस्य नियमतः साध्यघटितव्याप्तिविषयकतया साध्यविशेष्यकानुमितेरप्रसिद्धया साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात् उपष्टम्भकत्वासङ्गतेः, स्वनिरूपितप्रकारताप्रत्यवच्छेदकत्वविशिष्टविधेयतावच्छेदकतापर्य्याप्त्याश्रयत्वसम्बन्धेनानुमितिं प्रति, विषयतावच्छेदकतारूपविषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या ज्ञानस्य सर्व्वसाधारण्येन प्रतिबन्धकताया आपातत उक्तिसम्भवेऽपि ; साध्याघटितव्यतिरेकव्याप्तिविषयकपरामर्शघटितसामग्र्या एव साध्यविशेष्यकानुमित्युत्पादप्रयोजकतायाः क्लृप्तत्वाद्भावसाध्यकस्थले साध्यविशेष्यकानुमितेरप्रसक्त्या, अनुमितेः साध्यविशेष्यकत्वे तादृशप्रतिबन्धकताया अप्रयोजकत्वात्, उपष्टम्भासङ्गतितादवस्थ्यात्।

यत्तु यत्र महानसीयवह्निमात्रविषयकः परामर्शः तत्र पक्षधर्म्मताबलात्, पर्व्वते पर्व्वतीयवह्निर्भासमानः विशेषणज्ञानविरहेण विशेष्यतयेव भासत इति भावसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेष्यकानुमितिसम्भव इति तत्तुच्छं ; सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वमते महानसीयवह्निविषयकपरामर्शे पर्व्वतीयवह्न्यभानप्रयोजकस्य दुर्लभत्वात्। न च स्मरणात्मकपरामर्शे कदाचिदुद्बोधकविरहात्तदभानसम्भव इति वाच्यं, उद्बोधकस्य फलबलकल्प्यत्वाद्विशिष्टविशेषणबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुताया निर्य्युक्तिकत्वात्, विशेषणताव-

च्छेदकप्रकारकज्ञानस्य चाक्षतत्वात्, पर्व्वतीयवह्निविषयकपरामर्शादपि वह्नित्वेन तद्वह्निविशेषणकानुमितिसम्भवाच्च ।

इदमत्रावधेयं, साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतायामपि साध्यविशेष्यकानुमितित्वप्रकारकेच्छाया उत्तेजकत्वमावश्यकम् । अन्यथा पक्षविशेष्यकसिद्धिदशायां तादृशेच्छासत्त्वे साध्यविशेष्यकानुमित्यपलापापत्तेः । सिद्धासमवहितसाध्यप्रसिद्धिदशायां साध्यविशेषणकानुमितेः सम्भवेन, तत एव उद्देश्यसंशयनिवृत्त्यादिसम्भवे साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमोऽपि न क्षतिकर इत्यभिप्रेत्यैव साध्यप्रसिद्धेस्तद्विरोधित्वमुररीकृतं ग्रन्थकृता । प्रकृते च साध्यविशेषणकानुमित्युत्पादासम्भवेन तादृशानुमित्यपलापानौचित्यात् । तथाच यत्र सिद्धासमवहिता साध्यप्रसिद्धिरथचानुमित्सा तत्र व्यतिरेकिपरामर्शात्, साध्यविशेष्यिका तद्विशेषणिका चानुमितिरापद्येत । नह्येकविधादेव परामर्शादेकदा द्विविधानुमितिरानुभविकी तस्माद्व्यतिरेकिपरामर्शात्, साध्यप्रसिद्धिदशायामपि साध्यविशेष्यिकाया एवानुमितेः स्वीकारः समुचितः । सिद्धिप्रतिबन्धकतापेक्षया साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकलाघवमप्यकिञ्चित्करमेव, व्यतिरेकिपरामर्शात् क्वचित्साध्यविशेषणकानुमितिस्वीकारे तादृशानुमितिं प्रति व्यतिरेकिलिङ्गकत्वान्वयिलिङ्गकत्वप्रकारकानुमित्सां पृथगुत्तेजकीकृत्य सिद्धेः प्रतिबन्धकताद्वयेनैव गौरवात् ।

परे तु अप्रसिद्धसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेषणिकैवानुमितिर्जायते इतरभेदत्वादिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविरहेऽपि

विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति न्यायेनैव पृथिवीतर-भिन्नेत्याद्यनुमितिसम्भवात्। न च लाघवानवकाशः तादृशानु-मितिं प्रत्येव साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकताया अवश्यकल्पनीयत्वादिति वाच्यम्। तथाविधानुमितौ यादृशी विषयता तस्याः साध्य-प्रसिद्धिकालीन-विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमिति साधारण्योपगमात्, साध्यविशेष्यकानुमित्यनुपगमेन साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकताया एव कल्पनात्। न च सिद्धिकाले तथाविधानुमितेर्व्वारणाय तत्र सिद्धेः प्रतिबन्धकताकल्पनाधिक्यमावश्यकमिति वाच्यम्। विशिष्ट-वैशिष्ट्यावगाह्यनुमितिस्थलीयसिद्धिप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः। इतर-भेदत्वादिना इतरभेदादिविधेयकानुमितित्वस्य तत्स्थलीयप्रति-बध्यतावच्छेदकस्योभयसाधारणत्वादिति।

यत्तु विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितौ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनी सिद्धिरेव विरोधिनी न तु केवलं विशेष्ये विशेषणम्, तत्र च विशेषणान्तरमिति रीत्या जायमानापि सा तथा। तस्याः संसर्गांशे विशिष्टनिरूपितत्वानवगाहितया न्यूनविषयकत्वात्। एवञ्च केवलं विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनानुमितेरुपगमे, तादृशसिद्धिदशायां तस्या वारणाय तत्र तादृशसिद्धेर्व्विरोधित्वकल्पनाधिक्यमावश्यक-मेवेति किमपराद्धं साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकारेण। विशिष्ट-वैशिष्ट्यानवगाहिसाध्यविशेषणकानुमितेरनभ्युपगमेन प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावसाम्यादिति तदपि तुच्छम्। विशिष्टवैशिष्ट्यभान-मात्रविरोधिबाधादिकाले केवलं विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्याये-नानुमितेः सर्व्वसम्मततया, तत्र तादृशसिद्धेः प्रतिबन्धकताया आव-

श्यकत्वेन साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकर्त्तुरधिकप्रतिबन्धकता कल्प-नस्य दुर्व्वारत्वादिति। यदि च विशिष्टप्रतियोगिकविलक्षणवैशिष्ट्या-नवगाहिन्यपि विशिष्टविशेषणज्ञानमपेक्षितं, तदा तुल्ययुक्त्या विशि-ष्टविशेष्यकज्ञानेऽपि विशिष्टविशेष्यज्ञानहेतुतया साध्यतावच्छेदक-विशिष्टविशेष्यकानुमितिरप्रसिद्धसाध्यकस्थले न सम्भवति। न च विशेष्यज्ञानस्य विशिष्टबुद्धावहेतुतया तद्विशेषस्यापि न तद्विशेषहेतु-तेति वाच्यम्। सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञाने विशेष्यज्ञानस्य व्यभि-चारेण सामान्यहेतुत्वासम्भवेऽपि तुल्यरूपोभयविशेषणावगाहिज्ञा-नस्याप्येकविशिष्टापरविशेषणकत्ववारणाय विशेषहेतुताया आव-श्यकत्वात्, अन्यथा विशेषणज्ञानस्यापि विशेषहेतुताया उच्छेदात्। अतएव विशिष्टवाक्यार्थविशेष्यकशाब्दबोधे अवान्तरवाक्यार्थज्ञाना-पेक्षा। न च साध्यविशेष्यकानुमितौ तुल्यरूपयोरेव पक्षविधेयताव-च्छेदकयोः साध्यांशे प्रकारता नत्वेकविशिष्टांशेऽपरस्येति न वि-शिष्टसाध्यज्ञानापेक्षेति वाच्यम्। निर्विशेष्यतावच्छेदकानुमितेरनुभ-वविरुद्धत्वात्, प्रत्यक्षस्य च निर्धर्म्मितावच्छेदकस्याभ्युपगमात् प्राथ-मिकाभावप्रत्यक्षे प्रतियोग्यधिकरणयोरभावविशेषणतया भानोप-पत्तिः। तथाच साध्यविशेष्यकानुमितिर्निर्युक्तिकैवेति वदन्ति।

अथ जलव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवी-त्यादिपरामर्शाद्भेदत्वरूपविशेषणज्ञानं विना स्वरूपतस्तत्प्रकारिका पृथिव्यां जलभेद इत्याद्याकारिका अनुमितिरेव कथमुत्पद्यत इति चेन्न। कथञ्चित्तत्र जलीयत्वादिमात्रपुरस्कारेणैवाभावानु-मित्युपगमादितिकृतं पल्लवितेन।

अत्र च व्याप्तिस्मरणादिना पूर्व्वानुमित्यानाशे परामर्शकाले च सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यान्तरोत्पत्त्यैव अनुमितिस्तथैव कारणीभूतस्य विशिष्टाभावस्य सम्पत्तिरित्युपाध्यायाः ।

---

ननु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वेऽपि सन्देहवत्परामर्शपूर्व्वमित्यादिग्रन्थेन सिषाधयिषापक्षतापक्षोक्तस्य व्यभिचारस्य सिद्धिकालीनानुमितिस्थले तादवस्थ्यम् । सिषाधयिषानाशे विशिष्टप्रतिबन्धकस्यानुमित्यव्यवहितप्राक्कालेऽसत्त्वादित्याशेपे यत्नपतिसमाधानमाहात्र चेति । व्याप्तिस्मरणादीत्यादिनाऽनुमित्याद्वितीयक्षणे यत्र पक्षधर्म्मताज्ञानं तत्स्थलीयतादृशज्ञानपरिग्रहः । पूर्व्वेति । व्याप्तिस्मरणादिपूर्व्वकालीनेत्यर्थः । परामर्शदशायामसत्यां सिद्धौ विशेष्याभावादेव विशिष्टाभावनिर्व्वाहेण नानुमित्यनुपपत्तिरतः, परामर्शकाले च सिद्धिसत्त्वे इति । अनुमित्यान्तरेति । परामर्शद्वितीयक्षणे तदव्यवहितप्राक्क्षणेवेत्यादिः, तदुत्पत्तिप्रकारश्चाधस्तादृर्शितः । एवञ्च सिषाधयिषापक्षतापक्षः, सिषाधयिषाविरहेपीत्यादिदोषादेव हेय इति भावः ।

ननु सर्व्वत्र पुनरनुमित्योत्पत्तौ मानाभाव इत्यत आह तथैवेति । अनुमित्यान्तरोत्पत्त्यैवेत्यर्थः । कारणीभूतस्येति । तथाच तादृशविशिष्टाभावात्मककारणं विनानुपपत्तिरेव सिद्धिस्थलीयविशिष्टाभावनिर्व्वाहकानुमित्यान्तरोत्पत्तौ मानमिति भावः ।

अन्ये तु द्विक्षणान्तरितायामपि अनुमित्सायामनुमितिदर्शनात्, अनुमित्सा योग्यता वाच्या । सा च न स्वोत्पत्त्यनन्तरं स्वविषयसिद्ध्यनुत्पादः । अनुमित्सान-

---

एतन्मते एव दीधितिकृतोऽपि निर्भरः मिश्रादिमतस्य गौरवकवलितत्वादिति ध्येयम् ।

मिश्रमतमाह अन्येत्विति । द्विक्षणान्तरितायामपीति । द्विक्षणव्यवहितायां क्षणत्रयव्यवहितायाञ्चेत्यर्थः । अनुमित्सायां अनुमित्सोत्पत्तौ । तेन एकक्षणान्तरितायामप्यनुमित्सायां यत्रानुमितिस्तत्राप्यनुपपत्तिसत्त्वेन तदनभिधाने न्यूनता । एवं प्रथमकल्पे सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणमारभ्य-क्षणचतुष्टयात्मककालस्यैव विवक्षणीयतया त्रिक्षणान्तरानुमित्सास्थलेऽनुमित्यनिर्व्वाहस्येति दूषणद्वयानवकाशः । एवञ्चानुमितिदर्शनादित्यस्यानुमित्सोत्पत्तेश्चतुर्थक्षणे पञ्चमक्षणे वा अनुमितिदर्शनादित्यर्थः । वाच्या सिषाधयिषापदेन विवक्षणीया । सा च, योग्यता च । स्वोत्पत्त्यनन्तरमिति, स्वप्रागभावोत्तरमित्यर्थः । स्वस्योत्पत्तिर्यस्मादिति व्युत्पत्त्या स्वोत्पत्तिपदस्य प्रागभावपरत्वात्, अन्यथा सिषाधयिषोत्पत्तिकाले योग्यतानुपपत्त्या तद्द्वितीयक्षणे अनुमितेरनिर्व्वाहात् । सिद्ध्यनुत्पादः, सिद्धिप्रागभावः, तथाच स्वप्रागभावध्वंसविशिष्ट स्वविषयसिद्धिप्रागभाव एवानुमित्सायोग्यतेति पर्य्यवसितम् । अनुमित्सापूर्व्वं तद्विषयीभूतसिद्ध्यनन्तरञ्चानुमितिवारणायदलद्वयोपादानम् । अनागतानां यावदनुमितीनामेवानुमित्साविषयत्वसम्भवात् ।

न्तरमन्तरानुमित्यनुत्पादे दिवसादिविलम्बेनेन्द्रियादिना निर्णीतेऽपि साध्ये, लिङ्गपरामर्शादनुमितिप्रसङ्गात् । किन्तु अनुमित्यानन्तरं लिङ्गदर्शनादिक्रमेण यावता

---

स्वविषयीभूतैकानुमितावुत्पन्नायामपि भाविव्यक्त्यन्तरप्रागभाव-मादाय योग्यताप्रसङ्ग इति वाच्यम् । स्वविषयसिद्धित्वावच्छिन्न-प्रागभावस्य विवक्षितत्वात् । अतएव स्वविषयेत्युक्तं, यत्किञ्चिद्वि-शेषध्वंसवति काले सामान्यधर्म्मावच्छिन्नप्रागभावासम्भवेन सिद्धि-त्वावच्छिन्नप्रागभावस्य कदाप्यसत्त्वात् । सामान्यधर्म्मस्य प्राग-भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकारे पुनः स्वविषयसिद्ध्यसमान-कालीनत्वमेव प्रागभावे विशेषणं देयम् । वह्न्यनुमितिर्घटानुमितिश्च जायतामित्यादीच्छानन्तरं घटानुमित्यादिरूपविषयसिद्धावपि वह्न्याद्यनुमित्युत्पत्त्या सिद्धीति, प्रकृतसाध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहिनिश्च-यार्थकम् । अनुमित्योत्तरं दिवसादिविलम्बेनाप्यनुमितिप्रसङ्गादि-त्यन्वयः । अन्तरानुमित्युत्पादे स्वविषयसिद्धित्वावच्छिन्नप्रागभावा-सत्त्वेन योग्यताक्षते नापत्तिसम्भव इत्यतोऽन्तरानुमित्यनुत्पाद-इति । हिनिक्षणादिविलम्बेनानुमितेरिष्टत्वात्, दिवसादिविलम्बे-नेति । सिद्ध्यसत्त्वे अनुमितेरिष्टत्वादिन्द्रियादिना निर्णीत इति । लिङ्गेन निर्णीते साध्येऽन्तरानुमित्यनुत्पाद एव न सम्भवतीत्यत इन्द्रियादिनेति । आदिनाशब्दादिपरिग्रहः । अनुमित्येति । अनु-मित्याधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणे क्रमेण पक्षविषयकलिङ्गज्ञान-व्याप्तिस्मरणयोरुत्पत्तौ सत्यामुत्सर्गतोयावता कालेन परामर्शो-

कालेन उत्सर्गतः परामर्शो जायते, तावानेव कालः फलबलेन तथा कल्पनात् ।

---

त्पत्तिः । अनुमित्युत्पत्तिक्षणमारभ्य तत्‌क्षणपर्य्यन्तं यावन्तः क्षणायो वा तावदधिकक्षणानवस्थायी स्थूलकालः तत्समुदाय एव सेत्यर्थः । एवञ्च क्षणचतुष्टयं तदधिकक्षणानवस्थायिनः स्थूलसमयाद्य... योग्यतेति पर्य्यवसितम् । तदनुगमश्च स्वप्राग-भावानधिकरणत्व स्वनाशाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वोभय-सम्बन्धेन सिषाधयिषावत्कालत्वेन । न तु अननुगतेन तत्तत्काल-त्वेन गौरवात्, तत्तत्कालोत्तेजकत्वापेक्षया तत्तत्सिद्धिव्यक्ति-भेदानामेव निवेशनौचित्यात् । योग्यताया उत्तेजकत्वकल्पने-ऽपि वक्ष्यमाणायाः पूर्व्वानुमित्याबलादनुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तेर-सङ्गत्यापाताच्च । तत्रानुमितिक्षणस्योत्तेजकताकल्पकाभावादिति विभावनीयम् । अनुमित्युत्तरं यत्र विलम्बेन लिङ्गदर्शनादिकम् । ततश्च परामर्शः । तत्रानुमित्युत्पत्तिक्षणमारभ्य परामर्शोत्पत्ति-क्षणपर्य्यन्तस्थायी दण्डादिरपीति तद्वारणाय लिङ्गदर्शनादेरनुमि-त्याक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वमनुसृतम् । यत्रानुमित्युत्प-त्तिद्वितीयक्षणे पक्षलिङ्गव्याप्तिविषयकमेकं स्मरणम् । तदनन्तरक्षणे परामर्शोत्पत्तिस्तत्र क्षणत्रयमध्ये एव परामर्शोत्पत्त्या, तदनतिरिक्त-कालमात्रस्य तथात्वभ्रमवारणाय क्रमेणेति । अनुमित्युत्पत्ति-द्वितीयक्षणतृतीयक्षणयोर्लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणयोः क्रमेणोत्पत्ता-वपि कुतश्चित्प्रतिबन्धकात् यत्र विलम्बेन परामर्शोत्पत्तिस्तत्रा-

अथवा अनुमित्योत्पत्त्यनन्तरमनुमित्यानाशेऽपि, सिद्धौ सत्यां यावत्कालमध्ये अनुमितिर्जायते; तावानेव कालोऽनुमित्यया उपलक्षितः । यदि च सिद्ध्यनन्तरं तन्नाशेऽपि द्विविक्षणमध्ये विना अनुमित्यामनु-

---

धिक्षणानामपि तथाविधतया तद्वारणाय उक्तगेत इति । तादृश-व्याप्तिस्मरणानन्तरक्षणे परामर्शोत्पत्तावसति विरोधिनीत्यर्थः । अनुमित्यननुगुणक्षणव्यवधानविरहेण पञ्चमक्षणेऽनुमितिरुत्पद्यते न तु तदग्रेऽपि तथाविधक्षणव्यवधानादित्येतत्सूचनाय भङ्ग्या तादृश-कालविशेषोपादानमित्यवधेयम् । ननु तथाविधकालस्योत्तेज-कत्वे गौरवमित्यत आह फलवत्त्वेनेति अनुमित्यानाशे अनु-मित्यात्मककार्य्योत्पत्त्यनुरोधेनेत्यर्थः, तथा कल्पनात्तादृशकाल-स्योत्तेजकत्वकल्पनात् ।

यत्र तथाविधपरामर्शोत्पत्तिक्षणे अनुमितिप्रतिबन्धकबाधा-दिसमवधानमासीत्, तदपगमश्च तद्द्वितीयक्षणे तत्र सिद्धौ सत्यां तदनन्तरक्षणेदनुमितिः प्रामाणिकी । एवं यत्रानुमित्साद्वितीयक्षणे लिङ्गदर्शनसामग्रीसमवधानं, तदनन्तरं लिङ्गदर्शनादिक्रमेण परा-मर्शोत्पत्तिस्तत्र सिद्धौ सत्यामनन्तरक्षणे अनुमितिर्व्वा; तदा उक्तापेक्षया अधिकस्य कालस्योत्तेजकत्वमावश्यकमित्याशयेना-हानुमित्योत्पत्त्यनन्तरमिति । अनुमित्योत्पत्तिक्षणमारभ्यतदुत्तर-मित्यर्थः । यावत्कालमध्ये अनुमितिर्जायते इत्यग्रेतनेनान्वयः ।

मित्यनुत्पादोऽनुभवसिद्धस्तदा, सिद्ध्यापि तावानेव समय उपलक्षणीयः। विशिष्यक्षणनियमस्त्ववहितैः करणीय इति वदन्ति।

---

अनुमित्योत्तरमनुमित्यन्तरोत्पत्त्या दिवसादिविलम्बेनापि सिद्ध्यनन्तरमनुमित्युत्पत्त्या तावत्कालस्य चानुत्तेजकत्वादनुमित्यानाशेऽपीति। प्रागनुमित्यायामसत्यामपीत्यर्थः। असत्यां सिद्धौ अनुमित्योत्तरं दिवसादिविलम्बेनाप्यनुमित्युदयात्, सिद्धौ सत्यामिति। प्रागित्यादिः। यावत्कालमध्ये, यावत्क्षणानन्तरक्षणे, तावानेव कालः। तावत्क्षणाधिकक्षणानवस्थायीस्थूलकालः। अनुमित्सया, अनुमित्सार्थकसिषाधयिषापदेन। उपलक्षितः, विवक्षितः। अनुमित्यायोग्यताया उत्तेजकत्ववत् तुल्ययुक्त्या सिद्धियोग्यताया अपि प्रतिबन्धकत्वमुचितमित्याशयेनाह यदि चेति। सिद्ध्यनन्तरमिवेति शेषः। तेन नास्य वैयर्थ्यं द्वित्रिक्षणमध्ये इति द्विक्षणमध्ये त्रिक्षणमध्ये वेत्यर्थः। सिद्धेश्चतुर्थक्षणे पञ्चमक्षणे वेति फलितम्। सिद्ध्यापि, सिद्धिपदेन तावान् तन्नाशानन्तरमपि द्विक्षणस्थायी त्रिक्षणस्थायी वा उपलक्षणीयः विवक्षणीयः।

ननु सिद्ध्युत्तरं कियत्क्षणमध्ये अनुमितिर्न जायते कियत्क्षणानन्तरं वा जायत इत्यस्य विशिष्यनिर्णेतुमशक्यतया कालस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनमसम्भवि। एवमुत्तेजककालस्यापि विशिष्य निर्णेतुमशक्यतया तदुत्तेजकत्वमपि तथेत्यत आह विशिष्येति। अवहितैः सावधानैः नियमो निर्णयः। तथाच येषां विशेष्य

अत्र च यत्र साध्यनिर्णयेच्छानन्तरं पूर्व्वोक्तन्यायेन

---

तावत्कालेनिर्णयो भवति, तेषामेव तत्र विशिष्य प्रतिबन्धकत्वावगमो भविष्यति, अन्येषां तु सामान्यत एवेति भावः।

केचित्तु ननु कालविशेषाणां सिद्धिसिषाधयिषाधिकरणकालत्वेन चेत्प्रतिबन्धकोत्तेजकभावः। तदा अधिकाधिककालस्यापि तथात्वप्रसङ्गः, अनतिप्रसक्तानुगतधर्म्मान्तरञ्च दुर्व्वचमेवेत्यत आह विशिष्येति। अनतिप्रसक्तानुगतविशेषणविशेषं निवेश्येत्यर्थः। क्षणनियमः। कतिपयक्षणानामेव तथात्वं, नत्वधिकाधिकक्षणानामितिनियमनिर्व्वाहः। अवहितैः, निरुक्तिकुशलैः। सिद्धाद्युत्पत्तिक्षणमारभ्य क्षणचतुष्टयादेः स्वप्रागभावानधिकरणत्वस्वनाशाधिकरणसमयनाशाधिकरणसमयनाशानधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन सिद्धादिमत्त्वमेवानुगमकमनतिप्रसक्तञ्चेति भावः। इति व्याचक्षते। वदन्तीत्यस्वरससूचनार्थं। स च उक्तपरम्परायाः सम्बन्धत्वे मानाभावात्। तत्तद्व्यक्तित्वेन उत्तेजकत्वाभ्युपगमे च उक्तदोषापातादिति।

इच्छायाविषयसिद्धौ सत्यां चरितार्थतया नोत्तरकालमनुमितिर्जन्यत इति तद्वारणाय स्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वेनेच्छा विशेषणीया। तत्र, तद्विषयसिद्धिदशायाम्।

परामर्शानुमित्यासमवधानसम्भव एव तद्विशेषणमर्थवद्भवति, तच्च आपाततो न घटते इच्छापरामर्शयोर्युगपदुत्पादासम्भवेनानुमितिकाले एकतरविनाशावश्यकत्वादित्यतस्तद्घटयति अत्र

साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रत्यक्षं स्मरणं वा । यत्र वा साध्यतद्व्याप्यधर्म्म—तादृशव्याप्यधर्म्मान्तरविशिष्टपक्षस्य तत्पक्षकसाध्यतद्व्याप्यवत्त्वानुमित्योरिष्टसाधनतायाश्चैकं स्मरणं, ततस्तयोरनुमित्या, ततः साध्यतद्व्याप्यवत्त्वानुमितिस्तत्र तदनन्तरमनुमितिप्रसङ्गः ।

---

चेति । सिद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ चेत्यर्थः । तदिच्छाविषयसिद्ध्यनुपहितत्वं तद्विशेषणमित्यग्रिमेणान्वयः । निर्णयेच्छा, निर्णयत्वप्रकारकेच्छा । अनुमितित्वप्रकारकेच्छायाः प्रत्यक्षाद्यात्मकसिद्धा अचरितार्थतया तद्वत्तात्तादृशसिद्ध्युत्तरमप्यनुमित्युत्पत्तेः, सा नोपात्ता । अनुमित्योत्पत्तिकाले विशेषणज्ञानोत्पत्त्यसम्भवेन, तत्पूर्व्वमेव तद्‌घटितविशिष्टपक्षप्रत्यक्षसामग्रीसमवधानस्य वाच्यतया, प्रत्यक्षसामग्र्यावलवत्त्वेनेच्छोत्पत्तिरेव न सम्भवतीत्यतः, पूर्व्वोक्तन्यायेनेति । अनुमित्यापूर्व्वकालोत्पन्नेत्यादिप्रकारेणेत्यर्थः । स्मरणे विशेषणज्ञानापेक्षाविरहादुक्तप्रयासं विनेवेच्छाद्वितीयक्षणे विशिष्टपक्षस्य स्मरणं निर्व्वहतीत्यभिसन्धायाह स्मरणं वेति । अनुमितित्वप्रकारकेच्छायामपि तद्विशेषणदानस्य सप्रयोजनकत्वादाह यत्र वेति । साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षस्य स्मरणानन्तरमनुमितिरेव भविष्यति नत्विच्छेत्यतोऽनुमितिसामग्रीविघटनाय तथाविधस्मरणस्य साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वानुसरणम् । तृतीयक्षणे साध्यस्य तद्व्याप्यस्य च अनुमितेर्द्वितीयक्षणे साध्यतद्व्याप्ययोरनुमित्यायाश्च निर्व्वाहाय साध्यतद्व्याप्यतदुभ-

योग्यताविवक्षणे तु सुतरामेवेति। तदिच्छाविषय-सिद्ध्यनुपहितत्वं तद्विशेषणम्।

---

यानुमिति-निष्ठेष्टसाधनता-विषयकत्वानुसरणम्। साध्यानुमिते-स्तदनन्तरं पुनस्तदनुमित्यापत्तेश्च सम्पादनाय, साध्यानुमित्सायाः साध्यव्याप्यस्यापि निश्चिततया तदनुमितेः सम्पादनाय च, साध्यव्याप्यानुमित्सायास्ततस्तयोरित्यादिनानुसरणम्। अनुमित्सा-द्वितीयक्षणे साध्यस्याननुमितौ तदनन्तरं तदनुमितिरिष्टैवेति। साध्यव्याप्यस्याननुमितौ च परामर्शाभावान्नापत्तिसम्भव इत्यत-स्तदनन्तरमुभयानुमित्यनुसरणम्।

अनुमित्सोत्पत्ति-क्षणावधिक--क्षणचतुष्टयादिरूप-योग्यताया उत्तेजकत्वमते, यत्र पर्व्वते वह्निमनुमिनुयामितीच्छा ततो वह्नि-व्याप्यवान् पर्व्वत इति परामर्शस्तदनन्तरञ्च पर्व्वतो वह्निमानि-त्यनुमितिस्तत्रापि तादृशानुमित्यापत्तिः सम्भवतीत्याह योग्य-तेति। तदिच्छाविषयसिद्ध्यनुपहितत्वं तदिच्छायां विशेषणं देय-मिति शेषः। प्रत्यक्षाद्यात्मकसिद्धि-समवहितानुमितित्व-प्रत्य-क्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छाबलादेवानुमित्युत्पत्त्या तदिच्छाविष-येति सिद्धिविशेषणं, विशेष्यतयाऽभिमता या इच्छा तद्विषयेत्यर्थः। अथ तादृशेच्छाया उत्तेजकीभूतसकलेच्छासाधारणेनानुमिति-गोचरेच्छात्वेन निवेशे, प्रत्यक्षाद्यात्मकसिद्धेरपि निर्णयत्वादिप्रका-रकानुमित्साविषयतया विषयान्तस्याव्यावर्त्तकतापत्तिः। तत्त-द्व्यक्तित्वेन निवेशे च उत्तेजकीभूतेच्छाव्यक्तिसमसंख्याभावानां

पक्षसाध्यभेदेन च पक्षताया भेदात्, पृथक् पृथगेव कार्य्यकारणभावः। तथाच यत्र सिद्ध्यनन्तरं कदाप्यनु-

---

'सिद्धौ विशेषणतया गौरवम्। तत्तदिच्छाविषयसिद्ध्यनुपहिततत्त-दिच्छात्वेनोत्तेजकतामपेक्ष्य लाघवात् तत्तत्क्षणावच्छिन्नेच्छात्वेन तथात्वकल्पनाप्रसङ्गश्चेति चेन्न। प्रागुक्तयुक्त्या इच्छाविषयताव-च्छेदकतायाः प्रकृतसाध्यविशिष्टप्रकृतपक्षविषयकानुमितित्वादि-पर्य्याप्तिनिवेशनस्यावश्यकतया इच्छाविषयतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधि-करणरूपभेदेनेच्छायाः पृथक् पृथगुत्तेजकताया आवश्यकत्वात्। तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नानुपहितत्वं तत्तद्धर्म्मप्रकारकेच्छायां निवेशनीय-मित्यत्रैव तात्पर्य्यात्। अतएव चानुमितिद्वयं जायतामित्ये ताद्दशेच्छाबलात् क्रमिकानुमितिद्वयमुत्पद्यते, एकानुमित्युपधान-दशायामपि द्वित्वावच्छिन्नानुपहितत्वस्याक्षतत्वात्। अथवा स्वविषयकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन प्रकृतपक्षधर्म्मिक-प्रकृतसाध्यनिश्चयविशिष्टान्यत्वमेवानुपहितत्वाभ्यार्थः। भेदस्या व्याप्यवृत्तितया अनुमितिदशायामिच्छायाः सिद्धिविशिष्टत्वेऽपि, तत्पूर्व्वं विशिष्टान्यत्वमप्यव्याहतं प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमिति-विषयकसमूहालम्बनेच्छायां यत्रान्यपक्षकानुमितेरन्यसाध्यकानु-मितेर्व्वा विषयता, तत्र तद्बलादन्यानुमित्यनन्तरं प्रकृतानुमिति-निर्व्वाहाय, प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यावगाहित्वं निश्चयविशेषणम्। एत-द्विशेषणमनन्तर्भाव्य द्वित्वादिप्रकारकेच्छायाः पृथगुत्तेजकत्वाङ्गी-कारान्नताद्दशेच्छाबलादनुमित्यनन्तरमनुमित्यनुपपत्तिः। द्वित्वप्र-

मितिर्न जाता, तत्र सिद्ध्यभावमात्रं कारणं, न तु तत्र इच्छाविशेषोऽपि, गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च। तेन यत्पक्षयत्साध्यकानुमितौ कस्यापि इच्छा न जाता,

---

कारकेच्छाबलाच्च नानुमितिद्वयानन्तरमनुमित्यन्तरं तावत्पर्यन्तमिच्छाया एवानवस्थानात्। योग्यताया उत्तेजकतामते च, द्वित्वादिप्रकारकेच्छायोग्यताया द्वित्वाद्यवच्छिन्नानुपहितत्वेन एव पृथगुत्तेजकता वाच्या इति कृतं विस्तरेण।

नन्विच्छाया इच्छाघटितनिरुक्तयोग्यताया वा अभावेन विशिष्टायाः सिद्धेरभावस्य पक्षतात्वे, यत्साध्यकयत्पक्षकस्थले कदाचिदपि कस्यचिदिच्छा न जाता, तत्र पक्षत्वाप्रसिद्धिरित्याशङ्कायां विश्वविषयिणीं भगवदिच्छामादाय, केषाञ्चित् समाधानमाचेप्तुं, तादृशस्थले इच्छाविरहाविशेषितः सिद्ध्यभाव एव पक्षतेति समाधत्ते पक्षसाध्येति। पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकादिभेदेनेत्यर्थः। पक्षताभेदादिति। सिद्धिपदार्थस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकादिघटितत्वादिति भावः। यत्रेति, यादृशपक्षक यादृशसाध्यकस्थले इत्यर्थः। सिद्ध्यनन्तरं कदाप्यनुमितिर्न जातेति, सिद्धिकाले परामर्शादिसत्त्वेऽनुमित्साया असमवधानादिति भावः। सिद्ध्यभावमात्रमिति। इच्छाभावाविशेषिताया एव सिद्धेरभाव इत्यर्थः। सिद्धिकालीनानुमित्यनुरोधेनैव विशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वोपगमादितिभावः। तेनेति, यत्रानुमित्सोत्पत्तिरप्रसिद्धा प्रसिद्धापि वा नानुमित्युत्पादोपयोगिनी, तत्र विशिष्टाभावस्य पक्षतात्व-

तत्र उक्तिसाधारण्यमात्रसम्पादनाय, ईश्वरेच्छानिवेश-
नायासो नोपादेयः ।

यत्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितो-

---

स्वीकारप्रयोजनविरहेणेत्यर्थः । उक्ति साधारण्येति । सर्व्वत्रैव पक्षतायाः सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावपदार्थत्वसम्पादनायेत्यर्थः । नोपादेय इति । शब्दैक्यस्यानुपादेयतया कारणतावच्छेदकगौरवसहिष्णुताया अन्याय्यत्वादिति भावः ।

परामर्शपूर्व्वकालोत्पन्नानुमित्यानाशेऽनुमित्यान्तरमकल्पयित्वा, योग्यतायाश्चोत्तेजकत्वमनादृत्यानुमितिमुपपादयतः सार्व्वभौमस्य मतमाह यत्त्विति । सिषाधयिषानाशे सति यादृशसिद्ध्यनन्तरमनुमितिस्तस्याः सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-स्वक्षणाव्यवहितोत्तर-क्षणोत्पत्तिकानुमितिकतया भिन्नात्मनिवेशात्तदप्रतिबन्धकत्वोपपत्तिः । सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं स्वक्षणस्य स्वाधिकरणदेशावच्छेदेन बोध्यम् । तेन सिषाधयिषावतोऽपि कालस्य सिषाधयिषानधिकरणदेशावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-तया, यत्र क्रमेण सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र सिषाधयिषा-विरहविशिष्टत्वविशेषणेनोपपाद्यस्यानुमित्युत्पत्तिक्षणाव्यवधानस्यैवानुपपत्तिताद‌वस्थ्यं निरस्तं । स्वपदेनापि भेदप्रतियोगिनी सिद्धिरेवोपादेया । प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याभावविशेषणतामादृत्य सिषाधयिषाधिकरणक्षणवारणं पुनरनुपादेयम् । प्रति-

त्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्ना या सिद्धिः, सिषाधयिषाविरहविशिष्टायास्तस्या अभावः पक्षता ।

योगिपदेन सिषाधयिषाविरहप्रतियोगिन एव विवक्षणीयतया सिषाधयिषायाः सिषाधयिषात्वेन निवेशनमुपेक्ष्य सिषाधयिषा विरहप्रतियोगित्वेन निवेशस्य शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यत्वात् । सिषाधयिषानधिकरणत्वनिवेशनेच, सिषाधयिषाविरहांशवैयर्थ्यादव्यमाणक्षणत्वनिवेशनव्यावृत्त्यसङ्गतेः । सर्व्वेषामेव क्षणानां सिषाधयिषा-विरहविशिष्ट-पूर्व्वपूर्व्वक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणतया तादृशध्वंसानधिकरणत्वरूपाव्यवहितत्वाश्रयक्षणाप्रसिद्धिरतः, सिषाधयिषाविरहविशिष्टक्षणे स्वाधिकरणत्वनिवेशः । स्वपदं, भेदप्रतियोगितत्तत्सिद्धिव्यक्तिपरम् । सिद्धिसामान्यपरत्वे पूर्व्वसिद्ध्यधिकरणकालध्वंसानधिकरणकालतया पूर्व्ववदप्रसिद्ध्यापत्तेः । इच्छाविरहविशिष्ट स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे, ज्ञानेच्छयोर्युगपदुत्पादमते यत्राऽनुमित्साहृतीयक्षणे घटेच्छासिद्ध्यात्मकपरामर्शौ, तदुत्तरत्रानुमितिस्तत्र तादृशसिद्धेरिच्छाविरहविशिष्ट-स्वाधिकरण-क्षणाप्रसिद्ध्या ; इच्छाविरहविशिष्टस्वाधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नैव सासिद्धिः । अनुमित्साविरहविशिष्टतदभावस्य परामर्शक्षणेऽसत्वात्तदुत्तरमनुमित्यनुपपत्तिरतः, सिषाधयिषापर्य्यन्तानुसरणम् । अथवा ज्ञानेच्छायोर्यौगपद्यानभ्युपगमे, इच्छासामान्यनिवेशे यत्र घटेच्छानन्तरक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तदनन्तरक्षणे सिद्धावप्रामाण्य-

ग्रहस्तदनन्तरमनुमिति: सिद्धेरप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितायाएवा-नुमितिप्रतिबन्धकत्वात्तत्र तादृशानुमित्युत्पत्तिक्षणस्य सिषा-धयिषाविरहविशिष्टसिद्धिद्वितीयक्षणाव्यवहितोत्तरतया सिद्धे:'स्व-पदेनोपादानसम्भवेनाविरोधितयाऽप्रामाण्यग्रहकालेऽनुमितिवार-णाय सिषाधयिषापदम्। तथासति अनुमित्युत्पादक्षणस्य सिषा-धयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्युत्पादक्षणव्यवहितत्वान्नापत्ति:। ज्ञाने-च्छयोर्यौगपद्यानुपगमे, यत्रानुमित्याद्वितीयक्षणे सिद्ध्यात्मकपरा-मर्शस्तदनन्तरं घटेच्छा, तत्र तादृशसिद्ध्यधिकरणस्य कस्यापि क्षणस्येच्छाविरहविशिष्टत्वाभावात्; स्वपदेनोपादातुमशक्यतया सिषाधयिषा–विरहविशिष्ट–तदभावोनानुमित्यव्यवहित-पूर्व्वक्षणे इति तत्रानुमितिनिर्व्वाहाय इच्छासामान्योपेक्षणम् इति तु न साधीय:। घटेच्छोत्पत्तिर्यत्रक्षणे दर्शिता तत्पूर्व्वमनुमितिसामग्री-सत्त्वे तदानीमनुमित्यनुत्पादवीजस्य दुर्घटत्वात्। न चानुमित्या-पूर्व्वकालोत्पन्नापेक्षाबुद्ध्यात्मक बाधादिवशात्तदानीमनुमित्यनुत्पा-दसम्भव:। अपेक्षाबुद्ध्यनन्तरक्षणे विशेषगुणानुत्पत्तावेव तस्या: क्षणत्रयावस्थानसम्भवात्।

यत्तु यत्रानुमित्यानन्तरं घटेच्छातदनन्तरं सिद्ध्यात्मकपरामर्श-स्तदनन्तरञ्चानुमितिस्तत्रानुमित्युत्पादक्षणोनेच्छा-विरह-विशिष्ट-सिद्ध्यधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तर इति तादृशसिद्धेस्तदनुमित्यप्रति-बन्धकत्वाय सिषाधयिषापर्य्यन्तानुसरणमिति। तदप्यसत्। इच्छा-विरहविशिष्ट-स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वशरीरे, अव्यवधानप्रतियोगि-स्वक्षण एवेच्छाविरहविशिष्टत्वनिवेशस्य प्रयोजनवत्तया, तदुक्त-

रत्वप्रतियोगिनि स्वक्षणे तद्विशिष्टत्वस्यानिवेशनीयतया, उक्तानुमित्युत्पत्तिक्षणस्य, इच्छाविरहविशिष्टतत्सिद्ध्यधिकरणक्षणाव्यवहिततया, तादृशसिद्ध्युत्पादक्षणोत्तरतया च, तादृशसिद्धेरिच्छाविरहविशिष्टस्वक्षणव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकतया, अनुमित्यनिर्व्वाहविरहात्। प्रथमविशिष्टान्तव्यावृत्तिस्थले, सिषाधयिषापूर्व्वस्थायिनः कस्यचित् स्थूलकालस्य परामर्शोत्पत्तिकाले विनाशे, पूर्व्वकालावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणतादृशकालध्वंसाधिकरण-परामर्शोत्पत्तिक्षणध्वंसाधिकरणस्यानुमित्युत्पत्तिक्षणस्य, सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणकालाव्यवहितोत्तरत्वानुपपत्तिरतः, कालपदमुपेक्ष्य क्षणपदोपादानम्। न च सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-स्वनिरूपिताधिकरणत्वनिवेशेऽपि उक्तस्थूलकालस्य विभिन्नक्षणावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहसिद्ध्युभयाधिकरणत्वेऽपि, सर्व्वदैव विशेष्याभावविशेषणाभावान्यतरप्रयुक्तविशिष्टाभाववत्तया विशिष्टाधिकरणत्वासम्भवात् क्षणत्वनिवेशमन्तरेणैव व्यावृत्तिः सम्भवतीति वाच्यम्। सिषाधयिषापूर्व्वक्षणादेः, सिद्धिक्षणादेश्च प्रत्येकं विशिष्टाभावावच्छेदकत्वेऽपि, तदुभयाननुगमकान्यतरत्वावच्छिन्नस्य एकक्षणावच्छिन्नत्वाविशेषितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः, सिद्धेरधिकरणतावच्छेदकत्वे बाधकाभावात्। एकरूपावच्छिन्नस्यैव विरुद्धद्वयावच्छेदकत्वविरहात्। न च सिद्ध्यनधिकरणक्षणस्य स्थूलकाले सिद्धिवृत्तौ नावच्छेदकतासम्भवः देशे वृत्तौ कालस्येव काले वृत्ताववान्तरकालस्याप्यधिकरणीभूतस्यैवावच्छेदकत्वात्।

तथाच विशेष्यीभूतसिद्ध्यनवच्छेदकस्य विशिष्टसिद्ध्यनवच्छेदकतया तत्साधारणरूपावच्छिन्नावच्छेदेन स्थूलकालस्य विशिष्टाधिकरणत्वं न सम्भवतीति वाच्यम्। एवं सति विभिन्नावच्छेदेन उभयवति-काले उभयत्वविशिष्टवत्ताया अपि दुर्घटत्वापत्तेः। प्रत्येकाधिकर-णक्षणस्य उभयत्वविशिष्टानधिकरणत्वेन उभयत्वविशिष्टावच्छेद-कत्वासम्भवात्, प्रत्येकाधिकरणक्षणयोरनुगतरूपेणाप्यवच्छेदक-त्वानुपपत्तेः। न हि एकरूपावच्छिन्नस्य तस्याधिकरणं रूपा-न्तरावच्छिन्नस्य तस्यानधिकरणमप्यवच्छेदकं भवितुमर्हति, दण्डाद्यनधिकरणपुरुषाद्यधिकरणदिवसाद्यवच्छेदेन मासादौ दण्डविशिष्टपुरुषत्वाद्यवच्छिन्नस्याव्रत्तित्वात्। यदि चागत्या उभयत्वविशिष्टानधिकरणयोरपि प्रत्येकाधिकरणयोरनुगतरूपेण उभयत्वविशिष्टावच्छेदकत्वमुपेयते। तदा उक्तस्थले सिषाधयिषा-विरहक्षणसिद्धिक्षणोभयान्यतरावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहसिद्ध्यु-भयाधिकरणतावतः स्थूलकालस्य, तदवच्छेदेन सिषाधयिषा-विरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणत्वमनपवादमेव, उभयाधिकरणत्वस्यैव लाघवेन एकविशिष्टापराधिकरणतारूपत्वोपगमात्। अत्र विभिन्नकालावच्छेदेन उभयाधिकरणे विशेष्यमात्रसत्त्व एव न केवलसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापराभावः। अपि तु एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापराभावः, अत एकक्षणावच्छिन्नैकात्मव्रत्तित्वं सिषाधयिषाभावस्य सिद्धौ वैशिष्ट्यमित्यग्रिमदीधितिकारोक्तिरपि सङ्गच्छते। एकक्षणाव-च्छिन्नत्वनिवेशेनेव सिषाधयिषाकाले सिद्धिसत्त्वे सिषाधयिषा-

भावविशिष्टसिद्ध्यभावनिर्व्वाहात् । नचैवं विशिष्टाभावस्यानतिरिक्ततामते, केवलसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापराभावस्य विशेषणाभावसत्त्वेप्यसत्त्वादसौ विशेष्याभावरूप एव वाच्यः । तथाच तादृशसम्बन्धेन रूपादिविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावः, पवनादौ मावर्त्तिष्ट, विशेष्याभावासत्त्वादिति वाच्यम् । तादृशद्रव्यत्वाभावस्यानतिरिक्तत्वमतेऽपि तस्य रूपादिमन्निष्ठद्रव्यत्वाद्यधिकरणत्वाभावरूपताया एवोपगमेन नीरूपद्रव्यादौ तत्सत्त्वनिर्व्वाहात् । एवञ्च उक्तस्थूलकाले केवलसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावासत्त्वात्, विशिष्टसिद्धिसत्त्वमव्याहतमेव । एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशिष्टस्याधिकरणत्वनिवेशापेक्षया च सिषाधयिषाविरहविशिष्टे सिद्ध्यधिकरणकाले क्षणत्वनिवेशनमेव सम्यगित्यपि प्रतिभाति ।

यद्यपि सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यावच्छेदेन स्वाधिकरणत्वनिवेशेऽपि, तादृशकाले कालान्तरीणसिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यस्य, तन्निष्ठसिद्ध्यधिकरणतानवच्छेदकत्वादेतादृशकालमादाय, उक्तदूषणस्यानवकाशस्तथापि सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्योपलक्षिते सिद्ध्यधिकरणत्वनिवेशाभिप्रायेण क्षणत्वोपादानम् । यद्यपि क्रियादिरूपतादृशस्थूलकालस्याप्यन्त्यक्षणावच्छिन्नस्य क्षणतया क्षणत्वनिवेशेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यं । तथापि स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टत्वरूपक्षणत्वावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वनिवेशनान्न दोषः । सिषाधयिषाविरहविशिष्टक्षणे स्वाधिकरणत्वमवश्यं सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यावच्छिन्नम् । स्थूलकाले स्वाधिकरणत्वस्य च न तद-

वच्छिन्नत्वनियम इति, सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यावच्छेदेन स्वाधिकरणत्वलाभायैव क्षणपदोपादानं ; न तु क्षणत्वमपि निविष्टमिति तु तत्त्वम् ।

अव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिः स्वाधिकरणावच्छेदेन बोध्या । अनुमितिपदं वा स्वसमानाधिकरणानुमितिपरम् । तेन महाप्रलयानभ्युपगमे, सकलसिद्धीनामुत्तरमेवासंख्यानामात्मनां कस्मिंश्चिदवश्यमनुमित्युत्पत्त्या, सिषाधयिषाविरहविशिष्टतादृशक्षणानन्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकभिन्ना सिषाधयिषाद्वयोत्पत्तिमध्यमक्षणोत्पन्ना ईश्वरीया च सिद्धिरेव । सिषाधयिषाविरहविशिष्टतदधिकरणक्षणाप्रसिद्ध्या स्वपदेन तस्या एवोपादातुमशक्यत्वात्तस्याश्च सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वाभावात् । सिषाधयिषाविरहविशिष्टनिरुक्तसिद्धिभिन्नसिद्धेरप्रसिद्धेर्महाप्रलयस्य प्रामाणिकत्वे तु, यदुत्तरमनुमितिः क्वचिदपि नोत्पत्स्यते । तादृशाश्चरमसिद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वं न त्वन्यस्येत्यनुपपत्तेर्नावकाशः । अव्यवधानांशनिवेशात्, प्रतिबन्धकसिद्धिनाशोत्तरं तदधिकरणे अनुमित्युत्पत्तावपि न तस्याः प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः । स्वपूर्व्वसकलक्षणानामेव स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरण–क्षणध्वंसानधिकरणत्वरूप–स्वक्षणाव्यवहितत्वाक्रान्ततया अनादौ संसारे सर्व्वासामेव सिद्धीनां पूर्व्वं कदाचित् स्वाधिकरणे अनुमित्युत्पत्त्या सिषाधयिषयोरन्तरोत्पन्नसिद्धिरेव सिषाधयिषाविरह-विशिष्ट-स्वक्षणाव्यवहितक्षणोत्पन्नानुमितिकभिन्ना । तस्याश्च सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वाभावादप्रसिद्धिरत उक्तरीति, स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणार्थकम् । सकलसिद्धीनामेव

स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वाक्रान्त-स्वतृतीयक्षणविनष्टानुमित्युत्पत्तिक्षणपर्य्यन्तास्वपूर्व्वस्थायिस्थूलकालोत्पन्नानुमितिकतया, पूर्व्ववदप्रसिद्धिरिति द्वितीयक्षणपदम् । अनुमित्यात्मकसिद्धीनां स्वाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकतया, अप्रतिबन्धकत्वापत्तिरत उत्पत्तिनिवेशः । यद्यपि स्वान्यत्वस्यानुमितिविशेषणत्वेऽप्येतद्दोषवारणसम्भवः । तथाप्यपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वस्य तदुत्तरं समानाधिकरणविशेषगुणान्तरोत्पादस्य चोपगमे यत्रापेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमितिद्वितीयक्षणे तादृशी प्रत्यक्षादिरूपसिद्धिस्तस्याश्चतुर्थक्षणेऽनुमित्युत्पादवारकं तत्प्रतिबन्धकत्वं नोपपद्येतेतिगुरुशरीराया अप्युत्पत्तेर्निवेशनम् । अथानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तिसिद्धिभिन्नत्वं, निरुक्तक्षणोत्पत्तिकानुमितिकसिद्धिभिन्नत्वापेक्षया लघीयः, कथमुपेक्षितमिति चेत्तथा सति यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र इच्छाजनकसामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वेनैव ; इच्छोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणसम्भवादव्यवहितपूर्व्वत्वघटकानुमित्युत्पत्तिक्षणे तदव्यवहितप्राक्क्षणे वा, सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वस्य तद्वारणानुरोधेन निवेशवैयर्थ्यात् । तादृशस्थलीयसिद्धेस्तृतीयक्षणेऽनुमित्युत्पत्त्यविरोधितायाः सिद्धौ सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यनिवेशनमन्तरेणैवोपपत्तेः । मूलोपात्तं सिद्धिविशेषणं सहकृतान्तं निष्प्रयोजनकं स्यादिति मूलविरोधः । तथाचेच्छाजनकसामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमतेऽपि, मूलाविरोधोपपादनायोक्तगुरुरीतेरादरः । अत्र कल्पे वक्ष्यमाणानुपपत्तिं तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वं विनिवेश्योद्धर्त्तुकामस्त्वगत्या इच्छा-

अथ तृतीयक्षणाव्यवधायकद्वितीयक्षण एव अव्यवहितत्वपर्य्यवसानात्, यत्र अविरलक्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये, द्वितीयः सिषाधयिषाविरहो विशेषणमस्तु सिद्धेः, प्राथ-

---

सामग्र्या अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वमतमाश्रित्यैव मूलोपात्तं सह-क्तान्तं सार्थकयिष्यतीत्यवधेयम्।

अनुमितेर्व्यवहितपूर्व्वोत्पन्नस्याव्यवहितपूर्व्वस्थायिनो घट-ज्ञानादेरविरोधित्वोपपत्तये सिद्धिपदम्।

अवगतद्वितीयसिषाधयिषाविरहविशेषणप्रयोजनं तत्र स-प्रतिपत्तिं (१) प्रदर्शयन् प्रथमसिषाधयिषाविरहविशेषणप्रयोजनं पृच्छति अथेति। तृतीयक्षणे स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरण-कालध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभावरूपाव्यवधानाभावस्फुटीकरणाय तृतीयक्षणव्यवधायकत्वं द्वितीयक्षणस्याभिहितम्। तृतीयक्षणव्यव-धायकत्वम्। तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वे सति स्वाधिकरण-क्षणध्वंसाधिकरणत्वम्। सिद्धिनाशक्षणे सिषाधयिषोत्पत्तौ सिद्ध्य-न्तरसिषाधयिषानाशक्षणेऽनुमित्युत्पत्तौ वा, विशेष्याभावादेवानु-मितेः पूर्व्वं पक्षता निर्व्वहति, अतोऽविरलेति। पक्षतासम्पत्तय-इति। सिद्धौ सिषाधयिषाविरहस्याविशेषणत्वे उक्तस्थले सिद्धे-र्द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्पत्त्या तस्याः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणो-

---

(१) स आदृत्तिमित्यर्थः।

मिकस्तु लक्षणस्य किमर्थमिति चेत्? यत्र क्रमेण सिषाधयिषाप्रात्यक्षिकसिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र तृतीयक्षणे पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति । तन्न । यत्र अनुमित्या-

---

त्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वेन, सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽपि च तादृश-सिद्धिसत्त्वेन तदभावरूपपक्षताया अनिर्व्वाहादिति भावः । प्राथमिकस्त्विति । सिषाधयिषाविरह इत्यनुषज्यते। लक्षणस्येति । विशेषणमित्यनुषज्यते । उत्तरयति यत्रेति । ज्ञानेच्छयोर्युगपदुत्पादमते सिषाधयिषोत्पत्तिकाले सिद्ध्युत्पादे, सिद्धेर्वा परामर्शरूपत्वे, परामर्शोत्पत्तिकाले सिषाधयिषासत्त्वादेव विशिष्टाभावोनिर्व्वहतीति क्रमेणेति, अविरलक्रमेणेत्यर्थः । सिषाधयिषासिद्ध्योरन्तरा क्षणैकविलम्बे सिषाधयिषाविरहेण क्षणं विशिष्यापि पक्षतानिर्वाहस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सिद्धिपरामर्शयोः परामर्शानुमित्योर्वा कालव्यवधानेनोत्पत्तौ विशेष्याभावादेव विशिष्टाभावसम्पत्तेश्च । सिषाधयिषा, अनुमितित्वप्रकारिकेच्छा । अनुमित्यात्मकसिद्धाविच्छायाः स्वविषयसिद्ध्युपहितत्वात् तदुत्तरमनुमित्यन्तरोत्पत्तिरेव न सम्भवतीति प्रात्यक्षिकेति । पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति । सिषाधयिषाविरहस्य क्षणविशेषणस्यानुपादाने तत्रानुमित्युत्पादक्षणस्य सिद्धिक्षणध्वंसाधिकरणपरामर्शोत्पत्तिक्षणध्वंसाधिकरणत्वेन सिद्धिक्षणाव्यवहितत्वविरहात्तादृशसिद्धेरपि प्रतिबन्धकतापत्त्या पक्षतानुपपत्तिः । तद्विशेषणोपादाने च सिद्ध्युत्पत्तिक्षणस्य सिषाधयिषाविशिष्टतया सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-

नाशकाले प्रात्यक्षिकी सिद्धिरथ च परामर्शानुमिती तत्र पक्षताविरहप्रसङ्गात् ।

अथ प्रथमक्षणमपेक्ष्य द्वितीयस्यैव द्वितीयमपेक्ष्य तृतीयस्यापि अव्यवहितोत्तरत्वम् । स्वध्वंसाधिकरण-

---

क्षणः परामर्शोत्पत्तिक्षण एव ; तद्ध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपमव्यवधानमनुमित्युत्पादक्षणस्याक्षतमेवेति पक्षतोपपत्तिरिति भावः । यत्र परामर्शात्मकसिद्ध्यनन्तरं घटेच्छा, तत्रानुमितिवारणाय, इच्छासामान्यमुपेक्ष्य द्वितीयसिषाधयिषाया उपादानम् । पक्षताविरहेति । सिद्ध्युत्पादक्षणस्यापि सिषाधयिषा विरहविशिष्टतयाऽनुमित्युत्पादक्षणस्य, तादृशक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणतया, तत्सामान्याभावात्मकतादृशक्षणाव्यवधानविरहादिति भावः । यद्यपि सिषाधयिषाविरहविशिष्टानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तिसिद्धिभिन्नत्वविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वमङ्गीकृत्याप्युक्तानुपपत्तिः शक्यते वारयितुं, तथापि अव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिघटितपक्षतापक्षस्याक्षिप्तत्वात्तत्रैव दोषोद्धारः ।

तृतीयक्षणसाधारणमव्यवधानं निवेश्य शङ्कते अथेति । तृतीयस्यापि क्षणस्याव्यवहितोत्तरत्वमिति क्षणद्वयानुगमकस्वक्षणत्वेन स्वक्षणमनन्तर्भाव्य प्रातिस्विकरूपेण स्वक्षणस्याव्यवधानशरीरे निवेशनीयत्वात् । तृतीयक्षणे च स्वोत्पत्तिक्षणध्वंसाधिकरणद्वितीयक्षणध्वंसाधिकरणत्वेऽपि स्वाधिकरणद्वितीयक्षणध्वंसाधिकरण-

कालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वं वा तादृशाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यम् ।

---

कालध्वंसानधिकरणत्वेन स्वक्षणाव्यवधानस्याक्षतत्वमिति भावः । द्वितीयतृतीयक्षणसाधारणस्वक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपानुगताव्यवधाननिवेशनं न सम्भवति । अपेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्धिचतुर्थक्षणसिषाधयिषापञ्चमक्षणोत्पन्नानुमितौ (१) व्यभिचारतादवस्थ्यात् । चतुर्थक्षणसाधारणानुगताव्यवहितोत्तरत्वस्य कथञ्चिन्निवेशे चतुर्थक्षणोत्पन्नानुमितिकापेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वापत्तेरिति ध्येयम् ।

अपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणावधिकक्षणत्रयतदितरबुद्धिद्वितीयतृतीयक्षणसाधारणमनुगताव्यवहितोत्तरत्वं प्रकारान्तरेण निर्व्वक्ति स्वध्वंसेति । उभयत्रकालपदं कालिकसम्बन्धेन स्वध्वंसवत्त्वलाभाय । तेन सर्व्वस्यैव क्षणस्य स्वनाशविषयकपूर्व्वपूर्व्वज्ञाननाशवत्त्वेऽपि न सत्यन्ताप्रसिद्धिः । न वा स्वपूर्व्वकालस्य तत्पूर्व्वकालीन-स्वविषयकज्ञाननाशवत्त्वेऽप्युत्तरत्वस्य तत्साधारण्यप्रसङ्गः । एवं सति यत्र सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शानुमितीनां क्रमेणोत्पादस्तत्रत्यसिद्धेस्तत्क्षणे सिषाधयिषाविरहविशेषणमन्तरेणापि अव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकत्वनिर्व्वाहादुक्तप्रथमविशिष्टाभावाप्रत्यक्षसङ्गतेः ।

---

(१) तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकल्पे उत्तरक्षणे एव सिषाधयिषाविरहविशेषणादिति भावः ।

तथाच यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र प्रथमक्षणे पक्षतावारणाय उत्तरक्षणस्य विशेषणं, प्रथमं विशिष्टान्तं। द्वितीयन्तु सिद्धिस्तत्रैव द्वितीयक्षणे पक्षता-

---

स्थलान्तरे तद्व्यावृत्तिमाह तथाचेति। प्रथमक्षणे पक्षतावारणायेति। तादृशसिद्धेस्तृतीयक्षणोत्पन्नानुमितिकतया निरुक्तसिद्धिभिन्नत्व-विरहेण पक्षताप्रसक्तेरिति भावः। प्रथमक्षणे पूर्व्ववत्सिषाधयिषा-विरहविशेषणसत्त्वेऽपि, स्वनाशाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्व-घटिताव्यवहितोत्तरत्वनिवेशकल्पे नोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवः। अनुमित्युत्पत्तिक्षणे तत्सिद्धिनाशाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टतत्सिद्ध्यधिकरणप्रथमक्षणध्वंसाधिकरण-त्वस्य च सत्त्वादतोऽव्यवहितोत्तरक्षणे तस्य विशेषणतामाह उत्त-रेति। तथाच उक्तस्थले सिद्ध्यव्यवहितोत्तरतृतीयक्षणेऽपि सिषा-धयिषासत्त्वात्, सिषाधयिषाविरहविशिष्टतादृशक्षणोत्पत्तिकत्वं नानुमितेरिति तादृशसिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वनिर्व्वाहः। द्वितीय-विशिष्टान्तस्य यद्विशेषणत्वं यत्प्रयोजनकत्वं वा प्रागभिहितं, इदानीमपि तस्य तद्विशेषणत्वं तत्प्रयोजनकत्वं, न तु प्रथम-विशिष्टान्तवदन्यादृशमिति दर्शयितुं, पूर्व्वोक्तमप्यनुवदति द्वितीय-न्त्विति। सिद्धेर्व्विशेषणमित्यनुषज्यते। तत्रैवेति। यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयः तत्रैवेत्यर्थः। द्वितीयक्षण इति। तृतीयक्षणेऽनुमितिनिर्व्वाहार्थमित्यादिः। पक्षतासम्पत्तय इति।

सम्पत्तये । यदि पुनरिच्छाजनिका सामग्री प्रतिबध्ना-त्यनुमितिं । तदानुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिसिद्धिभिन्न-सिद्ध्यभावमात्रं पक्षतेति चेत् ।

---

विशेषणाभावेन विशिष्टाभावरूपपक्षतानिर्व्वाहायेत्यर्थः॰। अन्यथा उक्तक्रमेण तादृशसिद्धेर्निरुक्तसिद्धिभिन्नतया विशिष्यसत्त्वेन पक्ष-तानुपपत्तेरिति भावः ।

ननु दर्शितस्थले प्रथमक्षणे पक्षतासत्त्वेऽपि न क्षतिः । सिषा-धयिषाकालेऽनुमित्युत्पादस्य इच्छासामग्र्याः प्रतिबन्धेनाप्यसम्भ-वात् । इत्थञ्च निष्प्रयोजनकतया प्रथमविशिष्टान्तानुपादाने द्वितीय-मपि निष्प्रयोजनकं, तादृशसिद्धेः स्वाव्यवहितोत्तरतृतीयक्षणो-त्पन्नानुमितिकतयैवाप्रतिबन्धकत्वेन, तृतीयक्षणोत्पन्नानुमिति-निर्व्वाहादित्याशयेन, इच्छासामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमते तदुभयं परित्यजति यदि चेति । इच्छासामग्र्यपेक्षयाऽनुमिति-सामग्र्या हीनबलत्वेऽपि अनुमित्साविशिष्टाया अनुमितिसामग्र्या इच्छां प्रति प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकतया तस्या एव बल-वत्त्वकल्पनमुचितं, अन्यथा इच्छासामग्र्यपेक्षया बाधादिरूपानेक-प्रतिबन्धकाभावघटिततया, गुरुशरीराया अपि अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायामिच्छानिवेशेन गौरवादितियुक्त्या, ज्ञानेच्छयोर्यौ-गपद्यस्वीकारसम्भवेन च इच्छासामग्र्या अनुमितिविरोधिताव्यव-स्थापनं न सम्भवतीत्याशयेन यदि चेत्युक्तं । सिषाधयिषाविरहविशे-षणसार्थक्यस्याशक्यत्वेऽनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तित्वं परित्यज्याव्यव-

हितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकत्व—रूपगुरुविशेषणोपादानमनु- चितमित्याशयेनाहानुमित्यव्यवहितेति। अनुमितिपदम्, स्वसमा- नाधिकरणानुमितिपरं। अतो व्यधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व्वव- र्त्तिसिद्धेराश्रयेऽनुमित्यनुत्पादोपपादकता निर्व्वाहः। यत्राशानन्त- रमनुमितिरुत्पत्स्यते, तादृशसिद्धेरप्रतिबन्धकतावारणाय अव्यव- हितत्वोपादानम्। तच्चानुमितिपूर्व्वकालीनध्वंसाप्रतियोगित्वरूपं पूर्व्वक्षणे सिद्धावेव वा विशेषणं। पूर्व्वकालीनत्वञ्च कालिकसम्ब- न्धेन प्रागभाववत्त्वमेव। ध्वंसस्य कालोपाधितया तदुपपत्तिः। सर्व्वासामेव सिद्धीनां पूर्व्वजातकिञ्चिदनुमितिनिरूपितनिरुक्ता- व्यवधानवत्तयानुमित्यव्यवहितसिद्धिभिन्नसिद्ध्यप्रसिद्धिरतः, पूर्व्व- क्षणवृत्तित्वं विशेषणं। पूर्व्वत्वं प्रागभाववत्त्वम्। अनुमित्यादिपर्य्य- न्तावस्थायि—स्थूलकालमहाकालसाधारणमित्युक्तदोषतादवस्थ्यमतः क्षणत्वपर्य्यन्तनिवेशः। प्रागभावावच्छिन्नवृत्तित्वनिवेशे च, क्षणत्व- मनुपादेयमेव। जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वे तु कालिकसम्बन्धेन प्रागभाववत्त्वं सिद्धेरेव विशेषणं देयं। प्रागभावानभ्युपगमे, वक्ष्य- माणं तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वरूपमव्यवहितपूर्व्व- त्वमेव क्षणविशेषणं, सद्घटकदलानां व्यावृत्तिरग्रे व्यक्तीभवि- ष्यति। अनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिनोमनोयोगादेस्तादृशसिद्धि- भिन्नतया प्रसक्तप्रतिबन्धकतावारकद्वितीयसिद्धिपदसार्थक्याय प्रथमसिद्धिपदम्। न च प्रक्षालनाद्धीत्यादिन्यायेन उभयपरि- त्याग उचित इति वाच्यम्। तथासति बाधबुद्ध्यादेरपि निरु- क्तरूपेणैव प्रतिबन्धकतया स्वतन्त्रप्रतिबन्धकताव्याघातात्। न

ताहशसिद्धीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावः कारणं,

च व्याहन्यतां प्रतिबन्धकत्वान्तरं, न हि तत्क्षतिमावहति। किन्तु तावता लाघवमेवेति वैयर्थ्यदोषो दुर्व्वार एवेति वाच्यम्। एतद्दोषस्य वैयर्थ्याच्च सिद्धेरित्यनेन स्वयं दर्शनीयत्वात्। यद्यप्येवं प्रथमसिद्ध्यनुपादानेऽपि बाधादेश्च स्वतन्त्रप्रतिबन्धकताविलोपभीरूणां द्वितीयसिद्धिपदोपादानं न विरुध्यते, अखण्डाभावसम्पादकत्वेन लक्षणदोषासंस्पर्शात्, इति प्रथमतदुपादानमनुचितं। तथापि अनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिनां स्वत्वघटितत्वेन, निरुक्तरूपेणानुगमासम्भवेन तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदकूटस्य निवेशनीयतया सिद्धौ सिद्ध्यतिरिक्ततादृशपदार्थभेदानामव्यावर्त्तकानां निवेशे गौरवात्। सिद्धिव्यक्तीनामेव भेदा निवेशनीया इत्येतत्सूचनाय प्रथमसिद्धिपदोपादानं। अतएव तत्तद्व्यक्तित्वेन सिद्धिव्यक्तीनां भेदनिवेशे च, भेदानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण महागौरवात्। फलानुत्पादनियतसिद्धिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकतापक्ष एव साधीयान्, सिषाधयिषाविरहविशेषणपरित्यागश्चानुचितः। सिषाधयिषाकालीनसिद्धिव्यक्तीनां अनन्तानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटनिवेशापेक्षया तद्विशेषणदानस्यैव युक्तत्वादिति कथञ्चिदनुगमप्रकारः परिचिन्तनीय इति।

सिद्धेर्वैयर्थ्यमित्याशयेन वैयर्थ्याच्च सिद्धेरिति वक्ष्यति। तादृशसिद्धीनां, भिन्नान्तपरिचेयसिद्धिव्यक्तीनां। निरुक्तरूपेति, निरुक्तसिद्धिभिन्नत्वविशिष्टसिद्धित्वेनेत्यर्थः। अगत्या कार्य्यकारणभावान-

निरुक्तरूपविशिष्टत्वेन वा। नाद्यः अनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गात्। तादृशसकलसिद्धौ अनुमित्साविरहविशेषणादानस्य वैयर्थ्यात्। तत्तत्समयसम्बन्धव्यक्तीनां तत्तत्समयावच्छिन्नतत्तन्मनोयोगादीनां वा, प्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गाच्च।

---

न्यमदोषायेत्यत आह तादृशेति। तत्तद्व्यक्तित्वेन कल्प्यमानप्रतिबन्धकताकेत्यर्थः। यादृशसिद्ध्युत्तरं सिषाधयिषोत्पत्तावनुमितिः सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणायकल्पनीयप्रतिबन्धकताक-तादृशव्यक्तौ सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यनिवेशस्यावश्यकतया सकलेति।

ननु क्वचित् सिषाधयिषाविरहविशेषणस्यावश्यकतया तदभिप्रायेणैव मूलोक्ततदुपादानसङ्गतिरतो दूषणान्तरमाह तत्तत्समयेति। तत्तदात्मनिष्ठा याः सिद्ध्यभावातिरिक्तसकलकारणसमवधानाधिकरणीभूतक्षणसम्बन्धव्यक्तयः, तासां विनिगमनाविरहेण क्रमिकसिद्धिसिषाधयिषाऽनुमित्युत्पत्तिस्थले सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणाय, सिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टतद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वापेक्षया लाघवेन च प्रतिबन्धकतापत्तेरित्यर्थः। तथाच मूलोक्तस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षताल्वव्याघात इति भावः।

ननु तत्तत्समयैः समं तत्तदात्मनां सम्बन्धाः स्वरूपानतिरिक्ताः

नान्य: सत्यपि परामर्शादौ कस्याश्चित्सिद्धेरनन्तर-मनुमिति:, कस्याश्चिन्नेत्यत्र नियामकाभावात् । न वा

---

तथाच तत्तदात्मस्वरूपस्य तत्तत्समयस्वरूपस्य वा सम्बन्धस्य प्रतिबन्धकत्वे तत्तदात्मन्यन्यदा तत्तत्समये चान्यत्रात्मनि अनुमित्यनुपपत्तिरतोऽन्यस्य प्रतिबन्धकतां प्रसञ्जयति तत्तत्समयेति । सिद्धग्रनन्तरं सिषाधयिषाद्वितीयक्षणेऽनुमितिस्थल इत्यादि: । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धग्रभावेतरसकलकारणाधिकरणतत्तत्क्षणावच्छिन्नानां तत्तदात्मनिष्ठतत्तन्मनोयोगादिव्यक्तीनामित्यर्थ: । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहावच्छिन्नायास्तत्तत्सिद्धिव्यक्ते: प्रतिबन्धकत्वापेक्षया लाघवादिति भाव: ।

नियामकाभावात्, नियामकाभावप्रसङ्गात् । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिसत्त्वे द्वितीयक्षणेऽनुमित्युत्पत्तिनिर्वाहाय निरुक्तसिद्धिभिन्नसिद्धग्रभावरूपपक्षताया अनुमित्यनुत्पादनिर्वाह्यतदभावस्य चान्योन्याश्रयभियाऽनुमित्युत्पादानुत्पादप्रयोजकत्वासम्भवादिति भाव: । इष्टयान्योन्याश्रयस्यादोषतावादिनं प्रतिबन्द्या निरस्यति नवेत्यादिना । एवार्थे वा । कार्य्योत्पत्ते: कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमवधानाधीनत्वकथनेन, तस्या: कारणतावच्छेदककुक्षिनिवेशेऽन्योन्याश्रय: सूचित: । तथासति प्रायश: कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमवधानस्याप्यग्रेतनकार्य्योत्पत्त्यधीनत्वापातात् निविशते निविशमानमदूषणावहम् । अथवा उक्तपक्षताया: कार्य्योत्पत्तिनियामकत्वमेव नवेत्यादिना निरा-

कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमाजाधीनकार्य्योत्पादादिकं कारणतावच्छेदककोटौ निविशते।

---

क्तम्। कारणतावच्छेदककोटावित्यादेः कार्य्योत्पत्तिनियामकतावच्छेदकघटकमित्यर्थः। यद्यपि स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वं स्वत्वघटितत्वेन, तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तमिति भेदप्रतियोगितावच्छेदकगर्भे तन्निवेशानर्थक्यात्, तत्परिचेयव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव भेदाः सिद्धौ निवेशनीयाः। तथाच कारणतावच्छेदकस्य नोत्पत्तिघटितत्वम्। तथापि भेदकूटनिवेशे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणतानन्त्यं दुष्परिहरमेवेति भावः। कार्य्योत्पादादिकमित्यादिपदेन ईदृशगौरवप्रयोजकभेदकूटस्यापि संग्रहः। तस्य कारणतावच्छेदकत्व एव तृतीयप्रतिबन्धेः सङ्गतिः।

तथा सति उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वविशेषितेन, स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकसविषयकत्वेन। स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पन्नसविषयकत्वेन, स्वक्षणाव्यवहितो-

---

अत्रान्योन्याश्रयदोषं प्रतिबन्द्या स्वीकारयति तथासतीति। अनुमित्यव्यवहित--पूर्व्वोत्पन्नपरामर्शादितोऽनुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तेर्व्वारणाय उत्पत्ति-कालावच्छिन्नत्वविशेषितेनेति। स्वाधिकरणसमयध्वंसवदन्यकाल-सम्बन्धविशेषितेनेत्यर्थः। तादृशध्वंसवत्त्वं कालिकसम्बन्धेन। तेन उत्पत्तिक्षणस्यापि प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेन स्वाधिकरणकाल-ध्वंसावच्छिन्नत्वेऽपि न क्षतिः। एवञ्च कालिकसम्बन्धेन तादृश-ध्वंसवदन्यात्मसम्बन्धविशिष्टस्य ज्ञानादेर्द्वितीयादिक्षणे सत्त्वा-दुक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यमतः कालपदम्। ईदृशकालसम्बन्धस्य उपलक्षणविधयाऽवच्छेदकत्वे सएव दोष इत्यतो विशेषण-विधया तथात्वलाभाय उत्तरत्रानुषङ्गायचावच्छिन्नान्तस्य कर्म्मधारयमध्ये प्रक्षेपमुपेक्ष्यावच्छिन्नत्वविशेषितेनेत्युक्तम्। विशेषणत्वञ्चास्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन बोध्यम्। धर्म्मिणो विशेष्यत्वात्। कालान्तरीणानुमितिसमानाधिकरणघटज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिवारणाय स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नत्वमनुमितिविशेषणम्। तदर्थश्च स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणं यः क्षणस्तदुत्पन्नत्वम्। सत्यन्तनिवेशात् स्वोत्तरदिवसाद्यन्तरितक्षणो-

त्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकभिन्नस-विषयकत्वेन वा। किं वा स्वसमानाधिकरणानुमित्य-व्यवहित-पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टज्ञानत्वादिना कार-णत्वं स्यात्।

---

त्पन्नानुमितिकज्ञानादितस्तद्द्वितीयक्षणे नातिप्रसङ्गः। तादृशानु-मितिकसंस्कारद्वितीयक्षणेऽनुमितिवारणाय स्वाधिकरणत्वे सती-त्युपेक्षितं तृतीयादिक्षणस्य ज्ञानाद्यनधिकरणत्वेऽपि संस्काराद्य-धिकरणत्वात्सतेः। तादृशापेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणेऽनुमितिवारणानु-रोधस्तु न तदुपेक्षावीजम्। तदानीं समानाधिकरणविशेषगुणा-न्तरस्याप्यनुत्पत्त्या तत्प्रयोजकादेवानुमित्यनुत्पादोपपत्तेः। अपेक्षा-बुद्धिद्वितीयक्षणे समानाधिकरणविशेषगुणोत्पादोपगमे त्वपेक्षाबु-द्धेस्तृतीयक्षणावस्थायिताया एवानुपपत्तेः।

वस्तुतस्त्वपेक्षाबुद्धेर्द्वितीयक्षणावस्थायितामतएवैतत्प्रतिबन्धि-प्रदर्शनम्। अन्यथा सिद्ध्यादिद्वितीयक्षणोत्पन्नापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरा-मर्शतृतीयक्षणेऽनुमित्यनुपपत्तेः। तस्यास्तृतीयक्षणपर्य्यन्तावस्थान-मते तद्द्वितीयक्षणे विशेषगुणानुत्पत्त्या तदानीमुत्पत्तिकालाव-च्छिन्नसविषयकत्वस्य दुर्घटत्वादित्यवधेयम्।

अनुमितेः स्वसमानाधिकरणानुमित्युत्तरोत्पन्नज्ञानान्तरा-द्यनुमितिप्रसङ्गवारणायाधिकरणान्तं क्षणविशेषणम्। स्वपूर्व्वका-लोत्पन्नानुमितेरपि स्वाव्यवहितोत्तरत्वाक्रान्त-स्वद्वितीयक्षणपर्य्य-

न्तस्थायिस्थूलकालोत्पन्नतया तद्दोषतादवस्थ्यमतः क्षणत्वनिवेशः अनुमितेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वसमानाधिकरणस्वात्मकानुमितिकतया तद्वारणायोत्पत्तिनिवेशः।

वस्तुतस्त्वपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणे विशेषगुणानुत्पादेन अनुमितौ स्वान्यत्वस्य निवेशादपि उत्पत्तिनिवेशप्रयोजननिर्व्वाहो बोध्यः। तथा सति अपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमित्यनन्तरोत्पन्नज्ञानादनुमित्यापत्तेरसम्भवात्। पुरुषान्तरीयानुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्नज्ञानात्तद्वतः पुंसोऽनुमितेर्व्वारणाय स्वसामानाधिकरण्यमनुमितिविशेषणं, एकपुरुषीयानुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्नद्वित्वादितस्तद्वतः, पुरुषान्तरस्यानुमितेर्व्वारणाय सविषयकत्वनिवेशनम्। अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणे ज्ञानोत्पत्त्यनियमाशङ्कया ज्ञानत्वमुपेक्षितं। व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात्।

बहुव्रीहि प्रतिपाद्यसम्बन्धांशस्याधिकस्यात्र निवेशाद्बहुव्रीहिं परित्यज्यलघुरूपान्तरमाह स्वसमानाधिकरणेति। अत्राप्युत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वविशेषितेनेत्यनुषज्यते। अन्यथानुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्नज्ञानादेरनुमित्युत्पत्त्यधिकरणक्षणेऽपि सत्त्वात् तदनन्तरमप्यनुमित्यन्तरापत्तेः। नचानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पत्तेर्विशेषणतयैव सामञ्जस्ये उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वस्य पृथग्विशेषणत्वमनुपयुक्तमिति वाच्यम्। अव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पत्तेर्विशेषणत्वे तद्घटकद्वित्वांशस्य विशेषणतयैव सामञ्जस्ये लक्षणे स्वाधिकरणकालध्वंसानधिकरणरूपस्य उत्पत्तिघटकांशस्य वैयर्थ्यापातात्प्रक्षालनाद्धीति न्यायेन तदंशमपि परित्यज्य स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहित-

पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टज्ञानत्वेन / कारणताप्रसङ्गोऽग्रे प्रदर्शयिष्यत एव। तदनुमितौ सामानाधिकरण्यविशेषण प्रयोजनं पूर्व्ववत्। अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वत्वं प्रागभावसत्त्वे तत्प्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वे सति तत्प्रागभाववत्त्वम्। अनुमितिपूर्व्वविनष्टस्य तदुत्तरोत्पन्नस्य च घटज्ञानादेर्वारणाय दलद्वयम्। अव्यवहितोत्तरत्वघटकस्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपसत्यन्तादेतदीयसत्यन्तस्य लघुत्वादप्येतत्कल्पे लाघवं बोध्यम्।

प्रागभावानङ्गीकारे तदघटितवक्ष्यमाणाव्यवहितपूर्व्वत्वमेव निवेश्यं अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्नतदुत्तरस्थायि स्थूलकाले अनुमित्युत्तरमुत्पन्नस्य घटादिज्ञानस्य वारणाय क्षणत्वनिवेशनम् अनुमितिप्रागभावविशिष्टोत्पत्तिकत्वविवक्षणे क्षणपदं कालपरमेव अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणपर्य्यन्तस्थायिनस्तत्पूर्व्वजात-घटज्ञानादितोऽनुमितिपूर्व्वमनुमितेर्व्वारणाय उत्पन्नत्वनिवेशनम्। पूर्व्ववद्दित्वादिवारणाय सविषयकत्वनिवेशनम्। ज्ञानत्वोपेक्षाबीजमपि पूर्व्ववद्बोध्यम्।

अतोभयत्र स्वत्वघटितत्वेन तत्तद्व्यक्तिविश्रामादननुगम इति प्रतियोगिनिस्वत्वमन्तर्भाव्यानुगतभेदकूटघटितधर्म्मेण कारणतां प्रसञ्जयति स्वक्षणेति। स्वक्षणाव्यवहितोत्तर क्षणानुत्पत्तिक स्वसमानाधिकरणानुमितिकं स्वं अनुमितिसामग्र्यसमवधानक्षणोत्पन्नं घटादिज्ञानादिकमेव तदन्यसविषयकोऽनुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्न तत्समानाधिकरणपरामर्शादिस्ततोऽनुमित्युपपत्तिः। तादृशादेव

परामर्शादनुमित्यनन्तरमनुमित्यन्तरवारणायात्राप्युत्पत्तिकालाव-च्छिन्नत्वविशेषितेनैत्यनुषज्यते। नचैवं स्वोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नत्व-स्यानुयोगिनि निवेशेनाननुगमस्यावश्यकतया प्रयासोऽयमफल इति वाच्यम्। तत्तद्वस्तुनिष्ठतत्तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसम-यसम्बन्धानामभावकूटविशिष्टत्वस्यैवात्र उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वा-र्थकत्वात्, तादृशस्य चानुगतत्वात्, स्वसमानाधिकरणानुमितित्वा-वच्छेदेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिकत्वं विवक्षणीयमतो-ऽनुमित्युत्पादकपरामर्शाद्यधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वस्य तत्परामर्श-समानाधिकरणकालान्तरीणानुमितौ सत्त्वेऽपि न जन्यसविषयकी-भेदकूटाप्रसिद्धिः। स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वं पूर्व्वनिरुक्तं ग्राह्यम्। तत्पुरुषीयतादृशघटज्ञानाद्युत्तरं तदीयानुमितावनुत्पन्नायामेव तस्य पुंसो मुक्तिस्तादृशघटज्ञानादिकं स्वाधिकरणसमयोत्तरक्षणानुत्प-त्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिसामान्यकमिति परामर्शाद्यसमव-हितात्तदन्यघटज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिः, तस्य स्वपदेनोपादाना-सम्भवादतोऽव्यवधाननिवेशः। निरुक्ताव्यवधानस्यानुमित्यनुत्पाद-कघटज्ञानादेः पूर्व्वं कदाचिदुत्पन्नायामप्यनुमितेरुत्पत्त्यधिकरण-क्षणे, अव्यवहितोत्तरत्वस्य च तादृशानुमित्युत्पत्तिमति तादृशघट-ज्ञानादिद्वितीयक्षणपर्य्यन्तस्थायिस्थूलकाले, सत्त्वात् तादृशं स्वम-प्रसिद्धमेव स्यादत उत्तरत्वक्षणत्वयोर्निवेशनम्। अनुमितेः स्वाव्यव-हितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकतया, स्वपदेन उपादानासम्भ-वात् ततोऽनुमित्यन्तरापत्तिरत उत्पत्तिनिवेशः। व्यधिकरणानु-मित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पन्नघटज्ञानादिवारणाय सामानाधिकरण्य-

अव्यवहितोत्तरस्य द्वितीय क्षण एवेति नाति-
प्रसङ्गः। न च आदिमेषु परामर्शस्थितिक्षणे यत्र

---

मनुमितिविशेषणम्। द्वितीयकल्पेऽनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पत्ति-मुपलक्षणीकृत्य पृथगुत्पत्तिकालस्य विशेषणतया निवेशापेक्षया-तादृशक्षणोत्पत्तिघटकतादृशक्षणवृत्तित्वस्य विशेषणतया निवे-शनमेवोचितं, तावतैवातिप्रसङ्गभङ्गादित्याशयेनाह किञ्चेति। पद-व्यावृत्तिः स्फुटैव। यादृशपरामर्शद्वितीयक्षणे किमपि ज्ञानं नोत्पन्नं तृतीयक्षणेऽप्यनुमितिर्जाता तत्र परामर्शरूपज्ञानस्यैवानुमित्य-व्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्यानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणे सत्त्वात् ज्ञानत्वमुपेक्ष्य सविषयकत्वनिवेशनमफलमित्यतो ज्ञानत्वमेवात्र निवेशितम्। तत्रानुयोगिनि स्वत्वान्तर्भावेनाननुगमस्तु नाशङ्कनीयः। पूर्व्वकल्पद्वयेऽपि तत् सत्त्वात् गौरवस्य चाधिक्यात्। अननुगमासहि-ष्णुतायाञ्च तत्तद्वस्तुनिष्ठतत्तद्वस्तुसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहित-पूर्व्वत्वानधिकरणक्षणसम्बन्धानामभावकूटविशिष्टज्ञानत्वेन कार-णत्वप्रशक्तिर्बोध्या। न चोपदर्शितसकलरूपापेक्षया लिङ्गपरा-मर्शत्वस्य लघुतया तेनैव रूपेण परामर्शहेतुत्वमुचितमिति न प्रति-बन्ध्यवकाश इति वाच्यम्। उक्तरूपेण हेतुत्वे कारणान्तरविरह-दशायाम् उक्तरूपावच्छिन्नत्वविरहेणानुमितिवारणसम्भवात् कार-णान्तरस्याकल्पनीयतया लिङ्गपरामर्शत्वापेक्षया तत्तच्छरीरगौर-वस्याकिञ्चित्करत्वात्।

नतु यत्र घटज्ञानादिद्वितीयक्षणे लिङ्गपरामर्शस्तदुत्तरमनु-

विरोधिसिद्धादिविनाशस्तत्र उत्तरक्षणेऽनुमितिर्न स्यात् परामर्शस्य अतथात्वादिति वाच्यम् अनुमिति-सामग्र्या विरोधिन्या विरहेण तदानीमुत्पन्नादनुव्य-

---

मितिस्तत्र परामर्शोत्पत्तिक्षणेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः। प्रथमक्षणमपेक्ष्य द्वितीयस्यैव, द्वितीयक्षणमपेक्ष्य तृतीयस्यापि क्षणस्याव्यवहितोत्तरत्वेन, तादृशघटज्ञानादेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमिति-कत्वादित्यत आह अव्यवहितोत्तरस्येति। द्वितीयक्षण एवेति। अव्यवहितोत्तरत्वमध्ये स्वक्षणस्य न प्रातिस्विकरूपेण निवेशः। किन्तु स्वाधिकरणकालत्वेन, तथाच स्वाधिकरणकालध्वंसा-धिकरणत्वसामान्याभावस्य स्वतृतीयक्षणेऽसत्त्वान्न तस्याव्यवहितो-त्तरत्वमिति भावः। पूर्व्वकल्पत्रये ज्ञानत्वमुपेक्ष्य सविषयकत्व-निवेशनप्रयोजनं स्फुटयितुमाशङ्कते नचादिमेष्विति। शेषकल्पे विनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुमितिस्थलेऽप्यव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तित्व-विशिष्टपरामर्शस्यैवानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणे सत्त्वान्नानुपपत्तिरि-त्यत आदिमेष्वित्युक्तम्। अतथात्वादिति। द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्-पत्त्या तत्कारणतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादुत्पत्तिक्षणावच्छिन्नस्यानु-मित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽसत्त्वाच्चेत्यर्थः। अनुमित्युत्पत्तिक्षण इव दर्शितस्थलेऽनुमितिपूर्व्वमपि परामर्शेन प्रतिबन्धादनुव्यवसायादि-र्नोत्पत्तुमर्हतीति शङ्कानिराशायानुमितिसामग्र्या विरोधिन्या-विरहेणेति। परामर्शमात्रं न प्रतिबन्धकम् अपि त्वनुमितिसाम-

वसायादेरन्ततः संस्कारात् क्वा तत् सम्भवात्। संस्कार-जन्यत्वेन स्मृतित्वस्य प्रागेव निरासात्।

---

ग्रेव, तदानीन्तु न तत्सामग्री। तस्याः फलाव्यवहितप्राक्क्षण एव सत्त्वादिति। तदानीं तादृशपरामर्शद्वितीयक्षणेण ऽनुव्यव-सायादेरित्यादिना सन्निकृष्टवस्त्वन्तरज्ञानपरिग्रहः। ननु यत्र परामर्शोत्पत्तिकाले समानविषये लौकिकचाक्षुषादिप्रत्यक्षस्य, भिन्नविषये च शाब्दबोधस्य सामग्र्यासीत्तत्र द्वितीयक्षणे विनि-गमनाविरहेण किमपि ज्ञानं न जायते सकलज्ञानसामग्रीषु प्रतिबन्धकसमवधानस्य तुल्यत्वादतस्तद्द्वितीयक्षणे प्रत्यक्षादिसाम-ग्रीविगमेऽपि तृतीयक्षणे नानुमितिः स्यात्। उक्तकारणताव-च्छेदकाक्रान्तज्ञानाभावादित्यत आहान्तत इति। कथञ्चिज्ज्ञाना-नुत्पादेऽपीत्यर्थः। 'संस्कारादिति। तस्यापि सविषयकत्व-घटिततत्कारणतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः। न च यत्र परामर्शादिरपेक्षात्मकस्तत्र का गतिरिति वाच्यम्। फलानुरोधेन तत्र संस्कारकल्पनाया आवश्यकत्वेन परामर्शादेरपेक्षात्वस्यैवा-सिद्धेः। नन्वनुमितेः संस्कारजन्यत्वोपगमे तस्याः स्मृतित्वापत्तिः, संस्कारजन्यज्ञानत्वस्य स्मृतित्वप्रयोजकत्वादत आह संस्कारजन्यत्वे-नेति। निरासादिति। संस्कारत्वेन संस्कारजन्यत्वस्यैव स्मृतित्व-प्रयोजकत्वात्, अन्यथा कालोपाधिविषया ज्ञानान्तरेऽपि, ज्ञाय-मानलिङ्गकरणतामते संस्कारलिङ्गकानुमितौ च संस्कारस्य जनक-त्वेनातिप्रसङ्गादिति भावः।

स्यात् वा स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व-क्षणवृत्तिभिन्नत्वेन, स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहित-पूर्वत्वानधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा स्वसमाना-

---

प्रकृतसाम्याय कार्य्यानुत्पत्तिनिर्व्वाह्यतावच्छेदकरूपेण प्रति-बन्धकत्वमेव प्रसञ्जयति स्वसमानाधिकरणेति । पदव्यावृत्तिरनुमि-त्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिसिद्धिभिन्नसिद्ध्यभावपक्षतावद्बोध्या । सिद्ध्या-त्मकपरामर्शानन्तरसिषाधयिषोत्पत्तिकाले सर्व्वत्र तत्तदात्म-समवेतधर्म्मनाशस्याप्रामाणिकत्वे, यत्र न तन्नाशस्तत्र प्रथमक्ष-णेऽप्युक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नस्यासत्त्वेनातिप्रसङ्गसम्भवात् कल्पान्तरमाह स्वसमानाधिकरणेति । उक्तस्थले परामर्शादे-रनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तित्वेऽपि तदुत्पादक्षणस्यानुमित्यव्यव-हितपूर्व्वत्वानधिकरणतया तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वेन परामर्शादेरेव प्रतिबन्धकत्वान्नाच कल्पे तादृशस्थले सिषाधयिषोत्पादकाले-ऽनुमितिप्रसङ्ग इति भावः । अत्रानुमितेरव्यवहितपूर्व्वत्वं वक्ष्य-माणतदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वम् । तत्र क्षणत्वा-निवेशेऽनुमित्युत्पत्त्यधिकरणमहाकालाद्युत्पत्तिकध्वंसमादायाति-प्रसक्तमिति क्षणत्वनिवेशनमावश्यकम् । एवञ्च एतदपेक्षया तादृशानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिक्षण-वृत्तित्वविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेवोचितम्, अनुमित्युत्पत्त्यनधि-करणसमयस्य क्षणत्वेनानिवेशेऽपि क्षतिविरहात् । अनुमित्युत्-पत्त्यनधिकरणस्थूलकालोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वस्यानुमित्यव्यवहित-

धिकरणानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयाव्यवहितपूर्वक्षण-वृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा प्रतिबन्धकत्वम् ।

---

पूर्व्वक्षणभिन्नक्षण एव सत्त्वात् । चरमक्षणत्वनिवेशनञ्च उभयत्रैवा-वश्यकम् । अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽपि तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्ति-कध्वंसप्रतियोगित्वानधिकरणमहाकालादिवृत्तित्वविशिष्टसत्त्वेना-नुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयोत्पन्नध्वंसप्रतियोगिस्थूलकालविशेष-वृत्तित्वविशिष्टसत्त्वेन चानुमितिमात्रानुत्पत्तेरित्याशयेनाह स्व-समानाधिकरणेति ! यदि च पूर्व्वकल्पे क्षणत्वानिवेशेऽनु-मित्युत्पत्त्युपलक्षितकालोत्पत्तिकत्वनिवेशन एवान्यकालावच्छे-देनानुमित्युत्पत्त्यधिकरण-महाकालाद्युत्पत्तिकध्वंसमादायाति-प्रसङ्गः, न तु तदुत्पत्तिविशिष्टसमयोत्पत्तिकत्वनिवेशे, तथाच क्षणत्वमुत्पत्त्यधिकरणकाले न निवेश्यमेवेत्युच्यते । तथापि उपल-क्षितोत्पत्तिकत्वापेक्षया तदुत्पत्तिकत्वविशिष्टोत्पत्तिकत्वस्य गुरु-शरीरतयैव कल्पान्तरानुसरणसङ्गतिः । नचैतत्कल्पेऽप्यनुमित्युत्-पत्त्यभावविशिष्टसमयोत्पत्तिकत्वमेव ध्वंसे निवेश्यम्, अनुमित्यु-त्पत्त्यधिकरणभिन्नोत्पत्तिकत्वनिवेशे यत्रानुमित्यात्मकपरामर्शा-नन्तरजातानुमित्यन्तरेच्छाबलात् पुनरनुमितिः । तत्रानुमित्योरु-त्पादकालस्य तत्पूर्व्वं परतो वाऽवस्थानावश्यकतयाऽनुमित्युत्पत्त्य-धिकरणत्वनियमेन प्रथमानुमित्युत्तिक्षणस्यानुमित्युत्पत्त्यनधि-करणसमयोत्पन्नध्वंसप्रतियोगितया दुर्घटतयाऽनुमित्योत्पत्ति-कालेऽनुमित्यापत्तेः । अनुमित्युत्पत्त्यभावोपलक्षितसमयोत्पत्तिक-

तदव्यवहितपूर्वत्वञ्च तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंस-प्रतियोगित्वम् ।

---

त्वनिवेशेऽनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणस्यापि तदुत्पत्त्यभावाधिकरण-स्थूलकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगितया तद्वृत्तिपरामर्शादेरनुमिति-विरोधितापत्तेः, तथाच साम्यमिति वाच्यम् । क्षणिकक्षणाभ्यु-पगमेऽनुमित्युत्पत्त्यनधिकरणत्वोपलक्षितसमयोत्पत्तिकत्वनिवेशे-ऽपि दर्शितस्थलेऽनुमित्युत्पत्तिक्षणस्यानुमित्युत्पादानधिकरण-तयोक्तदोषानवकाशेन तत्त्यागे लाघवसम्भवात् । अनुमित्यन-धिकरणत्वस्य समयविशेषणत्वेऽनुमित्युत्पत्तिक्षणस्याप्यनुमित्यधि-करणसमयविशेषं प्रत्येवाव्यवहितपूर्व्वतया तदुत्तरमनुमित्यापत्ति-रतस्तदुत्पत्त्यनधिकरणत्वपर्य्यन्तनिवेशः ।

समयाव्यवहितपूर्व्वत्वं, समयोत्पत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमेव । न तु वक्ष्यमाणतदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वम् । तदुत्पत्ति-क्षणनिवेशे प्रयोजनाभावात् । प्रागभावानभ्युपगन्तृनये, तदुत्पत्ति-कालीनध्वंसप्रतियोगित्वं तत्पूर्व्वत्वम् । तथाच तदुत्पत्तिकालीन-ध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वरूपाव्यवहितत्वस्य स्वात-न्त्र्येण निवेशनमफलम् । तदुत्पत्तिकालीनत्वस्थले तदुत्पत्तिका-लोत्पत्तिकत्वनिवेशन एव व्यवहितपूर्व्वकालवारणसम्भवात्, इत्या-शयेनानुमित्यव्यवहितपूर्व्वत्वमनुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रति-योगित्वरूपमेव वाच्यमित्याह तदव्यवहितेति । अनुमितिस्थिति-कालोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वमनुमित्युत्पत्तिक्षणसाधारणमतस्तद्वृत्ति-

न चात्र प्रथमे यत्र सिद्ध्यात्मकपरामर्शानन्तरं सिषाधयिषाया उत्पत्तिकाले तत्पुरुषीयस्य कस्यापि धर्मस्य न विनाशोऽनन्तरं पुनरनुमितिः, तत्र तदुत्पत्तिसमयेऽपि सा स्यात्, तत्पूर्वकालीनानां सर्वेषां तादृशपूर्ववर्त्तित्वेन अविरोधित्वादिति वाच्यम् अनवरतपरिस्पन्दमानापरिमितपवनादिपरमाणुचेतनसंयो-

---

त्वविशिष्टस्य विरोधित्वोपपत्तये प्रथमोत्पत्तिनिवेशः। उत्पत्तिविशिष्टोत्पत्तिकत्वनिवेशे तल्लाभायैवक्षणपदम्।

द्वितीयकल्पानुसरणबीजीभूतप्रथमकल्पदोषं कथञ्चिदुद्धर्त्तुमाशङ्कते न चात्रेति। सिषाधयिषोत्पत्तिकाले कस्यचित्तदात्मधर्म्मस्य नाशे तस्यैवानुमितिपूर्व्ववर्त्तिभिन्नत्वेन विरोधितया न सिषाधयिषोत्पादकालेऽनुमित्यापत्तिसम्भव इति तदविनाशस्थलानुधावनम्। अन्यदीयधर्म्मनाशेऽपि तेन धर्म्मेणाप्रत्यासन्नतया अन्यदीयानुमितिप्रतिबन्धासम्भवात्तत्पुरुषीयस्येत्युक्तम्। यद्यपि परामर्शानन्तरं सिषाधयिषोत्पादस्थले परामर्शाव्यवहितक्षणे फलेच्छावश्यमेव स्वीकार्य्या, तथाच तस्या एव सिषाधयिषोत्पत्तिकाले अवश्यं विनाशस्तथाप्यपेक्षाबुद्ध्यात्मकफलज्ञानात् यदि परामर्शोत्पत्तिकाले फलेच्छा स्वीक्रियते, तदा परामर्शोत्पत्तिद्वितीयक्षणे न आत्मधर्म्मविनाशः सम्भवतीत्यभिप्रायेणेदम्। अनुमितौ सुखत्वभ्रमदशायां फलान्तरेच्छामन्तरेणैव सुखत्वप्रकारेणानुमित्सासम्भवती-

गसन्तानान्तःपातिव्यक्तीनामविरतमेवोपरमात् फला-नुत्पादबलेनापि तादृशकल्पनासम्भवात् कारणान्तर-कल्पने गौरवाच्च अन्वयव्यभिचारसन्देहस्य च कारण-त्वग्रहाविरोधित्वात्।

---

त्यभिप्रायेण वा। सिषाधयिषानन्तरमनुमित्यनुत्पादे तत्पूर्व्वोत्पन्न-परामर्शादेरेवानुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिभिन्नतया विरोधित्वेनापत्य-सम्भव इत्यतोऽनन्तरमनुमितिरित्युक्तम्। अनवरतेति। अनवरतपरि-स्पन्दमानानामपरिमितपवनादिपरमाणूनां चेतनेनात्मना सह यः संयोगसन्तानः संयोगधारा, तदन्तर्गतव्यक्तीनां प्रतिक्षणमेव नाशा-दित्यर्थः। अपरिमितानामपि घटादीनामिव स्थिरत्वे, सदागति-स्वभावानामपि एकद्वादिरूपत्वे प्रतिक्षणं न संयोगोत्पादविना-शसम्भव इत्यपरिमितान्तम्। प्रतिक्षणमात्मसमवेतसंयोगादि-नाशस्य सम्भवेऽपि न प्रामाणिकतेत्याशङ्क्याह फलानुत्पादेति। कल्पनासम्भवादिति अनुमित्युत्पत्तेरुक्तकारणसत्त्वस्यावश्यकतया तदनुत्पादस्य तादृशसंयोगादिनाशमन्तरेणानुपपद्यमानत्वादिति भावः।

ननु तत्रानुमित्यनुत्पादनिर्व्वाहाय सिद्ध्यभावादिरूपकारणा-न्तरमेव कल्प्यतां तद्विरहेणापि तत्र तदुपपत्तेरित्यत आह कारणान्तरेति। ननु अनुमितिपूर्व्ववर्त्तिभिन्नत्वावच्छिन्नाभावस्य कारणतासिद्धौ उक्तस्थलेऽनुमित्यनुत्पादनिर्व्वाहाय तादृशकारणा-भावोपपादकसंयोगादिविनाशः कल्पनीयः। प्रथमञ्च तादृशग्रह

उपादीयन्तां वा तत्तादात्मसमयविशेषसम्बन्धा एव तादृशपूर्ववर्त्तिभिन्नाः। भवेद्वा तत्तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्तदीयानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणत्वादिना तादृशक्षणवर्त्तित्वविशिष्टत्वादिना वा कारणत्वं। तथाच

---

एव न सम्भवति उक्तस्थले तदानीं तादृशाभावरूपकारणसत्त्वस्य सन्दिग्धतया अन्वयव्यभिचारसन्देहादित्यत आहान्वयव्यभिचारेति। कारणत्वग्रहाविरोधित्वादिति। कारणतायाः कार्य्यव्यापकतागर्भाया ग्रहे ग्राह्याभावावगाहितया व्यतिरेकव्यभिचारग्रहस्यैव विरोधित्वात्, सामग्रीनिष्ठकार्य्यव्याप्तेश्च कार्य्यकारणभावाघटकतया तादृशव्याप्तिविरोध्यन्वयव्यभिचारग्रहस्य कार्य्यकारणभावग्रहविरोधित्वे मानाभावादिति भावः।

ननु प्रतिक्षणमात्मनि संयोगादिविनाशेऽपि यत्र दर्शितस्थले सिद्धिरनुमितिरूपा, तत्र तद्द्वितीयक्षणविनष्टसंयोगादेरनुमितिपूर्व्वमपि सत्त्वेनाविरोधितया उक्तापत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह उपादीयन्तामिति। प्रतिबन्धकतया स्वीक्रियन्तामित्यर्थः। 'समयविशेषः' यदा तत्रात्मनि अनुमितिर्नोत्पद्यते तत्क्षणाव्यवहितपूर्व्वक्षणरूपः। तत्सम्बन्धस्यानुमित्यव्यवहितपूर्व्वमभावात्। एवं सति प्रतिबन्धकता स्वरूपसम्बन्धेनैव वाच्या। सर्व्वत्रक्षणविशेषसम्बन्धस्यैव प्रतिबन्धकतासम्भवेन सिद्ध्यादिसाधारणविरहेऽपि क्षतिविरहात् क्षणसम्बन्धस्य स्वरूपातिरिक्तत्वमभ्युपेत्येदम्। अनतिरिक्तत्वाभि-

उपमानादेः प्रमाणान्तरत्वं भज्येत सर्वत्र अनुमितिसामग्रीसम्भवात् ।

विलीयेत च परामर्शत्वादिना कारणत्वं बाधत्वादिना च प्रतिबन्धकत्वम् । अनयैव रीत्या कार्य्यान्त-

---

प्रायेणानुगतेन भेदकूटाघटितलघुरूपान्तरेण कारणतां प्रसञ्जयति भवेद्देति। एकपुरुषीयानुमित्युत्पादक्षणे सर्व्वासामनुमित्यापत्तेर्व्वारणाय तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशः। क्षणस्य कारणता च यदा तादृशक्षणः तदुत्तरं कार्य्यमिति कालिकप्रत्यासत्त्या बोध्या। परामर्शसाधारण्यानुरोधेनाह तादृशेति। तदीयानुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तीत्यर्थः। यद्यप्यत्र पूर्व्वोपदर्शित स्वसामानाधिकरण्यस्यानुमितिविशेषणतयाप्यतिप्रसङ्गः शक्यवारण स्तथापि तत्र स्वत्वान्तर्भावेनाननुगममाशङ्क्य तत्पुरुषीयघटिते तल्लक्ष्यानुसरणं बोध्यम्। न चैवं पुरुषभेदेन कारणताभेदात् सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या लिङ्गपरामर्शत्वसिद्धाभावत्वादिना कारणताकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम्। लिङ्गपरामर्शादेरपि लिङ्गादिभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वात् पुरुषापेक्षया लिङ्गादीनामेवभूयस्त्वात्। उक्तरूपेण कारणता स्वीकारे अनिष्टं प्रदर्शयति तथा चेति। उपमानादेरित्यादिना शब्दपरिग्रहः। प्रमाणान्तरत्वमनुमिति वहिर्भूतप्रमाणत्वम्। सर्व्वत्रैवेति। उपमानादिस्थले लिङ्गपरामर्शादिघटितानुमितिसामग्र्यनियमात् तत्र प्रमित्यन्तरमुपेयते अत उपमानादेः प्रमाणान्तरता अनुमित्युत्पत्तिमात्रनिर्व्वाह्यस्य उक्तकारणस्या-

रेष्वपि क्लृप्तानां कारणानां प्रतिबन्धकानाञ्च अतथात्व-मक्लृप्तानाञ्च तथात्वं प्रसज्येत अतएव न द्वितीयोऽपि प्रकारः वैयर्थ्याच्च सिद्धेः ।

---

नुमिति सामग्रीत्वे तु तस्याः सर्व्वत्रैव सम्भवेनोपमित्यादिरूपविलक्षणप्रमितेरेवासिद्ध्यापत्तेरिति भावः ।

ननु सर्व्वत्रैकजातीयप्रमितिसामग्रीसम्भवेऽपि उपमिनोमि शाब्दयामि अनुमिनोमीत्यनुभवसाक्षिकं प्रमितिवैलक्षण्यं दुरपह्नवमेवेति, नोपमानादेः प्रमाणान्तरताभङ्ग इत्यतोऽन्यदोषमाह विलोयेतेति । उक्तरूपेण परामर्शादेरपि कारणत्वात् परामर्शत्वादिनेति । अनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिभिन्नत्वादिना बाधादेरपि प्रतिबन्धकत्वात्, बाधत्वादिनेति । कार्य्यान्तरेषु प्रत्यक्षादिषु, कारणानां सर्व्ववादिसिद्धकारणतावच्छेदकेन्द्रियसन्निकर्षत्वाद्यवच्छिन्नानां, प्रतिबन्धकानां सर्व्वसम्मतप्रतिबन्धकतावच्छेदकदोषविशेषत्वाद्यवच्छिन्नानाम, तथात्वं अकारणत्वमप्रतिबन्धकत्वञ्चाक्लृप्तानां, अकारणत्वादिना सर्व्वानुमतानां कार्य्याव्यवहितपूर्व्ववर्त्तितद्भिन्नानामुदासीनवस्तूनां, तथात्वं कारणत्वादिकं, प्रसज्जेत । तेषामप्युक्तकारणतावच्छेदकादिरूपाक्रान्तत्वादिति भावः । अतएवेति । अनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिसिद्धिभिन्नसिद्धीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वेऽनन्तकारणताप्रसङ्गात्, तादृशसिद्धिभिन्नसिद्धित्वावच्छिन्नाभावहेतुत्वे तस्यानुमित्युत्पत्त्यधीनतया अन्योन्याश्रयात्, तत्तत्सिद्धिभेदकूटवत्सिद्धित्वावच्छिन्नाभावहेतुत्वे भेदानां विशेष्यविशेषण-

भावे विनिगमनाविरहादेवेत्यर्थः। एतन्मते अधिकदूषणमाह वैयर्थ्याच्चेति। अनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिभिन्नत्वावच्छिन्नाभावस्यैव कारणत्वसम्भवात्, बाधबुद्ध्यादेरभावस्य परामर्शादेश्च कारणतान्तरकल्पनप्रसङ्गस्येष्टत्वादिति भावः। एतन्मत इव दर्शित-तृतीयक्षणसाधारण्याव्यवहितोत्तरत्वघटितस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्ध्यभावरूपपक्षतापक्षेऽपि पूर्व्वोक्तसिद्धिपदव्यावृत्त्यसङ्गतेस्तद्वैयर्थ्यं बोध्यम्। न च ज्ञानेच्छयोर्यौगपद्ये सिषाधयिषाकालोत्पन्नानुमितिपूर्व्ववर्त्तिपरामर्शादेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकभिन्नतया पूर्व्वं सिषाधयिषाविरहविशिष्टतया चानुमितिविरोधिता स्यादिति तत्सार्थकता इति वाच्यम्, ज्ञानेच्छयोर्यौगपद्ये सिद्ध्युपादानेऽपि यत्र पूर्व्वोत्पन्नसिषाधयिषाचतुर्थक्षणे सिद्ध्यनन्तरं पुनः सिषाधयिषाऽनुमितिश्च युगपत्तत्र सिद्धिविरोधितापत्ते र्दुर्व्वारत्वात्। न च तत्र सिद्ध्यनुपादाने सिषाधयिषाविरहविशेषणस्यापि वैयर्थ्यमापातितं यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र सिद्धेरनुमित्यविरोधित्वेऽपि सिषाधयिषोत्पत्तिकालविनष्टफलेच्छादीनां विरोधितयैव सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणसम्भवादिति वाच्यम्, सिद्धेरनुमितिरूपत्वे इच्छाकालविनष्टफलेच्छादेरनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तितया विरोधित्वासम्भवादिति।

समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकाले पक्षताविरहेणानुमितिं वारयतो, मूलस्थसाधकमानपदं सिद्धिसाधकमानविशेषान्यतरपरतया वर्णयत, उपाध्यायस्य मतमाह "सिषाधयिषेति"।

सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्य सिद्ध्यनुमानातिरिक्तसाधकमानयोरन्यतरस्याभावः कारणमिति तु केचित्तन्न, साधकं हि मानं सिद्धिस्वरूपयोग्यं तदुपहितं तत्सामग्री वा, नाद्यः, चक्षुरादिसत्त्वे विनानुमित्सामनुमित्यभावप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, सिद्धेः पूर्वं

---

सिद्धाविव साधकमानेऽपि अनुमित्साया उत्तेजकत्वात् प्रत्येकं तदभावविशेषणत्वे गौरवमित्यन्यतरत्वावच्छिन्ने सकृद्विशेषणतालाभायसमास उपेक्षितः। अनुमितिपूर्व्वमनुमानरूपस्यैव साधकमानस्य नियमेन सत्त्वात् सिषाधयिषां विना कदाप्यनुमितिर्न स्यादित्यनुमानातिरिक्तत्वं साधकमानविशेषणं, साधकमानपदार्थघटकसिद्धावनुमित्यन्यत्वविशेषणं पर्य्यवसितं, इदञ्च लाघवमाशङ्काग्रे निराकार्य्यम्। साधकमानपदार्थं वितर्क्य दूषयति "साधकं हीति। तदुपहितं स्वजन्यसिद्धिविशिष्टम्। तत्सामग्री सिद्धेःकारणसमुदायः। अनुमित्सासत्त्वे तदभावविशिष्टसाधकमानाभावस्याक्षतत्वाद्विनानुमित्सामिति। अनुमित्यभावप्रसङ्गादिति कालिकप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेण। समवायेन प्रतिबन्धकत्वे आत्मनि सर्व्वदैव चक्षुरादिप्रमाणाभावादतिप्रसङ्गो बोध्यः। प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे, अनुत्पन्ने प्रत्यक्ष इति शेषः।

ननु तत्रानुमितिवारणायान्यदेव प्रतिबन्धकमास्थेयं सिद्ध्यभावपक्षतामतेऽपि तदावश्यकत्वादित्यत आह्वानुमानातिरिक्तेति। तथासति पक्षताशरीरेऽनुमानातिरिक्तसाधकमानात्मभावस्य नि-

तदुपहितत्वाभावेन प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽप्यनुमित्यापत्तेः, अनुमानातिरिक्तेत्यस्य वैयर्थ्याच्च। न तृतीयः, अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वम् अनुमित्सा-विरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेन चानुमितिकारण-त्वमित्यन्योऽन्याश्रयात् ।

---

ष्फलत्वादित्यर्थः। सिद्ध्यसमवहितप्रत्यक्षादिसामग्रीदशायां अनुमितिवारणस्यैव तत्फलत्वात्, साधकमानपदेन सिद्ध्युपहित-विवक्षणे च तदनिर्व्वाहादिति भावः।

केचित्तु "यथाश्रुतानुरोधेनानुमानातिरिक्तेति तन्मात्र परमेव। न च सामग्र्याः पृथक्प्रतिबन्धकत्वे साधकमानपदार्थस्य सिद्ध्युपहितस्यापि निवेशनमफलमेवेति वाच्यम्, यत्र विषये प्रत्यक्षाद्युपहितसन्निकर्षादिघटितप्रत्यक्षादिसामग्रीदशायामेव परा-मर्शादिसमवधानं तत्रानुमितिवारणाय तादृशसाधकमानस्यैव पक्षतायां निवेशयितुमुचितत्वात्। न च तत्रापि सिद्धिप्रति-बन्धकतयैव उपपत्तौ सिद्ध्युपहितनिवेशनमफलमिति वाच्यम्, शाब्दसिद्धिकाले अशाब्दं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलादनुमित्युप-पत्तये सिद्धौ तादृशेच्छाया अवश्यमुत्तेजकत्वोपगमात्। तथाविधे-च्छाबलादुपदर्शित-प्रत्यक्ष-सामग्र्यनन्तरमनुमितेर्व्वारणाय साधक-मानान्तर्भावसार्थक्यात्। न च सिद्ध्युपहितचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे आलोकसमवधानासत्त्वे (१) तादृशेच्छाबलात् अनुमित्युत्पत्त्या

---

(१) "आलोकसमवधानाद्यसत्त्वे" इत्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः।

साधकमानेऽपि तादृशेच्छाया उत्तेजकताया आवश्यकत्वात् पक्षतायां तदन्तर्भावेऽपि उक्तापत्तिवारणासम्भव इति वाच्यम्, यत्र-प्रत्यक्षोपहितचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे इतरकारणसमुदायसत्त्व एवा-शाब्दं ज्ञानं जायतमितीच्छा न तु इतरकारणाभावविशिष्टचक्षुः संयोगादिसत्त्वे, तत्र तादृशेच्छाभावस्य प्रत्यक्षोपहितचक्षुःसंयोगा-दिरूपसाधकमानविशेषणत्वानुपगमात् तादृशविषयविशेषीयपक्ष-तायामेव तथाविधसाधकमानान्तर्भावस्य सार्थकत्वादित्याहुः"। "अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वमिति" अन्यथा अनुमि-त्साधीनानुमित्युत्पत्तिकाले प्रत्यक्षापत्तेरिति भावः। प्रत्यक्ष-सामग्र्यभावत्वेन, सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्यन्यतराभावत्वेन। "अन्योन्या-श्रयादिति" अनुमितिसामग्र्यभावं प्रत्यक्षकारणकलापान्तर्गतम-ज्ञात्वाप्रत्यक्षसामग्र्या अज्ञानात् तज्ज्ञाने च तदभावघटितानुमिति सामग्र्या अज्ञानात् तदभावादिज्ञानाभावादितिभावः। अथवा-कारणसमुदायत्वेन सामग्र्या निवेशे समुदायभेदस्य प्रत्येकं सक-लकारणेष्वेव सत्त्वात् व्यासज्यवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभा-वानुपगमे सामग्र्यां (१) सामग्रीभिन्नभिन्नत्वं दुर्घटमिति कार्य्या-व्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वेनैव सा निवेश्या, अव्याप्यवृत्तिधर्म्माव-च्छिन्न भेदस्याव्याप्यवृत्तितामभ्युपेत्य अन्यदाकार्य्याव्यवहितपूर्व्वक्ष-णावच्छिन्नभेदवत्त्वं, कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षणे च तादृशभेदावच्छिन्न-भेदवत्त्वं, फलोपधायकस्योपपादनीयम्। तथाच परामर्शसत्त्वे प्रत्यक्षो-त्पत्तिकालेऽनुमित्यनुत्पादः प्रत्यक्षोत्पादनिर्व्वाह्यः, उक्तानुमिति

(१) "सामग्र्या"मिति पाठः सर्व्वस्मिन् पुस्तके नास्ति।

स्थाणुत्वाभावव्याप्यदर्शनक्षणे प्रतियोग्यारोपविरहेणाभावप्रत्यक्षसामग्रीविरहात् पक्षतासत्त्वे स्थाणुत्वारोपक्षणे तदभावानुमित्यापत्तेरित्यपि कश्चित् ।

प्रतिबन्धकत्वस्य प्रत्यक्षोत्पत्तिमन्तरेणानिर्व्वाहात् प्रत्यक्षोत्पत्तिरपि अनुमित्यनुत्पादमपेक्षते, तदुत्पादे अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्धकस्यावश्यं सत्त्वादित्यन्योन्याश्रय इति भावः। अत्रैव कल्पे अन्येषां दूषणमुपन्यस्यति "स्थाणुत्वाभावेति।"

स्वोक्तदोषस्याप्येतदनुमततया चकारसङ्गतिः (१)। यत्र विशेषदर्शनानन्तरक्षणजातप्रतियोग्यारोपात् स्थाणुत्वाद्यभावप्रत्यक्षं तत्रेत्यादिः। तदभावानुमित्यापत्तेः स्थाणुत्वाभावानुमित्यापत्तेः। तथाचानुमित्यन्यसिद्धिसामग्र्यभावस्य कार्य्यकालवृत्तितया पृथगेव कारणत्वमावश्यकमिति भावः। न च प्रतियोग्यारोपस्याभावप्रत्यक्षकारणतामते यत्र विशेषदर्शनकाले तत्पूर्व्वं वा प्रतियोग्यारोपस्तत्रैव विशेषदर्शनाधीनमभावप्रत्यक्षं न तु विशेषदर्शनोत्तरप्रतियोग्यारोपानन्तरमिति वाच्यम्, प्रतियोग्यारोपस्याहेतुतामते विशेषदर्शनपर्य्यन्तं प्रतियोग्यारोपानुत्पादस्थले विशेषदर्शनोत्तरमभावप्रत्यक्षोत्पत्त्या फलसाम्याय तद्धेतुतामतेऽपि क्षणिकव्याजेनाभावप्रत्यक्षस्वीकारस्यावश्यकतेत्याशयात्। न च विशेषदर्शनानन्तरमाहार्य्य एव प्रतियोग्यारोपो भविष्यति तत् सामग्र्याः स्वेच्छाघटिताया बलवत्त्वान्नोक्तस्थलेऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्,

(१) दीधितौ "इत्यपि" इत्यत्र "इति च" इति पाठाभिप्रायेण इदमुक्तम्।

धर्म्मितावच्छेदक सामानाधिकरण्यमात्रावगाहि विशेषदर्शनोत्तर-मिच्छां विनैव प्रतियोग्यारोपसम्भवात्(१)। प्रतियोग्यारोपकारण-तायाः स्वासम्मततया "केचिदिति"(२)। ननु पक्षताघटकप्रत्यक्ष-सामग्री नानुमितिसामग्र्यभावघटितकारणसमुदायरूपा, अपि तु तदतिरिक्ता प्रत्यक्षासाधारणकारणसमुदायरूपैव वाच्या, अनुमित्साविशिष्टसमानविषयकानुमितिसामग्रीदशायां सिषा-धयिषारूपोत्तेजकबलादेवानुमित्युपपत्तेः। एवं प्रत्यक्षं प्रत्यनु-मितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायामपि निरुक्तपक्षता न निवेश्यते, अपि तु लाघवादनुमित्सावैशिष्ट्यमेव, असत्यामनुमित्सायां समानविषये प्रत्यक्षोत्पत्तेरावश्यकत्वात्तत्सत्त्वे च पक्षताया अपि आवश्यकत्वात्। तथाच न प्रथमोक्तान्योन्याश्रयावकाशः, एवं सामग्र्याः कार्य्याव्य-वहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि समानविषयकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकतायामनुमित्सावैशिष्ट्यं निवेश्यते। तथाचोक्तस्थले प्रत्यक्षोत्पत्तिर्नानुमित्यनुत्पादमुपजीवति अनुमित्युत्पादेऽप्यनुमित्सा-विरहेण प्रत्यक्षप्रतिबन्धकासत्त्वात् अपितु अनुमित्साविरहमेवेति-नापरोऽप्यन्योन्याश्रयः। अन्यथा सामग्र्याः पक्षतायामनन्तर्भा-वेऽपि पृथक्प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वेनानिस्तारादित्यत आह "वस्तुतस्त्विति"।

---

(१) "न च प्रतियोग्यारोपस्ये"त्यादिः "प्रतियोग्यारोपसम्भवा"दित्यन्तः पाठस्तु सर्व्वस्मिन् पुस्तके न दृश्यते।

(२) दीधितौ "कश्चित्," इत्यत्र केचिदित्येव पाठो भट्टाचार्य्यसम्मत इत्यतस्तेन केचिदितीत्युक्तम्।

वस्तुतस्तु स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालित्वान्नियमेन प्रथमोपस्थितत्वाल्लाघवाच्च प्रत्येकमेव तथात्वमन्यथा बाधादेरपि अत्रैवान्तर्भावप्रसङ्गात्, न चानुमित्याविर-

स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालित्वं, सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धित्वादिरूपप्रत्येकवृत्तिधर्म्मावच्छेदेन कार्य्यानुत्पादंप्रत्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम्। ननु अन्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि तन्नियतसिद्धित्वाद्यवच्छिन्नस्य कार्य्यानुत्पादान्वयनियतत्वं तदवच्छिन्नव्यतिरेकस्य च कारणान्तर-परामर्शादिसहितस्य कार्य्योत्पादनियतत्वं सम्भवति इति न तावता-सिद्धित्वादिना प्रतिबन्धकतासिद्धिरित्यतो हेत्वन्तरमाह "नियमेनेति"। प्रथमोपस्थितत्वात्, प्रत्येकरूपावच्छिन्नस्य तदवच्छिन्नान्यतरत्वापेक्षया प्रथममुपस्थितत्वात्। उपस्थितिलाघवमुक्त्वा शरीर-लाघवमाह "लाघवादिति"। उक्तरूपद्वयमपेक्ष्य तदुभयघटितस्याधिकभेदादिघटिततया गुरुत्वादिति भावः। प्रत्येकं, सिद्धित्वादिना। तथात्वं, प्रतिबन्धकत्वम्। अन्यथा, प्रतिबन्धकत्वैक्यानुरोधेन नानाधर्म्मावच्छिन्नानां तत्तदवच्छिन्नभिन्नभिन्नत्वेन प्रतिबन्धकत्वे। बाधादेरित्यादिना सत्प्रतिपक्षादिग्रहपरिग्रहः,(१) अत्रैव, पक्षताया-मेव। अन्तर्भावप्रसङ्गात्, घटकताप्रसङ्गात्। सिद्धिबाधसामग्रीविशेषाद्यन्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य पक्षतात्वप्रसङ्गादिति समुदायार्थः। अन्यथा बाधबुद्ध्याद्यभावस्य कारणतान्तरकल्पनापत्तेरिति भावः। न च वह्न्यादिनिश्चयाप्रतिबध्यायामपि वह्निमान् पर्व्वतो घट-

(१) सत्प्रतिपक्षादिपरिग्रह इत्यपि क्वचित् कः पाठः।

हस्य प्रत्येकविशेषणत्वे गौरवं शाब्दसिद्धौ सत्यामशाब्दं ज्ञानं जायतामितीच्छायामनुमितेरुत्पादात् सिद्धावनुमितिविषयकेच्छाविरहस्य, प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे च तादृ-

---

वानित्यद्यनुमितौ वह्न्यभावादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया वह्न्यादिप्रकारताघटितरूपावच्छिन्नं प्रति वह्न्यभावादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतान्तरकल्पनमावश्यकमिति कथं साध्यतदभावादिनिश्चयानामेकरूपेण प्रतिबन्धकताप्रसक्तिरिति वाच्यम्, वह्न्यादिप्रकारकानुमितौ वह्न्यभावादिनिश्चयस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वेऽपि वह्निमान् पर्व्वतो घटवान् इत्याद्यनुमितिहेतुपक्षतायामाश्रयासिद्ध्यादिनिश्चयान्तर्भावेणैव तादृशनिश्चयदशायां तथाविधानुमितिवारणसम्भवात्, अवच्छेदकगौरवस्य तावतैवाप्रयोजकीकृतत्वात्। न च तथापि बाधकाले प्रत्यक्षादेरप्यनुत्पत्त्या विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रति बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतान्तरकल्पनमावश्यकमिति पक्षतायां तदन्तर्भावो निरर्थक इति वाच्यं, तत्रापि भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यादीनामवश्यकल्पनीयप्रतिबन्धकतायां बाधसाधारणान्यतरत्वादेरवच्छेदकतयैवोपपत्तेर्बाधबुद्धेः सामान्यप्रतिबन्धकत्वासिद्धेः, प्रत्यक्षस्थले इच्छानामुत्तेजकतयापि तदसिद्धेः। केचित्तु "अत्रैव, ईदृशप्रतिबन्धकतायामिव, प्रतिबन्धकान्तरसाधारणान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामेवेति यावत्। अन्तर्भावप्रसङ्गात्, अवच्छेदकघटकताप्रसङ्गात्। तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादिसाधारणान्यतरत्वेनैव बाधादेः प्रतिबन्धकताप्रसङ्गादिति समुदायार्थः। तथाच पक्षतायां बाधान्तर्भाव-

शीच्छायामप्यनुमित्यनुत्पादात् साधकमाने अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य, पृथगेव विशेषणतायास्त्वयापि वाच्यत्वात् ।

---

परत्वाभावायोक्ता सङ्गतिरिति व्याचक्रुः । केचित्तु "तदभावनिश्चयदशायां याद्दशाङ्कुरविशेषधर्मितावच्छेदकाद्यनुमितेः कारणान्तरविरहादेव नियमतोऽनुत्पादस्तत्साध्यकत्वलाभिप्रायाकोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः"। ननु सिद्धिसामग्रीविशेषयोरुभयोरेवानुमित् सायां उत्तेजकतया तयोरनुगतरूपेण प्रतिबन्धकत्वे अनुमित्साविरहस्यान्यतरत्वावच्छिन्ने सकृद्विशेषणतया लाघवम्, अनुमित्साविरहविशिष्टसिद्धिसामग्र्यन्यतरत्वापेक्षया तद्विशिष्टसिद्धित्वतद्विशिष्टसामग्रीत्वयोरेकस्यापि विशेषणस्य द्विधानिवेशेन गौरवात्, अन्यतरत्वघटकांशापेक्षया सिषाधयिषाविरहांशस्य गुरुतायाः स्फुटत्वात् । अत एव बाधाद्यन्तर्भावप्रतिबन्धेरपि नावकाशः । बाधसिद्धितद्विशेषसामग्र्यन्यतमत्वेन प्रतिबन्धकत्वे अनुगतरूपावच्छिन्नांशे सिषाधयिषाविरहविशेषणतायां सिद्ध्यादिकाल इव बाधकालेऽपि अनुमित्साबलादनुमित्यापत्तेः, सिद्धित्वाद्यवच्छिन्न एव पृथक् तद्विशेषणतया उक्तलाघवानवकाशात् । विशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनामेकरूपेण प्रतिबन्धकत्वे उक्तदिशा लाघवासम्भवेनावच्छेदकगौरवस्य दुष्परिहरत्वात् । न च प्रत्यक्षस्थले बाधबुद्धौ तदभावव्याप्यवत्ताबुद्धौ च इच्छाया उत्तेजकतया तत्रानुगतरूपेण तयोः प्रतिबन्धकत्वे इच्छाविरहस्य सकृद्विशेषणतया

स्वनिवर्त्तकप्रत्यक्षादिसामग्रीसमवहितान्यत्वादिना

लाघवमक्षुण्णमेवेति वाच्यं, वाधादौ प्रत्यक्षेच्छाया उत्तेजकत्वे नाना-प्रतिबन्धकताप्रसङ्गेन तदनभ्युपगमात्, अनाहार्य्यत्वस्य प्रतिबध्यता-वच्छेदकत्वमङ्गीकृत्यैव वाधादिसमये आहार्य्यप्रत्यक्षस्योपपादनीय-त्वादित्याशङ्कां निरस्यति "न चेत्यादिना"। गौरवमित्यन्तेनाशङ्का। अनुमितेरुत्पादादिति, प्रत्यक्षसामग्रासत्त्वेऽनुमित्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छा-विषयसिद्धेरिति भावः। अनुमितिविषयकेच्छाविरहस्य, अनुमिति-त्वाप्रकारकतादृशेच्छासाधारणानुगतरूपावच्छिन्नविरहस्य। तादृशञ्च रूपं प्रागेवावेदितम्। "अनुमित्यनुत्पादादिति" प्रत्यक्षोत्पत्त्या तादृशे-च्छाविषयसिद्धेरिति भावः। अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य, अनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य। पृथगेव, यथा-योगं सिद्धित्वप्रत्यक्षसामग्रीत्वाद्यवच्छिन्न एव। ननु अनुमिति-त्वादिप्रकारकेच्छातदप्रकारकेच्छानामननुगतरूपावच्छिन्नाभाव एवा-न्यतरत्वावच्छिन्ने विशेषणं वाच्यं, प्रत्यक्षादिसामग्रीदशायामुक्तेच्छा-बलादनुमितेर्व्वारणाय चानुमितिभिन्नालौकिकप्रत्यक्षान्यस्वविषय-तावच्छेदकावच्छिन्नसामग्रीसमवहितान्यत्वेनेच्छाविशेषणीया। अनु-मितिसामग्रा उपनीतभानसामग्रा च समवहिताया इच्छायाः संग्रहाय भेदद्वयमवच्छिन्नान्तविशेषणम्। अनुमितित्वादिप्रकारि-काया: प्रत्यक्षादिसामग्रीसमवहितेच्छाया: संग्रहायावच्छिन्नान्तं, एवञ्चोक्तलाघवमक्षुण्णमेवेत्यत आह "स्वनिवर्त्तकेति"।

निवर्त्तकत्वं विषयतया बोध्यम्। "अतीव गौरवमिति"

च तादृशेच्छयोरनुगमेऽतीव गौरवम्, अन्यतरत्वघटकयो-रन्योऽन्याभावयोर्मिथोविशेषणविशेष्यभावे विनिगमका(१)भावश्च। आत्मनिष्ठस्य समवायेन सिद्धेरभावः कारणं, भिन्नभिन्नेन च सम्बन्धेन तत्तदसाधारणकारण-

अतिगुरुशरीरतादृशेच्छाविशेषणस्याधिकस्य निवेशादिति भावः। नन्वेवमपि प्रतिबन्धकतैक्यनिबन्धनं लाघवं दुर्व्वारमेव प्रतिबन्धकत्वान्तराकल्पने एकतावच्छेदकगौरवस्याकिञ्चित्करत्वात्। अनेकत्र पक्षताहेतुतायाम् एकैकविधवक्त्रभावादिनिश्चयानामन्तर्भावेऽनन्तस्थले अवच्छेदकगौरवात् स्वातन्त्र्येण एकैकप्रतिबन्धकताकल्पनस्योचिततया वाधादेः पक्षतान्तर्भावप्रतिबन्ध्यनवकाशात् प्रतिबन्धेरनुत्तरत्वाच्चेत्याशयेनान्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वमतेऽपि विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकताद्वयमापादयति "अन्यतरत्वेति"। अन्योन्याभावयोः, सिद्धिभेदसामग्रीभेदयोः। तथाच सिद्धिभेदविशिष्टसामग्रीभेदावच्छिन्नभेदः सामग्रीभेदविशिष्टसिद्धिभेदावच्छिन्नभेदश्च विनिगमनाविरहात् प्रतिबन्धकतावच्छेदक इत्यवच्छेदकभेदात् प्रतिबन्धकताभेद आवश्यकः। न च तादृशभेदयोः समनियतयोरभेदात्तावच्छेदकभेद इति वाच्यम्, तादृशभेदाभेदेऽपि तस्य सिद्धिभेदविशिष्टसामग्रीभेदावच्छिन्नभेदत्वेन सामग्रीभेदविशिष्टसिद्धिभेदावच्छिन्नभेदत्वेन च विनिगमनाविरहेणावच्छेदकतायाः स्वीकरणीयतया विशिष्टस्यावच्छेदकस्यावश्यं भेदात्। नचाखण्डस्य

(१) एकतरपक्षपातिनीयुक्तिर्विनिगमना तद्बोधकं वाक्यं विनिगमकम्।

रूपायास्तत्सामग्र्याः, मणिविशिष्टस्य वह्नेरिव इतरवि-
शिष्टस्य मनोयोगादेः प्रतिबन्धकत्वायोगात्। 'तथा च
कथमनुगतरूपेण तयोरभावः कारणम्, एवं सिद्धेः
'सिषाधयिषाविरहेण वैशिष्ट्यमेककालावच्छेदेनैकात्म-

---

तस्य स्वरूपत एवावच्छेदकतासम्भवादुक्तविशेषणपुरस्कारेण नाव-
च्छेदकत्वमिति कथं विनिगमनाविरह इति वाच्यम्, अभावस्या-
खण्डत्वेऽपि स्वरूपतोऽवच्छेदकतायाः सिद्धान्तविरुद्धत्वात्, यस्य
स्वरूपतो भानं तस्यैव तथावच्छेदकतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वात्, विशे-
षणपुरस्कारेणोपस्थितेऽवच्छेदकत्वग्रहस्य विशेषणावच्छिन्ने अवच्छेद-
कतावगाहित्वनियमात् स्वरूपतो (१) ऽभासमाने स्वरूपतो-
ऽवच्छेदकत्वस्य प्रमाणेनास्पर्शाच्च। न च तद्व्यक्तित्वेनैव भेदस्यावच्छे-
दकत्वं स्वीकरणीयं न तु स्वरूपतः, तथाच नोपदर्शितविनिगमना-
विरहावकाश इति वाच्यम्, भेदनिष्ठ तद्व्यक्तित्वस्य भेदस्वरूपाति-
रिक्तस्य दुर्वचत्वात्, भेदरूपस्य च तस्य स्वरूपतो विशेषणत्वा-
सम्भवात्। एतेनाखण्डस्यान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य तद्व्यक्तित्वेनैव
हेतुत्वमित्यपि परास्तम्। यत्तु सिद्धिभेदसामग्रीभेदयोः सामानाधि-
करण्येन मिथो विशेष्यविशेषणभावापन्नयोर्न भेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वं येन विनिगमनाविरहः स्यात्, अपि तु धर्म्मिविशेषण-
तापन्नयोरेव, व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वं तथाविधयोरप्यवच्छेदकता-

---

(१) किञ्चिद्रूपेणभासमान इत्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः।

वृत्तित्वं प्रत्यक्षादिकारणचक्षुःसंयोगादेस्त्वन्यादृशमिति-सामग्रीर्विशेषाभावस्य हेतुत्वेऽपि लाघवात् सिद्ध्यभाव एव पक्षव्यवहारनिमित्तम्, एतदेवाभिसन्धाय प्रवृत्ति-निमित्तमुक्तमिति वक्ष्यति।

---

पर्वतो मेऽस्त्वानसीयवह्निर्नास्तीति प्रतीत्यावगाहनादिति, तदपि, न, महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादिबुद्धौ वह्नित्वाद्येकधर्म्मितावच्छेदका-वच्छिन्न एव महानसीयत्वाद्यपरविशेषणभान नियम इत्येकत्रा-नेकेषामवच्छेदकत्वे ग्राह्ये धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणता-पन्नस्यैवावच्छेदकत्वग्रहो न तु धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषण-तानापन्नस्यावच्छेदकताग्रह इतिनियमेन प्रकृते कस्य धर्म्मिता-वच्छेदकतापन्नस्य कस्य वा तदवच्छिन्नविशेषणतापन्नस्यावच्छेदक-त्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेणावच्छेदकताभेदस्यावश्यकत्वादवच्छे-दकविषयतावैलक्षण्यस्यावच्छेदकतावैलक्षण्यनियतत्वादित्यन्यत्र वि-स्तरः। अन्यतरत्वेन उभयोरनुगमेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-न्धाननुगमान्नतयोरेकाभावस्य कारणतासम्भव इत्याह "आत्मनिष्ठ-त्वेति।" समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः सिद्ध्यभाव आत्म-प्रत्यासन्नतया कारणम्, प्रत्यक्षासाधारणकारणचक्षुःसंयोगादिरूप सामग्र्यास्तु स्वाश्रयसंयुक्तमनःसंयोगादिरूपपरम्परात्मकभिन्नभिन्न-सम्बन्धावच्छिन्नाभाव आत्मप्रत्यासन्नतया कारणं वाच्यमित्यर्थः। विषयचक्षुःसंयोगादेः समवायेनाभावस्य सर्व्वदैवात्मनि सत्त्वात्

ताद्दशाभावकारणतया अतिप्रसङ्गावारकत्वादिति (१) भावः। ननु विषयचक्षुःसंयोगादेर्न प्रतिबन्धकत्वं स्वीक्रियते येन सम्बन्धाननुगमः स्यात्, किन्तु चक्षुःसंयोगादिविशिष्टस्य मनोयोगस्यैव समवायेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमित्यत आह "मणौति" वह्नेरित्यनन्तरं दाहं प्रतीति, मनोयोगादेरित्यनन्तरं प्रकृते इति, पूरणीयम्। "प्रतिबन्धकत्वायोगादिति" मनोयोगस्यानुमितावपि हेतुत्वात् कारणस्य प्रतिबन्धकत्वायोगादिति भावः। यद्यपि कारणस्यापि रूपान्तरेण प्रतिबन्धकत्वे क्षतिविरहः, दाहप्रतिबन्धकत्वे वह्नेः प्रयोजनविरहादेवानिवेशः, प्रकृते तु सम्बन्धैक्यानुरोधादेव मनोयोगादेरनुप्रवेश इत्यकिञ्चित्करमेतत्, तथापि, मनोयोगस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवमेव बाधकं बोध्यम्। न च सामग्र्याः स्वतन्त्रप्रतिबन्धकतामतेऽप्यात्मनिष्ठतासम्पत्तये चक्षुः संयोगादेः सम्बन्धतया मनोयोगादिप्रवेशस्यावश्यकत्वादाधिक्यमेतन्मतेऽपि कालनिष्ठतया सामग्र्यभावहेतुत्वे तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवादिति वाच्यं, तथापि मनोयोगादिसम्बन्धस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवस्य दुर्व्वारत्वात्, विषयभेदेन प्रतिबन्धकताभेदविरहानुरोधेन विषयप्रत्यासन्नतया चक्षुः संयोगादिप्रतिबन्धकतापक्षस्यैव स्वतन्त्रसामग्रीप्रतिबन्धकतावादिभिराश्रयणीयतया तत्र मनोयोगादेर्निवेशाभावाच्च। "तथाचेति" एवं रीत्या प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धभेदस्यावश्यकत्वे च इत्यर्थः। पूर्व्वं प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन सिद्धिसामग्रीविशेष-

(१) अतिप्रसङ्गबोधकत्वादित्यपि पुस्तकान्तरीय पाठः।

पयो: सिषाधयिषाविरहपदार्थयोर्भेदात्तद्विशेषणप्रवेशप्रयोजनं व्यवस्थापितं इदानीं सम्बन्धभेदेन तद्विशेषणताभेदं व्यवस्थापयति "एककालेति"। एकक्षणावच्छिन्नमेकात्मसमवेतत्वमित्यर्थः। यद्यपि सम्बन्धमध्ये ऐकक्षणावच्छिन्नत्वानन्तर्भावेऽपि सिषाधयिषाकाले तद्विरहरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावोऽक्षत एव। न च तत्र कालानन्तर्भावे सिषाधयिषाकालेऽपि सिद्धौ कालान्तरावच्छिन्नतद्विरहवत्यात्मनि वृत्तित्वरूपवैशिष्ट्यं वर्त्तते अन्यात्मनि घटादौ च तादृशविशेषणस्येति विशिष्टसिद्धिसत्त्वमव्याहतमिति कथं विशिष्टाभावेन वर्त्तितव्यं कालान्तर्भावे तु तादृशकालाभावान्न तदानीं तद्घटितवैशिष्ट्यमिति विशिष्टाभावोऽक्षत इति वाच्यं, सिषाधयिषाकालस्य तदधिकरणनिष्ठतदभावाधिकरणतानवच्छेदकतया तादृशाधिकरणताघटित सामानाधिकरण्यरूप-तदिच्छासमानाधिकरण-सिद्धिनिष्ठ-वैशिष्ट्येऽप्यनवच्छेदकत्वात् 'तत्तत्कालावच्छेदेन सिद्धिमत्यपि तदिच्छाधिकरणे इच्छाविरहविशिष्टसिद्धिसत्त्वानुपपत्तेः। अन्यथा स्वाधिकरणकालावच्छिन्नत्वस्य स्वाधिकरणवृत्तिताविशेषणत्वेऽपि तत्कालस्याप्यन्याधिकरणावच्छिन्नस्वाधिकरणतया कालविरहप्रयुक्तवैशिष्ट्यविरहस्यानिर्व्वाहात्। विशेष्यीभूततत्तत्सिद्ध्यधिकरणावच्छिन्नस्वाधिकरणकालत्वेन कालस्य सम्बन्धघटकत्वे चाननुगमादिति। तथापि विभिन्नकाले विशेषणविशेष्ययोः सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि एकक्षणावच्छेदेन सामानाधिकरण्यस्यैव-विशिष्टसत्त्वनिर्व्वाहकत्वमित्येतत्सूचनायैव एककालावच्छिन्नत्वकथनम्। केचित्तु "कालस्य विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वघट-

फलानुपहितसिद्धीच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावापे-

---

क्षसम्बन्धाघटकत्वे तदुपलक्षिताभावात्तद्विशिष्टाभाववैलक्षण्यानि-र्व्वाहः, प्रतियोगितावच्छेदकावैलक्षण्यात् सर्व्वदा दण्डरहितपुरुषा-धिकरणक्षणे दण्डोपलक्षितपुरुषाभावस्य सत्त्वेन पुरुषत्वादि-मात्रस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् तादृशपुरुषान्तरव्याव-र्त्तकानुगतधर्म्मान्तरविरहेण, सत्त्वे वा प्रतियोगिकोटौ तस्याभानेन, प्रतियोगितावच्छेदके तदन्तर्भावासम्भवादित्याहुः" तच्चिन्त्यम् । अन्यादृशमिति ।" स्वाश्रयीभूतात्मन्युक्तपरम्परासम्बन्धेन सम्बद्धत्व-रूपमित्यर्थः । ननु पक्षताशरीरे प्रत्यक्षादिसामग्र्यनन्तर्भावे तदभाव-स्यानुमितौ स्वतन्त्रहेतुताकल्पनमावश्यकं, तथाच तस्यैव पक्षपद-प्रवृत्तिनिमित्तता स्वीक्रियतां न तु सिद्ध्यभावस्य, तथाच पक्षपद-प्रवृत्तिनिमित्तमिदमिति मूलविरोध इत्यत आह "सामग्रीति"। हेतु-त्वेऽपि अनुमित्यसाधारणकारणत्वेऽपि । लाघवात् लघुशरीरत्वात् । ननु लाघवस्य पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्ततोपष्टम्भकत्वे बाधाभावस्यैव तथात्वमुचितं तत्र सिषाधयिषाविरहाप्रवेशात्, यदि च सिद्धसाधन-स्थले पक्षव्यवहारो नास्तीति सिद्ध्यभावस्य तथात्वमुच्यते, तदा बाधदशायामपि तद्विरहात् सोऽपि निविशतामित्यत आह "फला-नुपहितेति" ।

(१) स्वविषयसिद्ध्यनुपहितेत्यर्थः । एतच्चातिगौरवसूचनाय। सिद्ध-साधनस्थले, साध्यनिश्चयदशायाम् । पक्षव्यवहारविरहेण, पक्षव्यव-

---

(१) फलानुपहितत्वस्यार्थमाह स्वविषयेति।

क्षया बाधाभावस्य लघुत्वेऽपि सिद्धसाधनस्थलेपक्षव्यवहारविरहेण तादृशसिद्ध्यभावस्यावश्यकत्वे बाधाभावो न निविशते गौरवात्।

विशिष्टसिद्ध्यभावस्य चात्मनिष्ठस्यैवानुमितिहेतुत्वेऽपि तस्य परम्परासम्बन्धादेव पर्व्वतादौ पक्षव्यवहार इति ध्येयम्।

हारविरहस्य सर्व्ववादिसिद्धत्वेन (१)। गौरवादिति"। बाधस्थले पक्षव्यवहारस्य सविवादतया गौरवसहिष्णुताया अन्याय्यत्वादिति भावः। ननु समवायसम्बन्धावच्छिन्नसिद्ध्यभावस्यात्मप्रत्यासन्नतयैवानुमिति हेतुतया तस्य पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे आत्मन्येव पक्षव्यवहारप्रसङ्ग इत्यत आह "विशिष्टेति"।

सिषाधयिषाविरहविशिष्टेत्यर्थः। एतदभिधानञ्च सिद्धेः पक्षनिष्ठाया उद्देश्यतासम्बन्धेनानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वासम्भवप्रदर्शनाय, पर्व्वते वह्निमनुमिनुयां महानसे वह्न्यनुमिनुयामित्याकारिकाणामनुमित्सानामेकत्वोत्तेजकत्वेऽतिप्रसङ्गेन पृथगेवोत्तेजकतया पक्षभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकतया आत्मनिष्ठप्रत्यासत्तेरेवौचितत्वात्। अन्यथा पुरुषविशेषाणामन्तर्भावनीयतापत्त्या गौरवात् समानप्रकारिकाया असमानविशेष्यकसिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकतयापि पक्षनिष्ठप्रत्यासत्त्यसम्भवो बोध्यः (२)। "परम्परासम्बन्धा-

(१) पक्षव्यवहारस्य सर्व्ववाद्यसिद्धत्वेनेत्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः।

(२) सामानाधिकरण्येनानुमितौ धर्म्यन्तरविशेष्यकसिद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वमिति भावः।

एकस्य पुंसोऽनुमित्सासत्त्वेऽपि अन्यस्य तद्विरहिणः प्रत्यक्षादिसामग्रीसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादात् तत्-

दिति" स्वप्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टविशेष्यतावच्छेदकवत्त्वरूपादित्यादिः। न च सिद्धिकालेऽपि एतादृशसम्बन्धेन पक्षे सिद्ध्यभावो वर्त्ततेऽत्यन्ताभावस्य नित्यत्वादित्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यं, तत्तदात्मवृत्तित्वविशिष्टस्यैव सिद्ध्यभावस्य तादृशसम्बन्धेन तत्पुरुषं प्रति पक्षव्यवहारनियामकत्वात्। ननु विषयचक्षुःसंयोगादिरूपायाः प्रत्यक्षसामग्र्या आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या न प्रतिबन्धकतासम्भव उक्तपरम्पराया अतिप्रसक्तत्वात् सम्बन्धत्वे मानाभावाच्च, तथाच यदा तादृशसामग्री तदुत्तरक्षणे नानुमितिरिति कालिकप्रत्यासत्त्यैव प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं, तथाच पुरुषान्तरीयप्रत्यक्षसामग्र्यापि पुरुषान्तरीयानुमिति प्रतिबन्धः स्यात्, एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नानुमित्साविरहस्यैव दैशिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सामग्र्यां विशेषणत्वं स्वीकार्य्यं, तथाच पुरुषान्तरीयानुमित्साकालीनाया अपि पुरुषान्तरीयप्रत्यक्षसामग्र्यास्तदीयानुमित्यप्रतिबन्धकत्वापत्तिरित्याशङ्कां चक्षुःसंयोगादौ तत्पुरुषीयत्वमन्तर्भाव्य निराकरोति "एकस्येति"।

अनुमित्यनुत्पादादित्यन्तमुपलक्षणम्, अन्यस्य प्रत्यक्षसामग्रीसत्वेऽन्यस्यतद्विरहिणोऽनुमित्युत्पादाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् (१)।

(१) "अन्यथा प्रत्यक्षासामग्रीसत्त्वे अन्यस्य तद्विरहेणानुमित्युत्पादाच्चेत्यपि द्रष्टव्य"मित्यन्यथापाठोऽप्यत्रास्ति।

पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्पुरुषीयानुमित्साविरहकालीनतत्पुरुषीयसिद्धिसामग्रीविशेषविरहोऽनन्यगतिकत्वेन हेतुरुपेतव्य इति वदन्ति।

---

तत्पुरुषीयानुमित्सायाः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य दैशिकसम्बन्धेनाधिकरणं यः कालस्तत्र कालिकसम्बन्धेन वर्त्तमानत्वं कालीनान्तार्थः सामग्रीविशेषणम्। अथवा समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदात्मवृत्तित्वविशिष्टाभावावच्छेदकक्षणे कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वमेव तदर्थः। तेन तत्पुरुषीयानुमित्साक्षणस्यापि अन्यदेशावच्छेदेन दैशिकसम्बन्धेन (१) कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतदिच्छाभाववत्त्वेऽपि न क्षतिः। "तत्पुरुषीयसिद्धिसामग्रीविशेषविरह इति"। कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः पक्षनिष्ठतदीयेन्द्रियसन्निकर्षादिविशिष्टसाध्यनिष्ठतदीयेन्द्रियसन्निकर्षादिविरह इत्यर्थः। वैशिष्ट्यमेककालीनत्वमेव। विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहान्नानाकारणताकल्पनमगत्या न दोषाय। यावत्त्वेन तदसाधारणकारणसमुदायस्य प्रतिबन्धकत्वं पुनरनुपादेयमेव यावत्त्वस्य दुर्व्वचत्वात्। पर्व्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितिसमानविषयचाक्षुषादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायां रूपादिकं नान्तर्भावनीयं तत्र साध्यपक्षयो रूपादिमत्तानियमेन तन्निवेशे प्रयोजनाभावात्, किन्तु पर्व्वतो द्रव्यवान्, द्रव्यं वह्निमत्, द्रव्यं द्रव्यवदित्याद्यनुमितौ वाय्वादीन्द्रियसन्निकर्षस्याविरोधितोपपत्तये

---

(१) दैशिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेनेत्यर्थः।

यथायोग्यं साध्यपक्षादौ रूपादिसत्त्वं निवेशनीयम्। अथ प्रतिबन्धकसामग्रीमत्यपि काले तदनधिकरणदेशावच्छेदेन तदभावस्य सौलभ्यादनुमित्यापत्तिः ? न च प्रतिबन्धकसत्तायाः कार्य्यानुत्पादप्रयोजकत्वात् तत्सत्त्वे कथं कार्य्योपत्ति(१)रिति वाच्यं, सामग्र्याः कार्य्योत्पत्तिप्रयोजिकायाः प्रतिबन्धकसत्वेऽपि तदभावसत्त्वेनाक्षतत्वे कार्य्योत्पत्तेर्दुर्व्वारत्वादिति चेन्न, यादृशकारणताघटकनियमे देशान्तरावच्छेदेन कार्य्यसमानाधिकरणकारणाभावव्यावर्त्तकं देशभेदानवच्छिन्नत्वमन्यद्वा विशेषणमभावे निविशते, यथा समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगज्ञानादिनिष्ठकारणताघटकनियमे तदन्यकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य, देशभेदानवच्छिन्नवृत्तिरेवाधिकरणे कार्य्योत्पत्तिप्रयोजिका उक्तप्रतिबन्धकाभावस्य च कारणता न तादृशी, किञ्चिदवच्छेदेन तत्प्रतिबन्धकसत्त्व एव तत्र कार्य्यानुत्पत्त्या तादृशाभावे विशेषणप्रवेशे प्रयोजनाभावात्, तथाच देशभेदावच्छिन्नप्रतिबन्धकाभावबलान्नानुमित्यापत्तिः। एतेनात्मनि शरीरविशेषावच्छेदेन सिद्ध्यादिरूपप्रतिबन्धकसत्त्वे घटाद्यवच्छिन्नतदभावबलादनुमित्यापत्तिरपि निरस्ता। न च सिद्ध्यादिमत्यात्मनि तत्काले घटाद्यवच्छिन्ना या तदभाववृत्ति स्तदन्यदेशभेदानवच्छिन्नतद्वृत्तेरप्रामाणिकतया सिद्ध्याद्यसत्त्वेऽप्यनुमित्यनुपपत्तिरिति वाच्यं, तादृशवृत्त्यनभ्युपगमे सिद्ध्याद्यसत्त्वदशायां तदभावस्यात्मनि दैशिकव्याप्यवृत्तितायाः सर्व्वानुभवसिद्धाया अनुपपत्तेः। यदि च कायव्यूहस्थले एकत्रात्मनि शरीरान्तरावच्छेदेन सिद्ध्यभावाद्यभावस्य

(१) "कार्य्योत्पत्ति"रित्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः।

अथ सिद्ध्युत्तरानुमितौ सिषाधयिषाहेतुरस्तु? नचैवं मण्यादिस्थलीयदाहं प्रति उत्तेजकस्य हेतुत्वापत्तिः, उत्तेजकानामननुगतत्वात्, तावदभावविशिष्टमण्याद्यभावस्य चानुगतत्वादिति चेत्, इहापिदर्शितोऽननुगमः सिषाधयिषायाः।

---

सिद्ध्यादेः सत्त्वेऽपि अन्यशरीरावच्छेदेनानुमित्याद्युत्पत्तिः प्रामाणिकी, तदा, सिद्ध्याद्यभावनिष्ठकारणताघटकनियमशरीरेऽभावांशे उक्तविशेषणप्रवेशस्यावश्यकत्वात् घटाद्यवच्छिन्नसिद्ध्यभावबलात् सिद्ध्यादिदशायामनुमित्यापत्तेर्वारणाय गत्यन्तरमेवानुसरणीयमिति दिक्। उत्तेजकत्वा(१)भिमतसिषाधयिषाकारणतां स्वीकृत्य सिद्ध्यभावस्य कारणतामाक्षिपति "अथेत्यादिना, चेदित्यन्तेन"।

एतावतैव विना सिषाधयिषां सिद्ध्यनन्तरमनुमितिवारणसम्भवादिति भावः। प्रतिबन्धिमाशङ्कते "न चैवमिति"। उत्तेजकस्य, मन्त्रौषधिविशेषादेः। प्रतिबन्धिमुद्धरति "उत्तेजकानामिति"। मण्यादिस्थलीयोत्तेजकमन्त्रौषधिविशेषादीनामित्यर्थः। "अननुगतत्वादिति"। तथाचानुगतकार्य्यं प्रति व्यभिचारेण कारणत्वासम्भवादिति भावः। इहापि, सिद्धिस्थलेऽपि। "दर्शित इति" यादृशयादृशेच्छासत्त्व इत्यादिनेत्यादिः। "सिषाधयिषाया इति" उत्तेजकीभूताया इत्यादिः। तथाच तुल्ययुक्त्या उत्तेजकाभावकूटविशिष्टाया सिद्धेरभाव एव दाहादौ मण्याद्यभाववद्धेतुर्भविष्य-

---

(१) प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वम् उत्तेजकत्वम्।

सिद्ध्युत्तरानुमितित्वस्य अनुगतानतिप्रसक्तं दुर्वचं, सिद्धिस्थितिकालीनां स्वेतरसिद्धिकालीनां वानुमितिं प्रति हेतुत्वकल्पने च विनापि सिषाधयिषां सिद्धि-नाशकालेऽनुमित्युत्पादो दुर्वारः, एकस्य च पुंसः सिद्धि-

---

तीति भावः। ननु तावदभावकूटविशिष्टसाध्यनिश्चयाभावत्वापेक्षया लघीयसा अन्यतमस्तावदन्यतमत्वेनैवा(१)नुगमः सम्भवति सिषाधयिषाणामित्यत आह "सिद्ध्युत्तरानुमितित्वस्येति"।

अनुगतस्य तस्य सिद्धिसमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वरूपस्यानति प्रसक्तस्य च तत्तत्सिद्धिनाशकालीनप्रागभावाप्रतियोगित्वे सति तत्तत्सिद्धिसमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वात्मकस्यैव सम्भवादनुगतानतिप्रसक्तत्वोभयमुपात्तम्। तथाच प्रथमधर्मस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वे सिषाधयिषामन्तरेण सिद्धिनाशोत्तरकाले जायमानायामनुमितौ सिषाधयिषाव्यभिचारः, उत्तरस्य तथात्वे चानन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्ग इति भावः। "सिद्धिस्थितिकालीनामिति" स्वक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व स्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्यवच्छिन्नामित्यर्थः। लघवादाह"स्वेतरेति" स्वभिन्नत्व स्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्यवच्छिन्नामित्यर्थः। दलद्वयव्यावृत्तिस्तु स्फुटैव। सम्बन्धविधया स्वक्षणवृत्तित्वादीनां निवेशावश्यत्वाननुगमनिबन्धनो दोषः, सम्बन्धमध्ये स्वपदार्थानिवेशेऽप्यन्याधिकरणवृत्तित्वादेरन्य-

---

(१) तावदन्यान्यत्वेनैवेत्यपि क्वचित् कः पाठः।

सत्त्वेऽन्यस्य सिषाधयिषाशून्यस्यानुमित्यनुत्पादप्रसङ्गः, तत्तत्पुरुषीयतादृशानुमितिं प्रति तत्तत्पुरुषीय सिषाधयिषायाः हेतुत्वेऽनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गः । अपि च सिद्धौ सत्यां विनापि सिषाधयिषां सामान्यसामग्रीतोऽनुमितिसामान्योत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

---

सम्बन्धत्वाभावेनातिप्रसङ्गविरहात् (१) । यदि च उत्पत्तिमध्ये स्वपदार्थविशेषणान्तर्भावस्याप्रसिद्धिवारणायावश्यकतया अननुगमः आशङ्क्यते, तदा, स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व स्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टत्वम् अनुमितौ प्रवेश्यम्(२) । नाशकाले, नाशोत्पत्तिक्षणे । "अनुमित्युत्पादो दुर्व्वार इति" सिद्धिनाशसमयोत्पन्नाया अनुमितेः उक्तसिषाधयिषाकार्य्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति भावः । ननु स्वक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व स्वनाशक्षण-वृत्ति-प्रागभावाप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्यवच्छिन्नानुमितित्वमेव सिषाधयिषाजन्यतावच्छेदकं वाच्यम् ? एतच्च सिद्धिनाशकालोत्पन्नानुमितिसाधारणमेवेति नातिप्रसङ्गः, न च सामान्यतो नाशक्षणवृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वं जन्यमात्रस्यैव न सम्भवतीति यदधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं तद्वृत्तिनाश एव विशिष्य निवेश्य इत्यननुगमतादवस्थ्यमितिवाच्यं, सम्बन्धाननुगमस्यादोषत्वात्, स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व स्ववृत्तिक्षतिमत्त्वोभयसम्बन्धेन

---

(१) अन्यसम्बन्धत्वाभावातिप्रसङ्गविरहादित्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः ।

(२) यदि चेत्यादिः प्रवेश्यमित्यन्तः पाठस्तु सर्व्वस्मिन् पुस्तके न दृश्यते ।

न हि ईदृशविशेषसामग्रीं विना सामान्यसामग्र्या अनुमितिजनकत्वं नास्ति, न चान्यत्रापि विशेषसाम ग्र्यन्तरमस्ति तत्कल्पने चातिगौरवम्। इह जाय-

सिद्धिविशिष्टत्वेन कथञ्चिदनुगमस्यापि सम्भवाच्चेत्यतो दोषान्तरमाह "एकस्येति"। सिद्धिसत्त्व इति"। अव्यवहितपूर्व्वकाल इत्यादिः। अनुमित्यनुत्पादप्रसङ्ग इति"। पुरुषान्तरीयसिद्धव्यवहितोत्तरोत्पन्न-पुरुषान्तरीयानुमितेरप्युक्तसिषाधयिषाजन्यतावच्छेदकधर्म्माक्रान्तत्वादिति भावः। सामानाधिकरण्यस्याधिकस्य दर्शितकार्य्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धमध्येनिवेशेन पुरुषान्तरीयसिद्ध्यनन्तरोत्पन्नानुमितौ सिषाधयिषाया व्यभिचारवारणसम्भवात् दोषान्तरमाहापिचेति"। सामान्यसामग्रीतः, अनुमितिसामान्यहेतूभूतपरामर्शादितः। ननु विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्य्योत्पादकत्वान्नापत्तिसम्भव इत्याशङ्कायामाह "न हीति"।

ईदृशेति"। सिषाधयिषारूपेत्यर्थः। जनकत्वम् उपधायकत्वम्। नास्तीति" न हीत्यन्वयः। सिद्धसत्त्वे सिषाधयिषां विनापि परामर्शादेरनुमित्युत्पादकत्वादिति भावः। तथाच तत्रैव सिद्धिदशायामपि परामर्शादिसत्त्वे सिषाधयिषाविरहो नानुमित्यनुत्पादप्रयोजको भवेदिति पर्य्यवसितम्। ननु विशेषसामग्रीविरहकूट एव सामान्यसामग्रीदशायां सामान्यकार्य्यानुत्पादप्रयोजकः, सिद्धसत्त्वस्थलीयविशेषसामग्रीविरहघटितस्य कूटस्य च सि-

**मानां सा सिद्ध्युत्तरैव स्यात्, सा च न जायते कारणा-भावादिति चेत् सा माजनिष्ट अनुमितिसामान्यन्तु स्यादेव, कार्य्यानुत्पादस्य विना कारणविरहमसम्भवात् ।**

---

षाधयिषाविरहसहकृतसिद्धिस्थल एव सत्त्वं, न तु सिद्ध्यसत्त्वस्थले, इति न दोष इत्यत आह "न चेति"। अन्यत्रापि सिद्ध्यसत्त्वस्थलेऽपि। विशेषसामग्र्यन्तरमिति"। सिद्ध्यभावस्यैतन्मतेऽहेतुत्वादिति भावः। तत्तदनुमितिव्यक्त्युत्पादकतत्तत्परामर्शव्यक्तीनां विशेषसामग्रीत्वेऽपि अनुमित्युत्पत्तिकालेऽपि सत्त्वेन तदनन्तरमनुमित्यनुत्पादे प्रयोजकविरहः, तत्तद्व्यक्तिविरहाणामनन्तानां सामान्यकार्य्यानुत्पादप्रयोजकत्वे गौरवञ्च, अन्यथा बहुतरसामान्यकारणताया उच्छेदप्रसङ्ग इत्याशयः। अत्राहुः, सिद्ध्यनुत्तरानुमितौ सिद्ध्यभावस्य हेतुत्वान्तरकल्पनयैव ईदृशातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् विशिष्टसिद्ध्यभावहेतुत्वमयुक्तं, सिद्धिसिषाधयिषाविरहयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकताद्वयस्य तन्मतेऽप्यावश्यकत्वात्, प्रतिबन्धकतावच्छेदकगौरवस्याधिक्यात्। न च (१) सिषाधयिषाहेतुतापक्षेऽपि कार्य्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्वादिनिवेशाधिक्येन गौरवमित्याशङ्क्यं, तल्लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पूर्व्वोपदर्शितसमूहालम्बनजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन ताद्दशसिद्ध्यनवच्छिन्नानुमितिं प्रत्येव हेतुताया भवतापि वाच्यत्वादिति सिद्धिस्थले विनापि सिषाधयिषां

---

(१) नचेत्यस्य इत्याशङ्क्यमित्युत्तरेणान्वयः।

कारणव्यापारत्वेनावश्यककारणभावस्य परामर्शस्य कारणतावच्छेदिका पक्षता न कारणमिति तु भ्रमः,

---

सामान्यकार्य्योत्पत्तावपि तादृशकार्य्यस्योक्तविशेषसामग्रीकार्य्यतावच्छेदकाक्रान्ततास्यात्. तथाच विशेषसामग्रीं विना तदुत्पत्तौ तस्याव्यभिचारात् कारणतैव व्याहन्यत इति न तत्र तदुत्पत्त्यापत्तिरिति शङ्कते "इहेति"। कार्य्योत्पादप्रयोजकसामग्रीसत्त्वे प्रयोजनक्षतिर्नकार्य्योत्पत्तिं विरुणद्धि, तथाच प्रकृते सिषाधयिषाऽघटितायाः सामान्यकार्य्यप्रयोजकसामग्र्याः सिद्धिकालेऽपि सत्त्वे विशेषसामग्रीविरहेण तत्कार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्नापत्त्यसम्भवेऽपि सामान्यधर्म्मावच्छिन्नापत्तिर्दुर्व्वारैवेत्यत आह"सा माजनिष्टेति"। सा सिद्ध्युत्तरानुमितिः। कार्य्यानुत्पादस्य, तद्धर्म्मावच्छिन्नानुत्पादस्य। विना कारणविरहं, तद्धर्म्मावच्छिन्नोत्पादप्रयोजकसामग्रीविरहं विना। अनुमितिं प्रति पक्षतासहितपरामर्शत्वेनैव हेतुता, न तु पक्षतापरामर्शयोः पृथक्कारणताद्वयं, गौरवात्। न च विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहः परामर्शस्याहेतुत्वे तस्य व्याप्तिज्ञानरूपकरणव्यापारत्वासम्भवात्, व्यापारतायाः फलजनकतागर्भत्वात्, इत्यस्यैव विनिगमकस्य सम्भवादिति. केषाञ्चिन्मतं दूषयति "करणेत्यादिना"।

परामर्शस्येति" षष्ठ्यर्थो वृत्तिस्तस्याः 'कारणतायामन्वयः। निमित्तकारणस्य दण्डादेः। समवायिकारणत्वेति। कापालादिनिष्ठघटत्वाद्यवच्छिन्नकारणतेत्यर्थः। समवाय नियमाय तत्कारणताया

प्रतिबन्धकान्तराभाववदन्वयव्यतिरेकशालित्वेन हेतुत्वात् । अन्यथा यथासम्भवं निमित्तकारणस्य समवायिकारणत्वाद्यवच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।

अथानुमितिसाधारणसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे तदभावस्य मण्याद्यभाववत् प्रतिबन्धकाभावत्वेन कार्य्यकालवृत्तेरेव हेतुत्वात् अनुमितिकाले च तदसम्भवात्

---

आवश्यकत्वादिति भावः । जन्यसत्त्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितायाञ्च समवायिकारणतायां दण्डादेर्व्यभिचारेण प्रवेशासम्भवाद्यथासम्भवमित्युक्तम् । कारणता तदवच्छेदकत्वयोरुक्तविनिगमकत्वेन नियतत्वेऽपि सिद्ध्यभावसाहित्यपरामर्शत्वयोरेकविशिष्टस्यैव एकविशेष्यतावच्छेदकतापन्नस्यैव वाऽपरस्यावच्छेदकत्वं वाच्यम्, तत्र विनिगमनाविरहो दुर्व्वार इति तु तत्त्वम् । ननु सिद्ध्यभावस्यानुमितिहेतुत्वेऽनुमित्यां विना कदाप्यनुमितिर्नोपपद्येत मणिसमवधानोत्पत्तिकाले दाहानुत्पत्त्या प्रतिबन्धकाभावस्य कार्य्यकालसत्तायाः फलोपधानप्रयोजकत्वात्, अनुमितिकाले च सिद्ध्यभावासत्त्वादित्यगत्या तस्य कारणतावच्छेदकत्वमेव, न तु कारणत्वमिति शङ्कते "अथेति" ।

कार्य्योत्पत्तिक्षणावच्छेदेनापि कार्य्याधिकरणे नियतसत्त्वं यत्कारणताघटकं तत्कारणताश्रयस्यैव कार्य्योत्पत्तिक्षणसत्त्वं कार्य्योत्पत्तिप्रयोजकं, यथा मण्यभावादेः सिद्ध्यभावस्य च

सा नोत्पद्येतेति चेत्? न, यस्य मण्याद्यभावादेः कार्य्यसमकालतया अन्वयव्यतिरेकित्वं तस्यैव तथात्वेन हेतुत्वं न तु सर्व्वस्य, गौरवात्। अन्यथा समवायिकारणस्य कार्य्यसहभूतस्यैव हेतुत्वात् कारणतामात्रस्य तथात्वप्रसक्तौ प्राभाकरा एव विजयेरन्निति।

---

प्रतिबन्धकाभावरूपत्वेऽपि नियतप्राक्सत्त्वमेव कारणताघटकं नतूक्तमपीति तस्य स्वप्राक्सत्त्वमात्रं फलोत्पत्तौ तन्त्रमिति नानुपपत्तिरिति समाधत्ते "यस्येति"। "अन्यथेति"। सहचारदर्शनमात्रेणैव प्रतिबन्धकाभावे कार्य्यसहभावेन हेतुतासिद्धौ इत्यर्थः। "प्राभाकरा इति"। सहवर्त्तिन एव कारणतावादिन इत्यादिः। यत्तु, अनुमितौ प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकान्तरकल्पने गौरवात् तत्सामग्रीदशायाम् अनुमित्यापत्तिवारणायानुमित्यन्यसिद्ध्यभावस्य कार्य्यकालवृत्तितया हेतुत्वमेव युक्तम् अनुमित्यभावस्य प्राक्सत्त्वमात्रेण हेतुत्वान्तरं कल्प्यताम् इति, तदसत्, सिषाधयिषानन्तर-जातसिद्धिद्वितीय-क्षणेऽनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात्, कार्य्यकालेऽनुमित्सानाशेन तदभावविशिष्टसिद्धिसत्त्वात्। प्रत्यक्षादिसिद्धिसत्त्वेऽसत्याञ्च तत्सामग्र्यां वह्निज्ञानान्तरं जायतामितीच्छाबलादनुमित्युत्पत्त्या अनुमित्यन्यसिद्धौ तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वात् तादृशेच्छाबलात् प्रत्यक्षसामग्र्यनन्तरं प्रत्यक्षाद्युत्पादसमयेऽप्यनुमित्यापत्तेः, सिद्धावप्रामाण्यग्रहसत्त्वे 'प्रत्यक्षाद्युत्पादसमयेऽनु-

प्राभाकरास्तु विनाप्यनुमित्सां क्वचित् परामर्शा-नुमितिप्रवाहस्याविरललग्नस्यानुभविकत्वात् काल-भेदकल्पनायाञ्च मानाभावात् मानाभावाच्च पक्षता

---

मित्यापत्तेश्च इति। पक्षताया अनुमिति हेतुतामनङ्गीकुर्व्वतां गुरूणां मतमाह "प्राभाकरास्त्विति"।

अनुमित्सायोग्यताया उत्तेजकत्वे द्वित्वत्रित्वादिप्रकारकेच्छा-बलात् अनुमितिद्वितीयक्षणोत्पन्नपरामर्शात् तृतीयक्षणेऽनुमित्यन्त-रोत्पादस्य पक्षताहेतुतामतेऽप्युपपत्तेर्विनानुमित्सामिति। क्वचित्, प्रतिबन्धकान्तरासत्त्वस्थले। परामर्शानुमितिप्रवाहस्य, क्रमोत्पन्न-परामर्शानुमिति समूहस्य। अपलापनिराकरणाय समूहपर्य्यन्तानु-सरणम्। पूर्व्वपूर्व्वानुमिति नाशे द्वितीयादिपरामर्शादनुमित्यन्त-रोत्पत्तौ बाधकाभावादाह "अविरललग्नस्येति"। ननु तथागत्या एकैकक्षणविलम्बेनैवानुमितिः स्वीकार्य्या इत्यत आह "काल-भेदेति"। मानाभावात् पक्षताया हेतुत्वस्यासिद्धया गत्यन्तरविरह-स्यैवासिद्धेः इति भावः। नन्वेवं सिद्धसाधनस्यादूषणतया परार्थ-स्थले तदुद्भावनानुपपत्तिरित्यत आह "परार्थेति"। "अर्थान्तरेति"। सिद्धेऽर्थे आकाङ्क्षाविरहादिति भावः। न च पक्षताया अनुमित्य-हेतुत्वेऽनुमित्यनन्तरं जातव्याप्तिरेव कथं नोत्पद्यते? तद्वारणाय तत्तद्व्यक्तौ तत्तत्प्रागभावव्यक्तीनां विभिन्नानन्तहेतुताकल्पने गौरव-मिति वाच्यं, तत्तदनुमिति व्यक्तेः पूर्व्वं तत्राग्रात् परतोवा, कदाचित् तत् समानविषयकानुमित्यन्तरोत्पादसमये तद्व्यक्त्यापत्तिवारणाय

नानुमितिहेतुः। परार्थानुमाने तु सिद्धसाधनमर्थान्तर-विधया दूषणमित्याहुः।

इत्यनुमानचिन्तामणिदीधितौ पक्षता निरूपणं समाप्तम्।

---

अत्र परामर्शव्यक्तीनां विशिष्यहेतुताया आवश्यकत्वात्, तत एव तद्व्यक्तीनां पुनरुत्पादवारणसम्भवात्। न च परामर्शानां तत्तद्-व्यक्तित्वेन तत्तदनुमितिव्यक्तिहेतुत्वेऽपि विनश्यदवस्थात्तदनुमित्य-व्यवहितपूर्व्वोत्पन्नपरामर्शात् पुनस्तदनुमितिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, एतन्मते कार्य्यासहवर्त्तिनः फलाजनकत्वात् अनुमितित्वावच्छिन्ना-भावहेतुतयाऽपि तादृशापत्तिवारणसम्भवात् तदनुरोधेन गुरूणां प्रत्यक्षादिसाधारणनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वासिद्धेः। अत्र केचित्, पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वमते विनापि वह्न्यादिलिङ्गकवह्न्याद्यनु-मित्यां तादृशानुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमितौ तादृशानुमित्साविरह-विशिष्टप्रत्यक्षादिसामग्र्यभावस्यकारणताधिक्यात् गौरवं, पक्षता-हेतुत्वमते तादृशानुमितेरिच्छानियततया तत्रेच्छाया लघीयस्या हेतुतयैवोपपत्तेः, पक्षतापि तत्रेच्छैवेत्याहुः।

इत्यनुमानचिन्तामणिदीधितिगादाधर्य्यां पक्षता निरूपणं समाप्तम्।

# परामर्शनिरूपणम् ।

## अनुमानचिन्तामणिः ।

पक्षधर्म्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानमनुमितिहेतुः । ननु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण व्याप्तिस्मरणं? पक्षधर्म्मताज्ञानं तथा, लाघवात् परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्च ।

---

## दीधितिः ।

लक्षणोपोद्घातेन विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं व्यवस्थापयति "पक्षेत्यादि" ।

व्याप्तिस्मरणमिति । स्मरणत्वमविवक्षितमव्यापकत्वात् । लाघवात्, प्रथमोपस्थितत्वलाघवात् ।

---

## गादाधरी विवृतिः ।

पक्षतां निरूप्य विशिष्टपरामर्शत्वेनहेतुता'ज्ञानद्वयकारणतावादिमीमांसकविप्रतिपत्तिं निरस्य मणिकारेण व्यवस्थापिता' तत्र सङ्गतिं दर्शयति "लक्षणोपोद्घातेनेति" ।

(१) विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणताघटितानुमितिलक्षणोपपादकतयेत्यर्थः । विशिष्टज्ञानस्य, विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नस्य । कारणत्वं व्यवस्थापयति, अनुमितिकारणत्वे युक्तिमभिधातुं प्रतिजानीते । तादृशयुक्तेरनुमितिलक्षणघटककारणतानिष्ठविशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नत्वसाधकतया लक्षणोपपादकत्वं बोध्यम् । इदा-

---

(१) लक्षणोपोद्घातेनेत्यस्यार्थमाह विशिष्टेति ।

कल्पनालाघवमाह परामर्शेति। परामर्शहेतुत्ववादिनाप्यनुमितेः पूर्व्वं तादृशज्ञानमवश्यं मन्तव्यम्। तथाचातिरिक्तधर्म्मिणस्तत्त्वानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्व्ववर्त्तित्वयोः कल्पनामपेक्ष्य उभयवादिसिद्धनियतपूर्व्ववर्त्तिनोऽनन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पना लघीयसीति भावः।

---

नीमपि विशिष्टपरामर्शत्वस्यानुमितिकारणतावच्छेदकत्वे मीमांसकविप्रतिपत्त्यवतारणेनाप्रामाणिकत्वशङ्कया (१) तदुपपादकप्रमाणाकाङ्क्षासम्भवेन तदुपपादकत्वस्य लक्षणनिरूपितसङ्गतित्वम् (२)। मूले "पक्षधर्म्मस्येति"।

(३) हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षविशेषणतापन्नस्येत्यर्थः। व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य संग्राह्यत्वे विशेषणतेत्यत्र विशेष्यताप्यन्तर्भाव्या। व्याप्तिविशिष्टज्ञानं व्याप्तिप्रकारकज्ञानम्। तथाच पक्षविशेषणतापन्नहेतुविषयकत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकत्ववज्ज्ञानत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वलाभः, उद्देश्यतावच्छेदकविधेयभाव-

---

(१) "अवतारणेनाप्रामाणिकत्वशङ्कया" इतिपाठोऽप्यत्रास्ति।

(२) पक्षतानिरूपितसङ्गतित्वमित्यपि पाठः क्वचिद्दृश्यते। तत्रायमाशयः, तादृशयुक्तेर्लक्षणोपपादकत्वमभिधानद्वारा। अभिधानञ्चाकाङ्क्षां विना न सम्भवति आकाङ्क्षा च परामर्शत्वधर्म्मिकानुमितिजनकतावच्छेदकत्वप्रकारकाप्रामाण्यशङ्कां विना न भवतीति तदनाक्रान्तितसिद्धेराकाङ्क्षाविरोधितया तदभावस्याकाङ्क्षाप्रयोजकत्वात् परम्परयापक्षतानिरूपितसङ्गतित्वं तदुपपादकत्वस्येति। पक्षतालक्षणनिरूपितसङ्गतित्वमितिपाठे तु पक्षतालक्षणोभयनिरूपितसङ्गतित्वमित्यर्थो बोध्यः।

(३) पक्षधर्म्मस्येत्यस्यार्थमाह हेतुतेति।

महिम्ना तादृशहेतुविषयकत्वव्याप्तिप्रकारकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावलाभात्। पक्षतावच्छेदकतादृशज्ञानत्वांशे कारणत्वरूपसाध्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतासिद्धिरप्युद्देश्या, अतो व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वादिना विशिष्टपरामर्शस्याप्यनुमितिहेतुताया मीमांसकसम्मतत्वेऽपि न सिद्धसाधनावकाशः। व्याप्तिस्मरणमित्यत्र स्मृतित्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वाभिमानं निराकरोति "स्मरणत्वमिति"। अविवक्षितमिति"। हेतुतावच्छेदकत्वेनेत्यादिः। अविवक्षाबीजमाह"व्यापकत्वादिति" हेतुत्वाव्यापकत्वादित्यर्थः। व्याप्त्यनुभवस्यापि हेतुत्वादिति भावः। अवच्छेदकलाघवस्य नैयायिकमत एव सत्त्वात् कल्पनालाघवस्याग्रे वाच्यत्वाल्लाघवादिति ग्रन्थस्य तत्परत्वायोगात्तमन्यथा व्याचष्टे "लाघवादिति"। "प्रथमोपस्थितत्वेति"। ज्ञानद्वयस्य विशिष्टपरामर्शापेक्षया प्रथमम् उत्पन्नतया स्वप्रकाशवादिनां गुरूणां ज्ञानद्वयस्यैव ज्ञानद्वयोपस्थितिरूपतया तस्य प्रथमोपस्थितत्वमिति भावः। ननु परामर्शहेतुतया ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वमनुमितिहेतुताकल्पनेऽनुपयुक्तमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुराह"कल्पनालाघवमिति"। परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्चेतिमूले परामर्शहेतुत्वेनेत्यनन्तरं तवापीति पूरणीयमित्याशयेन तदर्थमाह "परामर्शहेतुत्वेति"। तादृशज्ञानं, व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्त्यादिज्ञानम्। "मन्मत्यमिति"। अन्यथा कारणविरहेण परामर्शस्यैवानुदयापत्तेरिति शेषः। यद्यपि धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानं विनापि धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानेन पर्व्वतत्वरूपविशेषणज्ञानसहकृतेन वह्निव्याप्य धूमवान् पर्व्वत इति

विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजननसम्भवात् परामर्शहेतुतया पक्षधर्म्मता-ज्ञानस्य नावश्यकता, तथापि, पर्व्वते धूमदर्शनात्मकोद्बोधकाद्धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणं ततः परामर्श इति क्रमस्यौत्सर्गिकतया इदानीं तादृशरीत्यैव परामर्शोत्पत्तिः सर्व्वत्रेत्यभिमानेन ज्ञानद्वयस्य परामर्शहेतुताया आवश्यकत्वं मूलकृताभिहितं, एतदभिमानेनैवा-नुमिति पूर्व्वं विशिष्टपरामर्शस्यासिद्धिः। परामर्शार्थं ज्ञानद्वयोप-गमे अनुमिति सामग्रीसत्त्वेन परामर्शोत्पत्त्यसम्भवादित्यभि-धायाग्रे परामर्शहेतुतायामवच्छेदकलाघवमप्रयोजकी करिष्यते। एतादृशाभिमानञ्च नैयायिकमतमालम्ब्य। अथ वह्निव्याप्यो धूम इत्यादिना निराकृत्यानुमिति पूर्व्वं विशिष्टपरामर्शसिद्धि-रुपपादनीया, तावता च परामर्शहेतुतया ज्ञानद्वयस्यावश्यक-त्वनिराकरणेऽपि वह्निव्याप्य-धूमवान् पर्व्वत इति परामर्शस्यैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्व–तत्प्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञान-त्वाक्रान्ततया तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य नियतपूर्व्ववर्त्तिताया उभय-सिद्धत्वेन कल्पनालाघवमक्षुण्णमेव। अतएव तदुत्तरं व्याप्यतावच्छे-दकानवगाहिशाब्दपरामर्शादनुमित्युत्पादाभिधानमेव दीधिति-कृता एतादृशकल्पनालाघवनिराकरणपरतया व्याख्यास्यते। केचित्तु" परामर्शहेतुतयेति मूलस्य (१) परामर्शस्यानुमिति हेतुतयापि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नस्य न्यायमतसिद्धनियतपूर्व्ववर्त्तितावत्त्वादित्यर्थः (२)। परामर्शेन

(१) परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्चेति मूलाभिप्रायेणेदम्।

(२) नियतपूर्व्वभावत्वादित्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः।

स्वार्थं (१) व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्त्यादिविषयकज्ञानान्तरमपेक्ष्यतां मा वा (२) परामर्श एव तादृशज्ञानात्मक इत्यतोपि परामर्शस्य नियतपूर्ववर्त्तितावादिनापि तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वमनुमतमेवेतिभाव इत्यप्याहुः, तदसत्, यत्र धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निव्याप्त्यवगाहिविशिष्टपरामर्शस्तत्र व्यभिचारेण मीमांसकमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयस्य विशिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वाभावात्, द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण वह्न्यादिव्याप्तिज्ञानात्, द्रव्यत्वादिना च जलादेर्ह्रदवृत्तिताज्ञानादन्यथाख्यात्यापत्तिभयेन धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्यैव तन्मते हेतुत्वादिति । न चैतत् समशीलदोषस्य व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दपरामर्शस्थले मणिकृतैव दास्यमानत्वान्न दोष इति वाच्यम्, एवं सत्येतद्ग्रन्थव्यापत्तेऽपि मीमांसकमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयस्य विशिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वमित्यभिमानस्यानुसरणीयतया तादृशज्ञानद्वयस्य विशिष्टपरामर्शहेतुत्वमित्यभिमानमूलकत्वमेव (३) सम्यक् (४) । केचित्तु" निश्चयत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवानुरोधेन वह्निव्याप्यधूमवत्पर्व्वतवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमेव नैयायिकमतेऽनुमितिकारणं, तत्र च धूमवान् पर्व्वत

---

(१) स्वोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः ।

(२) अपेक्ष्यतामिति शेषः ।

(३) परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वादिति मूलस्येति भावः ।

(४) स्यादिति शेषः । तथाच परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वादित्यनेन कारणतावच्छेदकद्वयस्य विशिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वमित्यभिमानस्य लाक्षणिकतया न सम्यक्त्वमित्याशयः ॥

इति ज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया हेतुत्वम् । पक्षमुख्यविशेष्यकज्ञानस्यैव हेतुत्वे वह्निव्याप्यधूमवत् पर्व्वताभिन्नः पर्व्वत इत्याकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वमित्यभिप्रायकतया परामर्श-हेतुत्वेनावश्यकत्वादिति मूलं वर्णयन्ति" । परे तु" मानसत्वव्याप्य-परामर्शत्वमते उपनीतभानात्मकपरामर्श एवानुमिति हेतुः, यो यत्र पूर्व्वमवगत इति नियमोप्यस्ति, तादृशनियमबलात् वह्नि-व्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति ज्ञाने धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानस्यापि हेतुत्वमित्यभिप्रायकतया परामर्शहेतुत्वेनेत्यादिकं वर्णयन्ति, तदसत्, तादृशनियमवादिमते धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानस्य यदा कदाचिदपेक्षितत्वेऽप्यव्यवहितप्राक्कालेऽनपेक्षणात् । न च तादृश-नियमनिर्व्वाहाय तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानस्य संस्कारद्वारा हेतुत्वं तादृशसंस्कारस्य वा हेतुत्वं कल्पनीयं, तत्प्रकारकोपनीतभाने तद्विषयकज्ञानस्य साक्षाद्धेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवं, तथाच लाघवात्तत्प्रकारकतद्विशेष्यकोपनीतभाने तत्प्रकारकज्ञानस्य साक्षा-देव हेतुत्वं तादृशनियमनिर्व्वाहाय कल्पयितुमुचितमिति वाच्यम्, तादृशनियमवादिमते यदा कदाचित् तत्प्रकारकतद्विशेष्यक-ज्ञानसत्तयैव तत्प्रकारकतद्विशेष्यकोपनीतभाननिर्व्वाह इत्यनुभव-मपलप्य लाघवानुसरणे गतं तादृशनियमेन, तत्प्रकारकोपनीतभाने तद्विषयकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वस्यौचित्यात्, तादृशनियमस्यापूर्व्व धर्म्मिकसंशयान्यथानुपपत्त्या दीधितिकृतादूषितत्वाच्चेति । कारण-तायाः स्वरूपसम्बन्धादिरूपत्वे कल्पनालाघवासम्भवादनन्यथासिद्ध-नियतपूर्व्ववर्त्तित्वं कारणत्वम् इत्यभिप्रायकतया कल्पनाला-

एवं धूमो वह्निव्याप्यो धूमवांश्चायमिति ज्ञान-द्वयादेवानुमितिरस्तु ? न चानुमितिं प्रति व्याप्यत्व-

---

ननु धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तेरालोकत्वेन च पक्ष-धर्म्मताया ग्रहेऽप्यनुमितिः स्यादित्यत आह "एव-मिति"। यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तेन रूपेण पक्ष-

---

घव मुपपादयितुं भावमाह "तथाचेति" (१)। अतिरिक्तधर्म्मिणः, ज्ञानद्वयानन्तरमुभयवाद्यसिद्धविशिष्टपरामर्शस्य कल्पनामित्य-नेनान्वयः। तत्र, विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्ने। व्याप्यतावच्छे-दकप्रकारकज्ञानत्वेन सामान्यतो हेतुत्वे विभिन्नव्याप्यतावच्छे-दकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानाभ्यामनुमितिप्रसङ्ग इत्याशङ्कानु-द्धारे मूलस्य न्यूनतेति तन्निराकरणपरतया एवमित्यादिमूलमुत्था-पयति "नन्विति"।

अनुमितिः स्यादिति" तत्रापि ज्ञानद्वयघटितसामग्रीसत्त्वा-दिति भावः। एवञ्चैवमित्यादिमूलस्य धूमत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्ति-ज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानञ्च मिलितमनुमित्युत्पादप्रयोजक-सामग्री, नतूक्तं ज्ञानद्वयं तथेत्यर्थः। सामान्यरूपेण हेतुत्वे विशेषरूपेण सामग्रीप्रवेशो न सम्भवति कारणतावच्छेदकाव-च्छिन्नस्तोमस्यैव सामग्रीत्वादित्याशङ्क्य विशेषरूपेण हेतुतामाह "यद्धर्म्मावच्छेदेनेति"। व्याप्तिज्ञानं यत्रानुमितौ हेतुस्तत्रेति,

---

(१) कल्पनागौरवं विहन्तीति "तथाचेति" इत्यपि क्वचित्कः पाठः।

ज्ञानमेव हेतुर्लाघवादावश्यकत्वाच्चेति वाच्यं, तस्या नुमितेः पूर्व्वमसिद्धौ युगपदुपस्थित्यभावात् ।

---

धर्म्मताज्ञानं हेतुरिति नातिप्रसङ्गः। "ज्ञानद्वयादिति"। द्वित्वमविवक्षितम् । लाघवात्, अवच्छेदकलाघवात् । आवश्यकत्वात्, व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य

---

विद्यत इति वा, पूरणीयम् । द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिव्याप्तिज्ञानात् द्रव्यत्वादिना च जलादेर्ह्रदादिवृत्तिताज्ञानादन्यथाख्यात्यात्मकानुमित्यापत्तेर्वारणाय यद्धर्म्मप्रकारेणेत्युपेक्ष्य यद्धर्म्मावच्छेदेनेत्यभिहितम् । अन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्व्वतां द्रव्यत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानाप्रसिद्ध्या नोक्तापत्तिसम्भवः । द्वित्वस्य फलोपधायकतावच्छेदकत्वे उभयविषयकैकज्ञानादनुमित्यनिर्व्वाहः, सर्व्वत्र भेदाभेदसाधारणं कारणस्य मेलनमेव कार्य्योत्पत्तिप्रयोजकं न तु भेदनियतं तद्द्वित्वमपि क्वचित्तथेति, द्वित्वस्य तथात्वमसम्भवदुक्तिकञ्च, (१) इत्यभिसन्धाय ज्ञानद्वयादित्यत्र द्वयपदं व्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानयोरभेदानपेक्षामात्रसूचकतया व्याचष्टे "ज्ञानद्वयादितीति"। कल्पनालाघवस्यावश्यकत्वादित्यनेन वाच्यतया पौनरुक्त्यं निराचिकीर्षुर्व्याचष्टे "लाघवादिति"। "अवच्छेदकलाघवादिति" । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वरूपावच्छेदकस्य लघुशरीरत्वादिति

---

(१) नानव्यक्तिधर्म्मस्य कारणतानवच्छेदकत्वादिति भावः ।

हेतुत्वे व्याप्तिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात्। क्वचिदुपजीव्यत्वादिति पाठः। उपजीव्यत्वञ्च व्याप्तिज्ञानं विना यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्म्मता-

---

भावः। व्याप्तिज्ञानस्येति धर्म्मपरम्। हेतुत्वे, कारणतावच्छेदकत्वे। व्याप्तिज्ञानहेतुतायाः, व्याप्तिज्ञानत्वस्य कारणतावच्छेदकतायाः। "आवश्यकत्वादिति" उभयसिद्धत्वादित्यर्थः। तस्य तदन्तर्गतत्वादिति भावः। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानादेर्व्याप्तिप्रकारकज्ञानानुपजीवकत्वात् क्वाचित्के उपजीव्यत्वादिति पाठे असङ्गतिरिति उपजीव्यपदं विशिष्टसत्तानिर्व्वाहकपरमित्याशयेन विशिष्टसत्तानिर्व्वाहकत्वमुपपादयति "उपजीव्यत्वञ्चेति"। असम्भवात्, सत्तानुपपत्तेः। विशिष्टसत्ताया विशेषणव्याप्तिज्ञानसत्त्वनियतत्वादिति भावः। एतावतापि कल्पनालाघवमित्यवधेयम्। ननु व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे सिद्धेऽपि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वासिद्ध्या नैयायिकानां नाभिमतसिद्धिरित्यत आशयं पूरयति "एवञ्चेति"। व्याप्तिज्ञाने, व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्ने। अतिप्रसङ्गभङ्गाय, पक्षधर्म्मताधीशून्यकाले अनुमितिवारणाय। व्याप्तिज्ञानकारणतायामेव पक्षधर्म्मताविषयकत्वमवच्छेदकं अन्यथानुपपत्त्या कल्प्यते। यद्यपि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुतायां पक्षधर्म्मताविषयकत्वस्यावच्छेदकत्वोपगमे प्रथितमवच्छेदकलाघवादिना, तथाप्यतिप्रसङ्गानवतारदशायां व्याप्तिज्ञानत्वस्य लाघवात् प्रथमतोऽवच्छेद-

ज्ञानस्यासम्भवात्। एवञ्च सिद्धे व्याप्तिज्ञाने इतावति-प्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्म्मताविषयकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् न तु कारणान्तरं गौरवादिति भावः। सिद्धस्य व्याप्तिज्ञानस्य न पक्षधर्म्मताविषयकत्वमित्याशयेनाह "तस्येति"।

यद्वा व्याप्यत्वज्ञानं व्याप्यत्वप्रकारकं पक्षधर्म्म-

---

कत्वसिद्धिरुत्तरकालमवच्छेदकाभिव्यक्तिश्च निष्प्रत्यूहैवेति भावः। ननु पक्षधर्म्मताधीत्वेन कारणत्वान्तरकल्पनयाप्यतिप्रसङ्गभङ्गेनान्यथानुपपत्त्या अवच्छेदकाभिव्यक्तिकल्पनं कथमित्यत आह "लाघवादिति"। कारणतान्तरकल्पनापेक्षया लाघवादित्यर्थः। अनतिप्रसङ्गोपपादकत्वाविशेषेऽपि गौरवादेव न कारणत्वान्तरसिद्धिरित्याह "नत्विति"। व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नमनुमितेः पूर्व्वमुभयवादिसिद्धमेवेति तस्यानुमितेः पूर्व्वमसिद्धावित्यग्रिममूलासङ्गतिरतस्तदाशयं व्याचष्टे "सिद्धस्येति"। न पक्षधर्म्मताविषयकत्वमिति"। तथा च कार्य्यहेतुतायां तदवृत्तेः पक्षधर्म्मताविषयकत्वस्यावच्छेदकत्वमग्रेऽपि कल्पयितुमशक्यमिति भावः। आशयमपूरयित्वापि व्याप्यत्वज्ञानमित्यादिमूलं व्याकरोति "यद्वेति"।

एतन्मतेऽपि लाघवादित्यस्यावच्छेदकलाघवादित्यर्थः। धूमत्वादौ व्याप्तेरनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहिताया मीमांसकैः कारणतावच्छेदके निवेशनीयतया तन्मते अवच्छेद-

ताज्ज्ञानमित्यर्थः । ननु विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या ज्ञानद्वयस्यावश्यं वाच्यतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं तदिद-मुक्तमावश्यकत्वादिति, अत आह "उपजीव्यत्वादिति । विशिष्टज्ञानस्यान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पने विशिष्ट-ज्ञानस्योपजीव्यत्वादित्यर्थः । स्वसम्वेदनसिद्धमेव ज्ञान-द्वयम् आवश्यकत्वञ्च तस्योभयवादिसिद्धत्वमित्याशये-नाह "तस्येति" ।

---

कगौरवादिति भावः । अवच्छेदकगौरवेऽपि मीमांसकमते दर्शितकल्पनालाघवमक्षुस्ममितिशङ्कायामुपजीव्यत्वादितिमूलमव--तारयति "नन्विति" । विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्येति" । तथाच ज्ञानद्वयकल्पकतया विशिष्टज्ञानमप्यनुमितेः 'पूर्व्वं मीमांसकमत-सिद्धमिति न नैयायिकमते कल्पना गौरवमिति भावः । ननु मूलकृता अनुमिति पूर्व्वं विशिष्टज्ञानस्यासिद्धिमुद्भाव्य यदवच्छेद-कलाघवमप्रयोजकीकृतं तन्न सङ्गच्छते विशिष्टपरामर्शासिद्धौ कल्पकविरहेण ज्ञानद्वयस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गादतस्तदाशयं प्रकाशयति "स्वेति" । स्वात्मकं यत् सम्वेदनं प्रत्यक्षं (१) तत्सिद्धमित्यर्थं, तथाच न तत्कल्पकतया विशिष्टपरामर्शस्य तदभ्युपगतत्वमिति भावः । नन्वेवं तेषां ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वाभिधानविरोधः ? विशिष्टज्ञाना-न्यथानुपपत्त्या अवश्यकल्पनीयत्वस्यैवावश्यकत्वपदार्थत्वादित्यत

---

(१) प्रत्यक्षमिति पाठः क्वचिद्दृश्यते ।

अथ यथा तत्ताविशिष्टस्मरणे सतीन्द्रियसन्निकृष्टे स एवायमित्यभेदप्रत्ययो भवति तथेन्द्रियसन्निकृष्टे धूमे वह्निव्याप्यधूमस्मरणे धूमत्वसाधारणधर्म्मदर्शनात् व्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्ययः स्यात् सामग्र्याः सत्त्वादिति स एवानुमितिहेतुरिति चेन्न, प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वादनुमितिरेवोत्पद्यते न तु व्याप्याभेदप्रत्यक्षम्, (१) अन्यथा तवापि परामर्शानन्तरं तदनुव्यवसायो वा भवेन्नत्वनुमितिरेव।

---

असिद्धिं परिजिहीर्षुराशङ्कते "अथेति"। अयं, पक्षवृत्तिः। हेतुरिति" लाघवादिति शेषः। "अनुमित्याहावश्यकत्वञ्चेति"। "उभयवादिसिद्धत्वमिति"। तथाच नोक्तरूपमावश्यकत्वमिति न तदभिधानविरोध इति भावः। अथ यथेत्यादिना मूलकृतो विशिष्टपरामर्शसामग्रीप्रदर्शनस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति "असिद्धिमिति"।

मीमांसकोद्भाविता विशिष्टपरामर्शस्यासिद्धिमित्यर्थः। व्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्ययस्य विशिष्टपरामर्शत्वं स्फुटीचिकीर्षुरयमित्यस्यार्थं व्याचक्षाणःपक्षवृत्तितावगाहितां स्पष्टयति "अयमिति"। स एवानुमितिहेतुरित्यत्र न्यूनताभङ्गाय हेतुं पूरयति "लाघवादितीति"। संस्कारसाधारणेन सविषयकत्वेनोपनायकतामते व्याप्त्युप-

---

(१) व्याप्याभेदप्रत्यय इति मथुरानाथ पुस्तकपाठोऽप्यत्रास्ति।

अथ वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरतः पर्व्वतीयधूमेन्द्रियसन्निकर्षेण प्रथमत एव व्याप्तिधूमत्वयोर्वैशिष्ट्यं

---

सामग्रा इति"। स्मृतिहेतुतावादिनां नव्यानां नये दूषणमिदं, न तु संस्कारकारणतावादिनां प्राचामिति। "अथेत्यादि"।

अत्र यत्र प्रथमं पक्षाग्रहे गृहीतधूमे स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यभानमनन्तरञ्च गृहीते पक्षे तादृशविशिष्ट-

---

नये तत्स्मरणपर्य्यन्तस्यानपेक्षिततया न विशिष्टपरामर्शपूर्व्वमनुमितिसामग्रीनैयत्यं संस्कारस्यानुमितावहेतुत्वादितिज्ञानत्वेनोपनायकत्ववादिनयेऽनुमितिसामग्रीनिबन्धनपरामर्शासम्भवरूपदूषणं सङ्गमयति "स्मृतीति"। स्मृतिहेतुतावादिनां, संस्कारस्यानुपनायकतया उपनयानुरोधेन स्मृतिं कल्पयताम् (१)।

यत्र पक्षीयधूमदर्शनात् प्रागेव उद्बोधकान्तराद्व्याप्तिस्मरणं तत्र तदुत्तरं पक्षधर्म्मताग्रहस्यैव विशिष्टपरामर्शरूपता मूलकृतोक्ता, तत्र न्यूनताभङ्गाय पक्षधर्म्मत्वाविषयकपक्षीयहेतुदर्शनोद्बोधितव्याप्तिस्मृतिस्थलेऽपि विशिष्टपरामर्शमुपपादयति "अत्रेति"।

तत्रेत्यपि द्रष्टव्यमित्यन्वयः। प्रथमं पक्षग्रहे पक्षधर्म्मताग्रहोत्पत्त्या विशिष्टपरामर्शपूर्व्वमनुमितिसामग्री सम्भवतीति पक्षाग्रह इत्युक्तम्।

---

(१) तद्धेतुतया कल्पयतामित्यपि क्वचित् कः पाठः। उपनयहेतुतया कल्पयतामिति तदर्थः।

यत्र भासते विशेषणज्ञानस्य पूर्व्वं वृत्तत्वात् तत्र यत्र वाप्तवाक्याद्वह्निव्याप्यवानयमितिज्ञानं तत्रोभयत्रापि

---

धीस्तत्रेत्यपि द्रष्टव्यम्। प्रथमत इति विशिष्टज्ञानात् पूर्व्वमनुमितिसामग्रीविरहदर्शनाय। एवञ्च सिद्धे पूर्व्ववर्त्तिनि विशिष्टज्ञाने तत्त्वेन हेतुत्वं गुरुधर्म्मद्वयावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनामपेक्ष्य लघ्वेकरूपावच्छेदेन

---

सामान्य लक्षणानुपगमे व्याप्तिस्मरणस्य पक्षीयधूमाविषयकतया विशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानविरहेण विशेषणतावच्छेदकविशिष्टधूमवैशिष्ट्यज्ञानं पक्षे न सम्भवतीति अन्तरास्मृतव्याप्तेः पक्षीयधूमे विशिष्टज्ञानस्वीकारः। पक्षविशेष्यकेऽपि परामर्शे पक्षग्रहस्य पक्षतावच्छेदकरूपविशेषणविषयकतया, विशिष्टविशेष्यकज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकधीहेतुत्वे तत्त्वेन वा, उपयोगात् गृहीतेपक्ष इत्युक्तम्। तादृशविशिष्टधीरिति" तादृशस्य व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोर्विशिष्टधीरित्यर्थः। मूले प्रथमत इत्यनन्तरं पक्षधर्म्मतया भासमान इति पूरणीयम्। ननु उक्तरीत्या जायमानस्य विशिष्टपरामर्शस्य व्याप्तिस्मरणपक्षधर्म्मताज्ञानापेक्षया प्राथम्याभावात् प्रथमत एवेत्युक्तमसङ्गतमत आह "प्रथमत इतीति"। विशिष्टज्ञानात् पूर्व्वमिति"। तथाच प्रथमत एवेत्यस्यानुमिति सामग्र्यामसम्पन्नायामेवेत्यर्थ इति भावः। नन्वेवं क्वचिद्विशिष्टपरामर्शसिद्धावपि विशिष्टपरामर्शत्वरूपावच्छेदकस्य लघुत्वेऽपि च

लाघवात् पक्षधर्म्मव्याप्यत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादन्यत्रापि तथेति चेन्न, इन्द्रियासन्निकृष्टेऽतीन्द्रिये च नियमानन्यथासिद्धत्वकल्पनाया एव न्याय्यत्वात्, गृह्यमाणव्याप्यवच्छेदकताक-धर्म्म-प्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्म्मताग्रहप्रकारीभवद्धर्म्मावच्छिन्नव्याप्ति-

---

तेन रूपेण हेतुतामते तद्रूपावच्छिन्नस्य नियमकल्पनाया आधिक्येन गौरवं दुर्व्वारमेवेत्यत आह "एवञ्चेति"। "गुरुधर्म्मद्वयावच्छेदेनेति"। यद्यपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वापेक्षया धूमत्वाद्यंशे अवच्छेदकत्वावगाहिव्याप्तिनिश्चयत्वस्य गुरुत्वेऽपि धूमत्वादिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वस्यातथात्वाद्धर्म्मद्वयस्य गौरवाभिधानमसङ्गतम्, तथापि गुरुधर्म्मद्वयेत्यस्य गुरुधर्म्मघटितद्वयेत्यर्थकत्वान्न दोषः।

"न्याय्यत्वादिति"। न्यायमते कल्पनीयस्य द्वित्वं परमते कल्पनाधर्म्मिणोर्द्वित्वमिति कल्पनासाम्येऽपि न्यायमते अवच्छेदकलाघवादिति भावः। परमते एकमेव ज्ञानं कारणमन्यदवच्छेदकमिति न धर्म्मद्वयावच्छेदेन कारणताकल्पनमिति शङ्कां निराकरोति "गृह्यमाणेति"। गृह्यमाणव्याप्यवच्छेदकताकत्वञ्च वर्त्तमानव्याप्यवच्छेदकत्वग्रहविषयत्वम्। पक्षधर्म्मताग्रहप्रकारीभवदितिविद्यमानपक्षधर्म्मताग्रहप्रकारार्थकम्। "अतिगौरवादिति"। तत्तत्कालविद्यमानत्वप्रवेशेन कालभेदेनानन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गादिति भावः। ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणस्य प्राक्सत्तायाः प्रकृतफलोपधानप्रयोजकत्वोपगमे विद्यमानत्वनिवेशं विनाप्यतिप्रसङ्गः

लिङ्गे प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानसामग्रीविरहात्, तेन विना अनुमित्यनुत्पादापत्तेः, अस्मदुक्तसामग्र्याश्च तवापि

ज्ञानत्वेन वा एकरूपेण कारणत्वे चातिगौरवात्, विनिगमकाभावाच्च। तवापि च नियतपूर्व्व-

ग्रक्यवारणः। न चैवमपि समानप्रकारकपुरुषान्तरीयव्याप्तिज्ञानकालीनपक्षधर्म्मताज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिवारणाय तत्तत्पुरुषीयानुमितिजनकतायां तत्तत्पुरुषीयज्ञानमेवावच्छेदकं वाच्यमिति पुरुषभेदेन कारणताभेदो दुर्व्वार एवेति वाच्यम्, स्वसामानाधिकरण्य स्वविषयधर्म्मप्रकारकत्वोभयसम्बन्धेन व्याप्यवच्छेदकताग्रहविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन, स्वसामानाधिकरण्य स्वप्रकारधर्म्मविषयकत्वोभयसम्बन्धेन पक्षधर्म्मताग्रहविशिष्टव्याप्यवच्छेदकत्वग्रहत्वेन वा, हेतुत्वोपगमे व्यधिकरणज्ञानद्वयादनुमिति वारणस्य तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशमन्तरेणैव सम्भवादित्यत आह "विनिगमकाभावाच्चेति"। दर्शितरूपयोरेकतरस्य हेतुतावच्छेदकत्व इत्यादिः। तथाच विनिगमनाविरहाद्धर्म्मद्वयावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनमावश्यकमेवेति भावः। वह्निव्याप्यवानयमिति शाब्दपरामर्शस्थले व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मतादिग्रहविरहेण परमतेऽनुमित्यनुत्पादान्नानुमितिपूर्व्वं विशिष्टपरामर्शस्योभयवादिसिद्धतास्थलमितिव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्म्मताग्रहस्यानुमितिनियतपूर्व्ववर्त्तितायाः कथितोभयसिद्धत्वासम्भवप्रदर्शनपरतया यत्र वेत्यादिमूलं सङ्गमयति "तवापि चेति"। तव, मीमांसकस्य। मूले तेन

सत्त्वात्। न चानुमानादिना तत्र परामर्शः, अनव-
स्थानात्।

---

वर्त्तित्वं कल्प्यमित्याह "यत्र वेति"। "तेन विनेति"।
तथाच व्यभिचारात् कारणत्वं बाधितमिति भावः।
स्वतो व्यभिचारं निरस्यति "अस्मदुक्तेति"। "अन-
वस्थानादिति"। न च धूमान्तरसन्निकर्षे तत्तद्व्यक्ति-
वृत्तिधूमत्वं वह्निव्याप्तिव्याप्यमिति लिङ्गविशेष्यकपरा-

---

विनेति"। विशिष्टपरामर्शाभावेनेत्यर्थः। विशिष्टपरामर्शशून्यकाले-
ऽनुमित्यनुत्पादापत्तिर्विशिष्टपरामर्शहेतुतायां किं विधया बाधिके-
त्याकाङ्क्षायामाह दीधितौ "तथाचेति"। अनुमित्यनुत्पादापत्तौ
चेत्यर्थः। "व्यभिचारादिति"। अनुमित्यनुत्पादापत्तिकथनादर्थतो-
ऽनुमित्युत्पादलाभेन मूलग्रन्थाद्व्यतिरेकव्यभिचारलाभः। स्वमत-
सिद्धानुमिति सामग्रीसत्त्वकथनप्रयोजनं स्फुटयति "स्वत इति"।
स्वतः, स्वमते। यदा चातीन्द्रियादिहेतुके शब्दादिजन्यज्ञानद्वयघटि-
तसामग्र्यपि नास्ति, तदानुमितिर्न केनाप्यनुमन्यते इति न मीमां-
सकमते व्यभिचारावकाश इत्यवधेयम्। मूले "अनवस्थानादिति"।
अनुमित्यात्मकपरामर्शार्थमपि प्रत्यक्षसामग्रीविरहेणानुमानादेव
परामर्शान्तरस्याभ्युपगन्तव्यत्वादिति भावः। पक्षतद्वृत्तिहेतोर-
सन्निकर्षेऽपि तद्वृत्तिधूमो वह्निव्याप्य इति व्याप्तिसाध्यकानु-
मित्यात्मकविशिष्टपरामर्शं प्रत्यक्षात्मकपरामर्शादुपपाद्य अनवस्था-

अथ यथा स देवदत्तो गौरो न वा परमाणुगुरुत्वाधिकरणं (१) न वेति संशयो वह्निरस्वातन्त्र्येणापि

---

मर्शाद्याप्यनुमितिसम्भवः, धूममात्रासन्निकर्षेऽपि तत्र वह्न्यनुमानात् तद्व्याप्तिवृत्तित्वधूमत्वत्ववैशिष्ट्यग्राहक-विरहाच्च।

---

परीहारशङ्कां निरस्यति दीधितौ "न चेति"। विशेष्यसन्निकर्ष-विरहेण पक्षीयधूमरूपपक्षविशेष्यकव्याप्तिव्याप्यवत्तापरामर्शासम्भवाद्व्याप्यविशेष्यकपरामर्शानुधावनम्। "धूममात्रासन्निकर्षेऽपीति"। तथाच तदानीं धूमत्वासन्निकर्षेण तद्विशेष्यकोक्तपरामर्शस्याप्यसम्भव इति भावः। विशेष्यसन्निकर्षवद्विशेषणसन्निकर्षोऽपि विशिष्टप्रत्यक्षे हेतुरित्याशयेन धूमान्तरसन्निकर्षस्थलेऽपि पर्व्वतीयधूमरूपविशेषणसन्निकर्षविरहेण धूमत्वे तद्वृत्तित्वावगाहिदर्शितपरामर्शासम्भवमाह "तद्व्याप्तीति"। यद्यपि विशेषणसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षहेतुत्वेऽपि पक्षीयधूमादिसन्निकर्षस्थलेऽपि साध्यासन्निकर्षे ज्ञानप्रत्यासत्तिं विना विशिष्टपरामर्शासम्भवादसन्निकृष्टहेतुकस्थलानुधावनमफलं ज्ञानप्रत्यासत्तिसत्त्वे च तत्रापि विशिष्टपरामर्शसम्भवस्तथापि चाक्षुषादिज्ञाने उपनीतस्य भानोपगमे मनोभिन्नप्रमाणासहकारित्वघटितापादककवक्ष्यमाणप्रमाणान्तरतापत्तेः प्रत्यक्षप्रमासामग्रीविरहकालीनप्रमोत्पादकत्वापादकक-प्रत्यक्षवि—

---

(१) परमाणुरूपाधिकरणमिति पाठोऽन्यत्रास्ति।

मनसा कोटिस्मरणविशेषादर्शनादिसहकारिवशाज्ज-न्यते, यथावा निद्रासहकारेण वाह्यस्वप्नानुभवस्तथे-हापि ज्ञानान्तरोपनीतविशेष्ये व्याप्तिस्मरणसहकृतेन मनसा परामर्शो जन्यते, तदनन्तरमनुमितिदर्शना-दिति चेन्न, व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतापत्तेः।

तदेव हि प्रमाणान्तरं यदसाधारणां सहकार्य्यासाद्य मनो वहिर्गोचरप्रमां जनयति, यथेन्द्रियादि (१)।

---

* असाधारणमिति शरीरादिव्युदासाय। आलोका-दिवारणाय प्रमाणान्तरासहकारीति वाच्यम्। तदपि

---

-जातीयप्रमोपधायकतापत्तेश्चानवकाशात् यत्र मानसान्योपनीत-भानासम्भवस्तादृशस्थलानुधावनमित्यवधेयम्।

मूले "यदसाधारणमिति"। मनसा वहिर्गोचरप्रमाजनने यदसाधारणं सहकारि भवतीत्यर्थः। तेन वहिर्गोचरप्रमाया-मसाधारणकारणत्वमापदकमिति फलितम्। सुखादिगोचरप्रमा-जनके सुखादिनिष्ठमनःसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय "वहि-र्गोचरेति"। वहिष्ट्वञ्चालौकिकमानसाविषयत्वम्। स्मृतिजनक-

---

(१) तेजस्त्वादिना साङ्कर्य्यात् इन्द्रियत्वं न जातिः, अपि तु शब्देतरोद्भूत-विशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमेवतदित्यवधेयम्।

प्रमाणान्तरं भवत्येव प्रत्यक्षादिप्रमाकरणत्वेन विभा-
गान्न तद्व्याघात इत्यपि कश्चित्। यद्वा असाधारणम-

---

संस्कारादौ व्यभिचारवारणायानुभवार्थकं प्रमापदम्। असा-
धारणपदप्रयोजनमाह "दीधितावसाधारणमितीति"। *

शरीरादीत्यादिपदात् आत्ममनोयोगादिपरिग्रहः। शरीरादे-
र्वह्निगोचरप्रमाजनकत्वेऽपि जन्यज्ञानसामान्यं प्रत्येव तेषां हेतुतया
तादृशप्रमां प्रत्यसाधारणकारणत्वविरहादिति भावः। अत्र तादृश-
प्रमाऽसाधारणकारणत्वं यदि स्मरणावृत्तितादृशप्रमावृत्तिकार्य्यता-
निरूपकत्वं तदा स्मृतिजनकसंस्कारादिवारकप्रमात्वनिवेशवैफल्यं,
विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नहेतुभूतविशेषणतावच्छेदकप्रकारक-
ज्ञानादौ व्यभिचारश्च। अतएव जन्यज्ञानत्वानवच्छिन्नतादृशप्रमावृत्ति-
कार्य्यतानिरूपकत्वं तदित्यपि निरस्तम्। यदिचानुभवत्वव्याप-
कजातिघटितधर्म्मावच्छिन्नकार्य्यत्वानिरूपकत्वे सति तादृशप्रमा-
जनकत्वं तत्, तदाऽनुभवत्वस्याप्यनुभवत्वव्यापकतया तदवच्छिन्न-
जनकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञाने व्यभिचारवारणसम्भवेऽपि
जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन हेतौ चक्षुरादावापादकासत्त्वेन
इन्द्रियादिवदिति दृष्टान्तासङ्गतिः। रूपावृत्तित्वेन सत्त्वान्यत्वेन वा
तादृशजातिं विशिष्यैतद्दोषोद्धारेऽपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यानुभव-
त्वाद्यवच्छिन्नं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया व्याप्ति-
स्मरणादेर्हेतुतायाः सर्व्वमतसिद्धतया तत्रापादकासिद्धिर्दुर्व्वारे-
वेति अनुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्म्मावच्छिन्ना या तादृशप्रमावृत्ति-

समवहितं, तथाच यज्जातीयप्रमाया मनोन्यकारणेना समवहितं सत् यद्वह्निविषयकप्रमोत्पादकं, यज्जा-

---

कार्य्यता तन्निरूपकत्वमेव तादृशप्रमाऽसाधारणकारणत्वं वाच्यम् । अनुभवत्वव्याप्यत्वञ्च अनुभववृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, तच्च ज्ञानत्वादेरिवानुभवत्वादेरपि व्यवृत्तमतो न विशेषणतावच्छेदक-प्रकारकज्ञाने व्यभिचारः । एवं तादृशधर्म्मस्य स्मृतित्वेऽप्यक्षततया तदवच्छिन्नहेतुभूतसंस्कारादौ व्यभिचारवारणाय प्रमात्वनिवेशस्या-प्यावश्यकता । व्याप्तिस्मरणादेर्विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नजन-कत्वेऽपि नैयायिकैः सन्निकर्षविधया अलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तस्य कारणतान्तरोपगमान्न तत्रापादकासिद्धिः, तन्निरूपि-तायाः अलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्य्यताया एवानुभवत्वव्याप्य-जातिघटितधर्म्मावच्छिन्नत्वात्तामादायैवापादकसत्तायास्तत्रोपपा-दनीयत्वात् । अलौकिकप्रत्यक्षत्वस्योपाधितया तदवच्छिन्नजन्य-ताया जात्यवच्छिन्नत्वविरहादापादकासिद्धिः स्यादतो जाति-घटितेत्युक्तम् । तादृशजातावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनिवेशस्फोरकमेवात्र घटितपदं न तु विवक्षितार्थकमित्यवधेयम् । आलोकादेरपि अनुभवत्व-व्याप्यचाक्षुषत्वादि-जातिघटित-धर्म्मावच्छिन्नजनकतया निर्व्वाच्यप्रमाणान्तरत्वरूपापाद्यविरहेण च व्यभिचार इति तद्वार-णायापादककोटौ विशेषणान्तरं पूरयति "आलोकादीति" । आदिना सन्निकर्षादिपरिग्रहः । "प्रमाणान्तरासहकारित्व-मिति" । मनोभिन्नप्रमाणासहकारित्वमित्यर्थः । स्वभिन्नतज्जन्य-

तीयप्रमासामग्रीविरहे वा यत्प्रमोत्पादकं, तद्विजा-
तीयप्रमाहेतुरित्येव व्याप्तिस्ततः सिद्धायां विलक्षण-

---

जनकत्वमेव तत्सहकारिता पदार्थ इति चक्षुरादेः स्वात्मकप्रमाण-जन्यजनकत्वसत्त्वेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिः। न च चक्षुरादेः स्वभिन्नचक्षुरादिव्यक्त्यन्तरजन्यतावच्छेदकचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्न-जनकत्वसत्वात् स्वभिन्नत्वविशेषणदानेऽप्यनिस्तार इति वाच्यं, स्वभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणं परित्यज्य प्रमाणजन्यतायां स्वानिरूपितत्वस्य विशेषणतयैव तद्दोषानवकाशात्। उपनायकज्ञानस्य मनोरूपप्रमाणसहकारितया आपादकासिद्धिरतो "मनोभिन्नेति"। अथ सहकारित्वमत्र न तज्जन्यजनकत्वं, तथासति चक्षुरादेरपि त्वगादिजन्यचक्षुस्त्वगाद्युभयवृत्तिद्वित्वादिजनकतया दृष्टान्तासिद्धेः,। नापि तज्जन्यज्ञानजनकत्वं, चक्षुरादेरपि इन्द्रियत्वेन त्वगादिजन्यप्रत्यक्षादिस्वरूपयोग्यतया तद्दोषतादवस्थ्यात्। फलोपहितजनकत्वादीनां तद्गर्भनिवेशनेनैतद्दोषोद्धारेऽपि शरीरादेरपि निरुक्तप्रमाणान्तरसहकारित्वमस्त्वेन तद्वारकमूलोक्तासाधारणपदवैयर्थ्यमतस्तज्जन्यतावच्छेदक-जातिघटितधर्म्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपकत्वमेव तत्सहकारित्वं वाच्यम्। तथाच मनोभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणवैयर्थ्यम्, उपनायकज्ञानजन्यताया मनोजन्यतावच्छेदकमानसत्वघटितधर्म्मानवच्छिन्नत्वात्, नैयायिकैर्बहिरिन्द्रियजन्योपनीतभानसाधारणालौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव उपनायकज्ञानहेतुत्वोपगमात्। न च प्रत्यक्षत्वजातिरपि मनोजन्यतावच्छेदिका प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं

प्रमायां विलक्षणे च तत्करणे कल्पनीये आवश्यकत्वात् बाधकाभावाच्च तस्यैव तथात्वं पर्य्यवस्यतीति ।

---

प्रति इन्द्रियत्वेन सामान्यकारणतासत्त्वादिति वाच्यं, तादृशसामान्यकार्य्यकारणभावस्य प्रामाणिकत्वे (१) मनोभिन्नत्वविशेषणोपादानेऽपि तथाविधचक्षुरादिप्रमाणजन्यतावच्छेदकप्रत्यक्षत्वमादायैतद्दोषप्रसङ्ग इति निरुक्तसहकारिताघटकजातौ प्रत्यक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिवेशनस्यावश्यकतया मनोभिन्नत्वानिवेशेऽप्युक्तदोषाभावात् । नच न देयमेव मनोभिन्नत्वरूपं प्रमाणविशेषणं दीधितिस्थान्तरपदस्य स्वभिन्नपरतयैव सार्थकत्वादिति वाच्यं, मनोभिन्नत्वानुपादाने मनःसहकारिसुखादिमनःसन्निकर्षे व्यभिचाराप्रसक्तेः मूलस्थवह्निःपदवैयर्थ्यापत्तेरिति मेवम, उपनायकज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकं मानसत्वमेव वहिरिन्द्रियजन्यज्ञाने उपनीतस्य विशेषणतया तत्र विशेषणज्ञानविधयैवोपनायकज्ञानस्य हेतुत्वात्तत्साधारणधर्म्मस्य तज्जन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि क्षतिविरहात्, तथाच निरुक्तमनःसहकारित्वमुपनायकज्ञानस्याक्षतमेवेति मनोभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणमावश्यकम्, अथवा मनोभिन्नत्वेन न प्रमाणं विशेषणीयमपि तु इन्द्रियत्वावच्छिन्ननिरूपिततज्जन्यतामादायोक्तदोषस्य वारणाय निरुक्तजातिविशेषणं परित्यज्य प्रमाणजन्यतायां मनोऽनिरूपितत्वमेव निवेश्यं, तावतैव वह्निः-

---

(१) प्रमापकत्वे इत्यपि क्वाचित्कः पाठः ।

पदसार्थक्यादिति आलोकादिसहकारितया चक्षुरादावसिद्धिरत: "प्रमाणेति"। प्रमाणत्वञ्चात्रानुभववृत्तिजातिपर्य्याप्तकार्य्यतावच्छे-दकताकत्वम्। चक्षुरादेश्चक्षुष्ट्वादिना शुद्धचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव सामान्यतोहेतुतासत्त्वात्तत्रेदमक्षतमेवेति आलोकस्य च भावचाक्षु-षत्वं द्रव्यचाक्षुषत्वादिकं वा जन्यतावच्छेदकं, चक्षुः संयोगादि-रूपविषयेन्द्रियसन्निकर्षस्यापि द्रव्यचाक्षुषत्वादिकमेव तथा, न तु शुद्धचाक्षुषत्वादिकमिति न तत्सहकारितामादाय चक्षुरादाव-सिद्धिः। न चैवमपि चक्षुर्मनोयोगादिजन्यतावच्छेदककोटौ विषयादिनिवेशे प्रयोजनविरहेण शुद्धचाक्षुषत्वादिकमेव तज्जन्य-तावच्छेदकमुपेयते एवञ्च तेषामपि निरुक्तप्रमाणत्वशालित्वेन तत्सहकारितामादाय इन्द्रियेष्वसिद्धिरिति वाच्यं, संयोगान्यत्व-स्यापि प्रमाणत्वशरीरेऽन्तर्भावनीयत्वात्। न चोक्तप्रमाणान्तरा-सहकारित्वनिवेशेऽपि उद्भूतरूपे व्यभिचारस्तस्य मूर्त्तप्रत्यक्षत्वा-वच्छिन्नं प्रत्येव जनकतया चक्षुरादिजन्यतावच्छेदकावच्छिन्न-जन्यताकत्वरूपतत्सहकारित्वाभावादिति वाच्यम्, मीमांसकै-र्वायोः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेन मूर्त्तचाक्षुषत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदक-त्वोपगमे तस्य चक्षुःसहकारिताया अक्षतत्वात्। एवं महत्त्वस्यापि द्रव्यचाक्षुषत्वमेव जन्यतावच्छेदकं न तु द्रव्यप्रत्यक्षत्वमतो न व्यभिचारः। त्रुटेरस्पार्शनत्वोपपत्तये द्रव्यस्पार्शनं प्रति त्रुटिमहत्त्व-व्यावृत्तविजातीयमहत्त्वत्वेन हेतुत्वान्तरस्यावश्यकतया चाक्षुषत्वस्य महत्त्वजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि न परमाणुद्व्यणुकस्पार्शनापत्तिः, विषयस्य च हेतुत्वमप्रामाणिकमेवेति न तत्रव्यभिचारः। अथ

व्याप्तिस्मरणस्यापि योग्यताज्ञानविधया शब्दप्रमाणसहकारितया तत्रापादकासिद्धिरिति चेन्न, सहकारिताशरीरे चरमजन्यतायाः फलोपधानरूपाया एव विवक्षणीयत्वात्, शाब्दफलानुपधायकव्याप्तिज्ञानस्यैव पक्षत्वेन आपादकासिद्ध्यनवकाशात्।

इदन्त्ववधेयम्। प्रमाणान्तरासहकारित्वस्य विरुद्धस्य स्वातन्त्र्येणापादककोटौ न निवेशो गौरवात् अपित्वनुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्म्मावच्छिन्नवह्निगोचरप्रमानिष्ठकार्य्यतानिरूपकत्वात्मक(१) तादृशप्रमासाधारणकारणताघटकजाताविव प्रमाणान्तरजन्यतानवच्छेदकत्वं निवेशनीयं, तच्च स्वानिरूपिता मनोऽनिरूपिता च या जन्यता तदवच्छेदकतापर्य्याप्त्यनधिकरणत्वं। पर्य्याप्तिनिवेशात् चाक्षुषत्वादेरालोकादिजन्यतावच्छेदकघटकत्वेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिः। मनोऽनिरूपितेत्यस्य मनस्त्वघटितधर्म्मावच्छिन्नानिरूपितार्थकतया मनस्त्वघटितचक्षुर्मनोयोगत्वाद्यवच्छिन्नजन्यतामादायोक्तदोषस्यानवकाशः। एवञ्च स्वानिरूपिता मनस्त्वघटितधर्म्मावच्छिन्नानिरूपिता च या जन्यता तदवच्छेदकतापर्य्याप्त्यनधिकरणं या अनुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकजातिस्तद्घटितधर्म्मावच्छिन्ना या वह्निविषयकानुभवनिष्ठकार्य्यता तन्निरूपकत्वमापादकदलसमुदायार्थः। आपाद्यं प्रमाणत्वं प्रमाया असाधारणकारणत्वम्। असाधारणकारणत्वञ्च व्यापारवदसाधारणफलोपहितकारणत्वम्। व्यापारनिवेशात् प्रतीकान्तरवत्युपनायकज्ञाने आपाद्यविरहनिर्व्वाहः। असाधारणप्रवेशादापादके शरीरादि-

(१) निरूपकत्वात्मकत्वं कारणताविशेषणम्।

वारकासाधारणविशेषणसार्थक्यम्। फलोपधाननिवेशाद्व्याप्ति-
ज्ञानस्यानुमित्यात्मकप्रमास्वरूपयोग्यतामादाय नेष्टापत्तिः अनु-
मित्यनुपधायकस्य तस्य पक्षत्वात्। वस्तुतः प्रमाणव्यवहार-
विषयत्वमेवापाद्यं दीधितिकृतोऽभिप्रेतम्, अन्यथा आलोकेऽप्युक्ता-
पाद्यसत्त्वेन 'आलोकादिवारणायेत्यादि' तद्ग्रन्थासङ्गतिः। प्रमाण-
व्यवहारविषयतावच्छेदकञ्च प्रमाणान्तरासहकारित्वगर्भम् आलो-
कादौ व्यापारवत्यपि प्रमाणव्यवहारविरहात्, अतो व्यवहारा-
पादनपक्षे आलोकस्य वारणीयत्वाभिधानसङ्गतिः। वह्निव्याप्य-
धूमवान् पर्व्वत इत्यादि विशिष्टपरामर्शात्मकवह्निविषयकप्रमायां
व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वे तत्पक्षमपि प्रमाणं स्यात्, तादृशप्रमायां
साक्षात्त्वा ग्रहेण (१) तदसिद्धा तत्करणस्य प्रत्यक्षप्रमाणानन्तर्भा-
वात् अत इष्टापत्तिर्न सम्भवतीति सूचनाय अन्तरपदं न तु तदर्थ-
स्यापाद्यकोटिप्रवेशः। एतेन, प्रमाणान्तरत्वं यदि क्लृप्तप्रमाणभिन्न-
प्रमाणत्वं तदा आपाद्याप्रसिद्धिः, यदि प्रत्यक्षप्रमाणभिन्न-
प्रमाणत्वं तदापि चक्षुरादेर्दृष्टान्ततयोपन्यासविरोधः, यदि च
मानसान्यप्रमाकरणत्व तदापि मानसान्यत्वस्य वैयर्थ्यम्, इति
परास्तं, प्रमाणव्यवहारविषयत्वस्यैवानिष्टतया तन्मात्रापादनेनैवो-
द्देश्यसिद्धेः। न च मानसजनके उपनायकज्ञाने मानसप्रमा-
करणत्वं तत्करणव्यवहारश्चेष्ट इति इष्टापत्तिवारकतया तत्सार्थ्यक्यं,
करणत्वस्य व्यापारगर्भतया इष्टापत्तेरनवकाशात्। न चास्तु
करणत्वं व्यापारगर्भं तथापि प्रकृते तमनन्तर्भाव्य मानसान्यप्रमा-

(१) साक्षात्कारत्वाग्रहेणेत्यर्थः। क्वचित्तथैवपाठः।

ऽसाधारणफलोपहितकरणत्वस्यापादनसम्भवेन तदेव मूलाभिप्रेतमस्त्विति वाच्यं, तथा सति सिद्धान्तेव्यापाराभावेन प्रमाया करणत्वाभिधानस्य मूलकृतोऽलग्नकतापत्तेः। आलोकादौ व्यवहारमभ्युपगम्य प्रमाणान्तरासहकारित्वविशेषणमन्तरेणैव तत्र व्यभिचारं वारयतः कस्यचिन्मतमाह "तदपीति"। ननु प्रमाणव्यवहारविषयस्यालोकादेः प्रत्यक्षानुमानेत्यादिसूत्रेऽपरिगणनात्तद्विरोध इत्यत आह "प्रत्यक्षेति"। विभागात्, आलोकादीनामपि विभक्तत्वात्। तद्व्याघातः, विभाजकसूत्रविरोधः। अत्रेदमरुचिबीजम्, आलोकस्य सव्यापारस्य प्रमाकरणत्वोपगमसम्भवेऽपि निर्व्यापारस्य तत्संयोगादेस्तदुपगमासम्भवेन उक्तविशेषणप्रक्षेप आवश्यकः, अन्यथा शरीरादेरपि प्रमाणत्वोपगमसम्भवेनासाधारणविशेषणस्यापि परित्यागापत्तेः। तान्त्रिकाणां प्रमाणव्यवहारश्च तुल्य एवेति प्रमाणान्तरासहकारित्वविशेषणपूरणं विनैव निर्व्वाहाय प्रकारान्तरेण व्याप्तिं व्याचष्टे "यद्वेत्यादि"। "यज्जातीयेति" यज्जात्यवच्छिन्नेत्यर्थः। "तद्विजातीयेति" तज्जातिमद्वृत्तिजातिमदित्यर्थः। ईदृशव्याप्तिबलाच्चानुमित्याद्यनुपधायकव्याप्तिज्ञानादौ प्रत्यक्षत्वविरुद्धजातिमत्प्रमाहेतुत्वमापादनीयम्। यत्प्रमाया मनोन्यकरणेनासमवहितं सत् यद्विविषयप्रमोत्पादकं तत्तद्वृत्तिजातिमत्प्रमाहेतुरित्युक्तौ मानसप्रमाया मनोन्यकरणाप्रसिद्ध्या यत्पदेन चाक्षुषादिप्रमाया एवोपादेयतया मानसप्रमाहेतावुपनये तद्वृत्तिजातिमद्धेतुत्वमेवापाद्यं, मानसप्रमायाः तद्वृत्तिजातिमत्त्वात्तत्वेष्टापत्तिरिति यत्त्वतत्त्वेन जातेरुपादानं,

तथाच सति यत्पदेन प्रत्यक्षत्वजातिमादाय तद्विरुद्धजातिमत्प्रमाहेतुत्वापादनेन नेष्टापत्त्यवसरः। प्रकृते प्रमानिष्ठजातिमादायैवापादनमित्येतत्सूचनाय "प्रमाया इति"। तज्जातीयप्रमाविजातीयप्रमाहेतुत्वमेवापाद्यं, एवञ्च यज्जातीयेत्यनेन स्मृतित्वाद्युपादाने तत्त्वंप्रमाया अप्रसिद्ध्या सामान्यव्याप्तिभङ्ग इत्यतः "प्रमाया इति" इति केचित्। प्रत्यक्षकरणमनःसहकारिणैवोपनयस्य प्रमोत्पादकत्वोपगमादापादकासिद्धिवारणाय "मनोन्येति"। मनोभिन्नप्रत्यक्षकारणमनोयोगादिसमवधानस्यावश्यकत्वादसिद्धिरिति "करणेनेति"। तदसमवहितं सत्प्रमोत्पादकं, तदजन्यप्रमोत्पादकम्। वहिर्व्विषयकत्वनिवेशव्यावृत्तिः पूर्व्ववत्, मनोन्यकरणेनासमवहितस्याप्युपनयस्य मनःसहकारेण वाह्यविषयकप्रत्यक्षजनकत्वे बाधकाभावादप्रयोजकत्वशङ्का स्यादित्याशङ्कयाकल्पान्तरमाह "यज्जातीयेति"। तज्जातीयसामग्रीविरहे तज्जातीयोत्पत्तेरप्रसक्त्या प्रमायां जन्यमानायां विजातीयैव सा जनयितुं शक्येति नात्राप्रयोजकत्वशङ्का। न च नैयायिकैरुपनीतभानस्थले उपनयघटितायाः प्रत्यक्षसामग्र्या उपगमादापादकासिद्धिरिति वाच्यं, उपनीत विषयोपरागेण (१) साक्षात्त्वस्याग्रहात्तदभावग्रहात् तादृशविषये द्रव्यादिप्रत्यक्षहेतूभूतेन्द्रियसंयोगादिविरहाच्चोपनयजन्यज्ञाने प्रत्यक्षत्वासम्भवेनापादकस्य प्रसाध्यत्वात्। अत्र च (२) वाह्याभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञादौ (३) लौकिक-

(१) उपनीतविषयोपाधानेन इति पाठान्तरमप्यत्रास्ति।

(२) अत्र चेत्यस्य "इत्यादयो नैयायिकसिद्धान्तप्रकाराः" इत्यग्रेणान्वयः।

(३) सोऽयं चैत्र इति वाह्यप्रत्यभिज्ञा, अभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञा तु सुखी सोऽहमधुना दुःखीत्याकारिका।

सन्निकर्षवद्विषयोपरागेण साक्षात्त्वस्य उपनीतविषयोपरागेण च तदभावस्य ग्रहात् साक्षात्त्वं विषयताविशेष एव नतु प्रत्यक्षत्व-जातिः, स एव लौकिकसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकः, एवञ्चोपनीत-भानस्य प्रत्यक्षत्वेन किञ्चिद्बाधकं बाधकविरहेऽपि साधकविरहान्न सर्व्वांशोपनीतज्ञाने प्रत्यक्षत्वजातिरिति नाशङ्कनीयम्, लौकिकान्यप्रत्यक्षत्वस्यैवोपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकतया तत्र तत्सिद्धेः, लौकिकान्यज्ञानत्वस्य तथात्वे अप्रसिद्धसाध्यकानुमितौ स्मृतौ च व्यभिचारप्रसङ्गात्। न च प्रत्यक्षत्वविरुद्धं जात्यन्तरमेव तथास्त्विति वाच्यं, आंशिकोपनीतभानासंग्रहात्, तत्र तादृश-जातिस्वीकारे तस्याःप्रत्यक्षत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्यव्यापक-भावस्यावश्यकत्वात्, आंशिकोपनीतभाने च चाक्षुषत्वमानसत्वा-दीनां प्रत्यक्षत्वसाधकत्वात्, इत्यादयो नैयायिकसिद्धान्तप्रकाराः अग्रे ग्रन्थकारेणैव स्फुटीकरणीयाः।

नन्वायातूक्तव्याप्तिबलात् विजातीयप्रमा(१) तत्करणमन्यदेवास्तां कुतो व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतेत्यत आह "तत इति"। ततः, उक्तव्याप्त्यनुरोधतः। सिद्धायां, स्वीकृतायां। आवश्यकत्वात्, अवश्यो-पेयकारणताकत्वात्। बाधकाभावादित्यस्य करणत्व इत्यादिः। तस्यैव, व्याप्तिस्मरणादेरेव। तथात्वं, तादृशप्रमाकरणत्वम्। ननु संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति मूलमसङ्गतम्? तयोरप्यबाधितविषये प्रमात्वात्। अथ सर्व्वांशे प्रमात्वमत्र विवक्षितं स्वप्नस्य किञ्चिदंशे भ्रमत्वं नियमतः स्वीक्रियत इति चेत्? माभूत् सर्व्वांशे तयोः

(१) अस्य आयात्विति प्रयुक्तक्रियापदेनान्वयः।

संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति न निद्रादेः प्रमाणान्तरत्वम् ।

---

संशयस्वप्नौ च न विशिष्टानुभवरूपौ, येनोपनयादिवशाद्वहिर्विषयानुभवजनने क्लृप्तशक्तिकेन मनसा दोषवशादप्रमेव तदभावादिवशात् प्रमापि जनयितव्येत्याशङ्क्येत, किन्तु धर्म्मिज्ञानकोटिस्मरणादिरूपौ,

---

प्रमात्वं, तथापि तत्र इन्द्रिय संयोगादिरूपप्रत्यासत्तिशून्यविषयभानार्थं ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वमावश्यकमिति तस्य प्रमाणत्वं दुर्व्वारमेवेत्यतो मूलस्याशयं व्याचष्टे "संशयेति" ।

न विशिष्टानुभवरूपौ, न योग्यतासहितेन्द्रियसंयोगादिशून्यवस्तुसंसर्गविषयकप्रत्यक्षरूपौ । तथात्वे किमनिष्टमित्याकाङ्क्षायामाह "येनेति" । येन इत्याशङ्क्येतेत्यन्वयः । तदभावादीत्यादिपदाद्विषयाबाधपरिग्रहः । "प्रमापि जनयितव्येति" । अप्रमाया अप्यबाधितविषये प्रमात्वस्यावर्ज्जनीयत्वादिति शेषः । तथाच तस्य (१) प्रमाणत्वापत्तिर्दुर्व्वारैवेति भावः । "धर्म्मिज्ञानकोटिस्मरणादिरूपाविति" । धर्म्मिणि लौकिकसन्निकर्षादिसत्त्वेऽनुभवात्मकेन अन्यदा च (२) स्मरणरूपेण तज्ज्ञानेन सहितं यत् तद-

---

(१) व्याप्तिस्मरणादेरित्यर्थः ।

(२) लौकिकसन्निकर्षाद्यसत्त्वकाले चेत्यर्थः ।

न च कथं तत्रापि स धूमो वह्निव्याप्य इति व्यवहारस्तदानीं तद्व्याप्यत्वानुभावकाभावादिति वाच्यं,

---

धर्म्मिज्ञानं पुनरनुभवरूपं यथासम्भवमक्ष्यादेः, स्मरणञ्च संस्कारादित्याशयेनाह "संशयेति" ।

व्याप्यत्वानुमानादिति । धूमत्वादौ वह्निव्याप्ति-व्याप्यत्वं जानतो धूमत्वत्वादिना तद्वत्तानिश्चयदशायां,

---

गृहीतासंसर्गकधर्म्मस्य पूर्व्ववत् (१) कदाचित् स्मरणरूपं कदाचिच्चानुभवात्मकं ज्ञानं तद्रूपावित्यर्थः । धर्म्मिज्ञानमित्यत्र धर्म्मिपदं धर्म्मस्याप्युपलक्षणम् (२) । अक्ष्यादेः, लौकिकप्रत्यासत्तिसहकृतेन्द्रियादेः । आदिना अनुमानादिपरिग्रहः । "संस्कारादिति" । अतो नोपनयोपयोग इति शेषः । असन्निकृष्टे धूमे धूमत्वेन हेतुना व्याप्त्यनुमानं धूमत्वत्वेन व्याप्तिव्याप्यत्व-पक्षधर्म्मताज्ञानं विना न सम्भवतीति अनुमानात् विशिष्टव्यवहारोपपादनं मूलकृतस्तांदृशज्ञानदशाभिप्रायकतयोपपादयन् न्यूनताभङ्गायान्यदाव्यवहारमन्यथोपपादयति "धूमत्वादावित्यादिना" ।

असंसर्गाग्रहादेवेत्येवकारेण विशिष्टज्ञानव्यवच्छेदः । यद्यपि तन्मते विशिष्टज्ञानस्थलेप्यसंसर्गाग्रह एव विशिष्टव्यवहारहेतुर्नतु विशिष्टज्ञानं, तथापि, विशिष्टज्ञानस्यापि विशिष्टविषयकत्वमपुर-

---

(१) सन्निकर्षसत्त्वे अनुभवात्मकम् अन्यदा च स्मरणात्मकमितिवदित्यर्थः ।

(२) स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वमुपलक्षणत्वम् ।

तत्र स्मृतधूमे धूमत्वेन वह्निव्याप्यत्वानुमानात्* । न च त्वन्मते धूमत्वेन व्याप्यत्वानुभवः सम्भवति ।

---

अन्यदात्वसंसर्गाग्रहादेवेति अतीन्द्रियादौ लिङ्गे व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्य सम्भवेप्यनुमितेः सर्व्वानुभवसिद्धतया तस्य कारणत्वे वाधिते परिशेषाद्‌गुरोरपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे शाब्दव्याप्यवत्ताबोधस्थलेऽपि कल्प्यते, कारणं विना कार्य्योत्पत्तेर-

---

स्तत्य तत्तत्पदार्थविषयकत्वेनासंसर्गाग्रहनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वाद्विशिष्टविषयकानुमानस्य व्यवहारप्रयोजकत्वोक्तेर्नासङ्गतिः । अतएवेत्यादिमूलेन व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वाद्यनवगाहिशाब्दादिपरामर्शस्थले तादृशपरामर्शप्रकारीभवद्रूपाप्यत्वावच्छेदेन व्याप्त्यग्रहदशायामनुमिति र्न भवतीत्यभिहितम् । तत्र च नैयायिकानामप्यतीन्द्रियादिहेतुकस्थलेऽनुमिति र्न भवतीत्युक्तिसम्भवात् तुल्यत्वगङ्कां परिजिहीर्षुराशयं व्याचष्टे "अतीन्द्रियेति" । व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्य, व्याप्यत्वप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानस्य । सर्व्वानुभवसिद्धतया इत्यनेन दुरपह्नवत्वं दर्शितम् । वाधित इत्यस्य व्यभिचारनिश्चयेनेत्यादिः । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य, व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानत्वावच्छिन्नस्य । तद्रूपाव्यवच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानं कल्पनीयं, कल्पनाबीजमाह "कारणं

अतएव यो वह्निव्याप्यवान् सोऽवश्यं वह्निमानिति व्याप्तिज्ञानवतोऽनुमितिर्नान्यथा।

अथ पर्व्वतीयधूमे धूमत्वेन ज्ञाते वह्निव्याप्योऽयं नवेति संशयेप्यनुमितिः स्यादिति चेन्न, धूमो वह्नि-व्याप्य इति स्मरणे विद्यमाने धूमत्वज्ञानस्य विशेष-

---

सम्भवात्। तेन विना तत्रानुमितेरप्रसिद्धत्वात् न तस्यापि हेतुताबाधः। तत्रातीन्द्रियलिङ्गादौ सर्व्वा-नुभवसिद्धाया-अप्यनुमितेः सर्व्वथैवापलापः, मम तु क्वचित् कालविलम्बादिमात्रकल्पनमित्याशयेनाह "अतएवेति"।

---

विनेति"। ननु तत्र तदभावेप्यनुमित्युत्पत्त्या तस्य हेतुतैव किं न बाध्यते इत्यत आह "तेन विनेति"। तत्र, शाब्दव्याप्यवत्ताज्ञान-स्थले। नन्वेवं फलापलापोऽविशिष्ट इत्यत आह "तत्रेति"। "सर्व्वथैवापलाप इति"। कालविलम्बेनापि विशिष्टपरामर्शासम्भवा-दिति भावः। "कालविलम्बादीति"। व्याप्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानोत्-पत्त्या कालविलम्बेनानुमितिसम्भवादितिभावः। उपनीतभानानङ्गी-कर्त्तॄणां व्याप्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्रानुमितिरूपं स्मृतिरूपं वेति हृदयं।

तुल्यमित्यनेन मूले पक्षधर्म्मे व्याप्तिसंशयस्य प्रतिबन्ध-

दर्शनत्वेन संशया भावात्। अन्यथा परामर्शोऽपि कुतो न स्यात् संशयेन प्रतिबन्धादिति चेत् तुल्यम्।

न च सामान्यनिश्चयस्य सामान्यसंशयनिवर्त्तकत्वात् धूमसामान्ये संशयो माभूत् विशेषसंशयस्तु विशेषनिश्चयनिवर्त्तनीय इति धूमविशेषे संशयनिरासार्थं पृथग्व्याप्तिनिश्चयो वाच्य इति वाच्यम्, यत्र हि यद्व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनं तत्र न तत्संशयः तच्च सामान्ये विशेषेवेति। वस्तुतस्तु धूमत्वपुरष्कारेण व्याप्तिस्मरणे पक्षधर्म्मताज्ञाने चानुमितिर्भवत्येव।

---

तुल्यमित्यभ्युपगमवादः। यत्र, यदवच्छिन्ने। यथा हि तदभावेन तदभावव्याप्यतया ग्रहीतेन वा विशिष्टे न तत्संशयः, तथा, यदवच्छेदेन तद्व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनं तद्विशिष्टेऽपि अनुभवबलात्। व्यावर्त्तकश्च तदभावो

---

कत्वमुक्तं (१), तन्नयुक्तं, विशेषदर्शनेन ज्ञानद्वयानन्तरं संशयानुत्पादेन तत्प्रतिबन्धकतायां मानाभावादित्यत आह "तुल्यमितीति"।

अभ्युपगमवादः, ज्ञानद्वयानन्तरं संशयोत्पादाभ्युपगमेनोक्तिः। तथाच संशयस्यानुमिति प्रतिबन्धकतायां न निर्भरः किन्तु विशेष-

---

(१) अनुमितिं प्रतीत्यादिः।

यदवच्छेदेन वा तदभावोऽवगतः, यो वा तदभाव-व्याप्यत्वेन गृहीतः। यथा स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वा-

---

दर्शनात् संशयानुत्पत्तावेव। अतएवाग्रे संशयोत्पत्त्या शङ्कापि सङ्गच्छत इति भावः। मूले "सामान्यनिश्चयस्येति"।

सामान्यधर्म्मपुरस्कारेण विरोधिनिश्चयस्येत्यर्थः। धूमसामान्ये संशयः, शुद्धधूमत्वपुरस्कारेण व्याप्यत्वसंशयः। "माभूदिति"। तत्प्रकारेण व्याप्तिनिश्चयसत्त्वादिति भावः। विशेषसंशयः, विशेष-धर्म्मावच्छेदेन तद्वत्तासंशयः। विशेषनिश्चयनिवर्त्तनीयः, विशेष-धर्म्मपुरस्कारेण विरोधिनिश्चयमात्रनिवर्त्तनीयः (१)। धूमविशेषे संशयनिवासार्थं, पर्व्वतीयधूमत्वपुरस्कारेणाव्याप्यत्वसंशयस्थलेऽनु-मितिनिरासार्थम्(२)। पृथग्व्याप्तिनिश्चयः, पर्व्वतीयधूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिनिश्चयः। वाच्यः, अनुमितिहेतुतया स्वीकार्य्यः। यद्यपि पूर्व्वं धूमत्वदर्शनस्यैव व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनविधया संशयविरोधित्वमुक्तं न तु व्याप्तिनिश्चयस्येतिधूमसामान्ये व्याप्तिनिश्चयात्तत्सामान्ये संश-यानुत्पादोपगमेन विशेषसंशयोपपादनं न युज्यते, तथापि, पर्व्वत-वृत्तित्वसामानाधिकरण्येन धूमत्वदर्शनात्तदवच्छेदेन व्याप्यभाव-संशयनिवृत्तावपि पर्व्वतीयधूमत्वावच्छेदेन व्याप्यभावसंशयो दुर्व्वारः

---

(१) द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्येन गन्धादिनिश्चयेऽपि पृथिव्यन्यद्रव्यत्वादिना गन्धादिसंशयादितिभावः। इत्यधिकः पाठोऽत्र कुत्रचित् पुस्तके दृश्यते।

(२) पर्व्वतीयधूमत्वपुरस्कारेणाव्याप्यत्वसंशयनिरासार्थमित्यपि क्वचित् कः पाठः।

वच्छेदेन ग्रहे, पुरुषत्वस्य स्थाणुत्वाभावव्याप्यत्वेन ग्रही-

---

पर्व्वतीयत्वावच्छेदेन धूमत्वनिश्चयासम्भवादिति—शङ्काया धूमत्वज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वेनेत्यादिसिद्धान्तोपरि-सम्भवाद्धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिनिश्चयस्य पर्व्वतीयधूमत्वावच्छेदेन तदभावसंशयनिवर्त्तकत्वमपि तादृशग्रन्थतात्पर्य्यविषयस्तत्रैवेयं शङ्का। अथ पर्व्वतवृत्तित्वावच्छेदेन तत्सहितधूमत्वावच्छेदेन वा व्याप्तिविरहशङ्का नैयायिकसिद्धानुमितिहेतुताकस्य व्याप्तिविशिष्टे धूमे पक्षधर्म्मतावैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयस्याप्यनिवर्त्त्या, असमानधर्म्मितावच्छेदकत्वात्पक्षधर्म्मताविशिष्टे व्याप्तिनिश्चयश्च तच्छङ्कानिवर्त्तकोऽपि नानुमिति हेतुः, व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यैवानुमितिहेतुताया वक्ष्यमाणत्वात्। उभयविधपरामर्शस्य तथात्वेऽपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधघटितानुमितिसामग्रीदशायां तादृशशङ्काया दुरुच्छेदतया तत्सत्त्वे नैयायिकैरनुमितिस्वीकारे मीमांसकानामपि ज्ञानद्वयसत्त्वे तत् शङ्कासत्त्वेऽप्यनुमिताविष्टापत्तिसम्भवेन तादृशशङ्कोच्छेदोपायानुसरणप्रयासवैयर्थ्यात्।

यत्तु व्याप्तिविशिष्टधूमे पर्व्वतवृत्तित्वशङ्कादशायां मीमांसकमतेऽनुमित्यापत्तिपरतया मूलशङ्कावर्णने नोक्तापत्तिसमाधानं 'पृथग्व्याप्तिनिश्चयो वाच्य' इत्यस्यापि व्याप्तिविशिष्टधूमे पक्षधर्म्मतानिश्चयस्यानुमितिहेतुत्वस्वीकारपरतया वर्णनं, तदशुद्धं, मीमांसकमते धूमत्वावच्छेदेन पक्षधर्म्मत्वासत्त्वेनान्यथाख्यातिस्वीकारप्रसङ्गभयेन धूमत्वसामानाधिकरण्येनैव पक्षधर्म्मतानिश्चयहेतुताया

तस्य करादेर्व्वा द्रुदन्त्वावच्छेदेन ग्रहे, पुरुषोऽयं स्थाणु-

---

वाच्यतया विशिष्टधूमत्वावच्छेदेन पक्षावृत्तित्वशङ्कायाः शुद्धधूमत्व-सामानाधिकरण्येन पक्षधर्म्मतानिश्चयाप्रतिबध्यतया मीमांसकानां मनुमितिजनकपक्षधर्म्मतानिश्चयस्य तादृशशङ्कोच्छेदकत्वाभिधानेन समाधानासङ्गतिरिति चेन्न, पक्षवृत्तिधूमत्वविशिष्टे व्याप्तिज्ञान-मात्रस्यानुमितिहेतुत्वेऽपि नैयायिकानामुद्देश्यसिद्धेस्तदभ्युपगमे-नैव तादृशपरामर्शप्रतिबध्यायाः पक्षवृत्तित्वावच्छेदेनाव्याप्यत्व-शङ्काया ज्ञानद्वयसम्भवशङ्कनसङ्गतेः। वस्तुतः पक्षवृत्तिधूमत्वावच्छे-देन व्याप्तिविरहशङ्कायां व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मतानिश्चयो विरोधी, यज्ज्ञानं यदुभयधर्म्मसामानाधिकरण्यमवगाहते तस्य तदेक-तरावच्छेदेनापरधर्म्माभावशङ्कानिवर्त्तकताया अनुभवसिद्धत्वात्, पक्षवृत्तिधूमत्वस्य उक्तपरामर्शधर्म्मितानवच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छे-देनाव्याप्यत्वशङ्कायाः पक्षवृत्तिधूमत्वव्याप्यत्वसामानाधिकरण्याव-गाहिकथितपरामर्शसत्त्वे उत्पत्त्यसम्भवादित्यभिप्रायकतया यथा-श्रुतप्रकृतमूलसङ्गतिः। सामान्यघटितविशेषधर्म्मपुरस्कारेण संशये सामान्यधर्म्मसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनिश्चयस्याविरोधित्वेऽपि सामान्यधर्म्मावच्छेदेन विरोधिनिश्चयस्य विरोधित्वमावश्यकमव-च्छेदकावच्छेदेन विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ तद्धर्म्मि-तावच्छेदकपर्य्याप्तधर्म्मितावच्छेदकत्वपर्य्यन्तानिवेशादित्यभिप्रायेण समाधत्ते "यत्र ह्रीति"। व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनस्य धर्म्मितावच्छेदका-वच्छिन्नत्वावगाहितां स्फुटयितुं व्याचष्टे दीधितौ "यत्र, यदवच्छिन्ने

न्वेति न संशयः। तदभावादिवच्च तद्वदन्योन्या-

---

इति"। परे तु "धूमसामान्ये संशयो माभूदिति"। व्यावर्त्तक-धूमत्वेन निश्चिते पर्व्वतीयत्वसामान्यधर्म्मविशिष्टे तदवच्छेदेना-व्याप्यत्वसंशयो माभूदित्यर्थः। विशेषसंशयस्त्वित्यादेः पूर्व्वएवार्थः। समानविषयकत्वमेव विरोधितायां तन्त्रं न तु समानप्रकारकत्व-मपीत्याशयेन समाधत्ते "यत्र हीति"। यथाश्रुतार्थकमेवेति। तच्च, समानधर्म्मिकव्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनञ्च। सामान्ये, सामान्यधर्म्मविशिष्ट-विशेष्यकम्। विशेषे वा, विशेषधर्म्मविशिष्टविशेष्यकं वा। तथाच पर्व्वतीयधूमे पर्व्वतीयत्वमात्रेण धूमत्वनिश्चयेऽपि पर्व्वतीयधूमत्व-पुरस्कारेण न संशयसम्भव इति भावः। यद्यपि धूमत्वे व्याप्यवच्छेद-कत्वावगाहिनिश्चयस्य धूमत्वघटितधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकसंशय-प्रतिबन्धकत्वात्तादृशनिश्चयादपि प्रकृते संशयनिवृत्तिः सम्भवति, तथापि, शुद्धपर्व्वतीयत्वाद्यवच्छेदेनाव्याप्यत्वशङ्कानिरासार्थम् धूम-त्वनिश्चयस्यादरणीयतया तत-एव पर्व्वतीयधूमत्वावच्छिन्नविशे-ष्यकसंशयनिवृत्तिरुपपादिता, समानविषयकत्वेन विरोधिता-वादिनां धर्म्मितावच्छेदके अवच्छेदकत्वावगाहिनोऽपि भिन्न-धर्म्मिकज्ञानस्याविरोधित्वाभिप्रायेण-वेतिस्वातन्त्र्येण मूलं वर्ण-यन्ति। सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्व्वतां व्याप्तिनिश्चयस्य पर्व्व-तीयधूमाविषयकतया धूमत्वे व्याप्यवच्छेदकत्वावगाहित्वेऽपि धूम-त्वघटितधर्म्मावच्छिन्नपर्व्वतीयधूमधर्म्मिकसंशयविरोधित्वे विवादः सम्भवतीति दृष्टान्तेनानुभवं द्रढ़यंस्तं निराकुरुते "यथा हीति"।

भावादिः, तादात्म्येन तत्संशये च तदन्योऽन्या-भावादिरपि द्रष्टव्यः । एवं तद्भ्रमोऽपि न, विशेषदर्श-

---

तदभावेन विशिष्टे न तत्संशय इति योजना । धर्म्मिविशेषणत्वञ्च तदभावादीनां धर्म्मितावच्छेदकताख्यं विषयत्वम् । स्थाणुत्वाभाव-व्याप्यं—करादीतिस्वतन्त्रज्ञानदशायामपि शुद्धकरत्वाद्यवच्छिन्नं धर्म्मितावच्छेदकीकृत्य-स्थाणुत्वादि-संशयानुदयाद्व्याप्तिविशिष्टेने-त्युपेक्ष्य 'व्याप्यतया गृहीतेन' इत्युक्तम् । तदव्यवहितप्राक्क्षणे तत्-क्षणे वा तस्य पुंसो व्याप्यतया निश्चयविषयेनेत्यर्थः । तदभावेन तद-भावव्याप्तिविशिष्टेन च विशिष्टे तद्वत्त्वज्ञानमाहार्य्यमेव प्रसिद्ध-मितिताद्दशज्ञाने इच्छाया एव हेतुत्वात्तदभावादेव नाहार्य्यताद्दश-संशयप्रसङ्गः । करादिमान् स्थाणुर्नवेतिसंशयश्च करत्वाद्यवच्छिन्ने स्थाणुत्वाद्यभावव्याप्तिनिश्चयशून्यकाले इच्छां विनापि प्रसिद्ध-इत्यनाहार्य्यताद्दशज्ञाने तथाविधव्याप्तिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतां कल्पयित्वा ताद्दशनिश्चयदशायामसौ निरसनीयः । "तथेत्यादि" । तद्विशिष्टेऽपि न तत्संशय इत्यनुषङ्गेणान्वयः । यदवच्छेदेन तद-भावादिनिश्चयस्तस्यापि तदभावादितुल्यत्वादिति भावः । अनु-भवबलादित्थंविशिष्टहेतुत्वम्यानुरोधेन 'इत्यविवाद' इति पूरणीयम् ।

ननु धूमत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्यभावव्यावर्त्तकधर्म्मः प्रकृते न गृहीतः अपि तु तदभावोव्याप्तिरेवेति व्यावर्त्तकपदस्य तद-भावावच्छेदकमात्रपरत्वाभिमानिनामाशङ्कां निराकरोति "व्याव-र्त्तकस्येति" । स्थाणुत्वाभावव्याप्यः करः करवांश्चायमितिज्ञान-

नस्य विपरीतज्ञानमात्रविरोधित्वादित्यग्रे स्फुटीभविष्यति।

---

इयस्यापि अयं स्थाणुर्नवेति-संशयविरोधितया व्याप्तिविशिष्ट इत्युपेक्ष्य 'व्याप्यतया गृहीत' इत्युक्तम्।

अथ यदवच्छेदेन तदभावोऽवगत इत्यस्य यस्तदभावावच्छेदकत्वेनावगत इत्यर्थः, अवच्छेदकत्वञ्चानतिरिक्तवृत्तित्वमेव न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, पुरुषत्वादौ स्थाणुत्वाभावादेस्तादृशावच्छेदकताया अप्रामाणिकत्वात् मीमांसकानामपि धूमत्वादौ व्याप्यनतिरिक्तवृत्तित्वज्ञानमेवानुमितिहेतुत्वेनोपगतमित्यभिप्रायेण मूलं सङ्गमनीयम्, एवञ्चानतिरिक्तवृत्तित्वस्य व्याप्तिरूपतया 'व्याप्यतया गृहीत' इत्यनेन पौनरुक्त्यम्? न च यदवच्छेदेनेत्यादेर्यत्र यदभावस्य व्याप्तिः संसर्गतयावगतेतिव्याप्यतयेत्यस्य व्याप्तिप्रकारेणेत्यर्थ इति भेदः पुरुषो न स्थाणुरित्याकारके पुरुषत्वावच्छेदेन स्थाणुत्वाभावग्रहे च पुरुषत्वांशे व्याप्तिः संसर्गतयैव भासते न तु प्रकारतया तद्विशिष्टवाचकपदानुल्लेखात् संसर्गतया प्रकारतया च भानस्य पृथक्कथनं प्रतिबन्धकताया भेदसूचनाय तत्प्रकारकज्ञानस्य तदीयसंसर्गविशेषावगाहित्वेनैव प्रतिबन्धकताया अनतिप्रसङ्गाय कल्पनीयतया तत्संसर्गकज्ञानस्य च तदीयसंसर्गानवगाहितया तेन रूपेणासंग्रहादिति-वाच्यम्, संसर्गतासंसर्गविशेषावच्छिन्नप्रकारतयोः संसर्गविशेषानवच्छिन्नप्रकारतान्यविषयतात्वेनानुगमेनातिप्रसङ्गविरहादिति-चेन्न, अवच्छेदकाव-

च्छेदेन स्थाणुत्वाभावादिज्ञाने अवच्छेदकांशे व्याप्तिः संसर्गतयापि न भासते, पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञानस्य पुरुषत्वाद्यंशे निष्प्रकारकताया अनुभवसिद्धत्वात्, किन्तु धर्म्मितावच्छेदकपुरुषत्वादिव्यापकताविशिष्टविशेषणतैव स्थाणुत्वाभावादेः पुरुषादौ संसर्गतया भासते, एवञ्च यद्व्यापकताविशिष्टविशेषणतासंसर्गेण तदभावो धर्म्मिण्यवगत इत्येव यदित्यादेरर्थ इति न पौनरुक्त्यम्। यदि च विशेषणतात्वादिना व्यापकतायाः संसर्गघटकत्वे प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाभावादिज्ञानमपि प्रमा स्यादितिस्थाणुत्वाभावीयविशेषणतात्वेन व्यापकत्वमेव तथा वाच्यम्, तथाच स्थाणुत्वाद्यभावस्यापि संसर्गान्तःपातित्वे तदंश एव व्यापकत्वभानमुचितं, तथा सति स्थाणुत्वाभावः पुरुषनिष्ठाभावाप्रतियोगी अयञ्च पुरुष इत्यादिज्ञानस्य स्थाणुत्वाभावादिधर्म्मिकपुरुषत्व व्यापकताग्रहसहितपुरुषत्वादिप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकताया अयं स्थाणुर्नवेतिसंशयं प्रति क्लृप्तत्वात् पुरुषो न स्थाणुरयञ्च पुरुष इत्यादिज्ञानस्य तद्रूपाक्रान्ततया न पृथक्प्रतिबन्धकत्वं, उक्तज्ञानप्रतिबन्धकतायां व्यापकत्वीयसंसर्गविशेषावगाहित्वनिवेशेऽपि न क्षतिः, व्यापकताविशिष्टघटितसंसर्गकज्ञानेऽपि विशिष्टघटकस्य वैशिष्ट्यस्यावश्यं भानादिति मन्यते, तदा, यदित्यादेरपि यद्व्यापकतया तदभावोऽवगत इत्येवार्थः। न च व्याप्तिघटकसामानाधिकरण्यांशभानस्याप्रयोजकतया 'योवेत्यादेरपि' उक्त एवार्थ इति पौनरुक्त्यं दुर्व्वारमेवेति वाच्यम्, व्याप्तिपदेन तद्वदन्यावृत्तित्वस्यैवाभिहितत्वात्, व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानस्य यदवच्छेदेनेत्याद्यन्त-

भाविेऽपि क्षतिविरहात्। वस्तुतस्तु ग्राह्याभावांशे तद्धर्मव्यापकतायाः संसर्गघटकविशेषणविधयाभानमात्रं न विरोधितायां प्रयोजकं, तथासति यत्र पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञाने करादिव्यापकताविशिष्टस्थाणुत्वाद्यभावीय विशेषणतादेः संसर्गतया भानं, तादृशज्ञानसहितस्य करादिमानयमित्यादिज्ञानस्याप्ययं स्थाणुर्नवेत्यादिज्ञानविरोधिताप्रसङ्गात्। अतस्तद्धर्मविशिष्टे ग्राह्याभावावगाहित्वसहितमेव तद्धर्मव्यापकतायास्तथाभानं विरोधिताप्रयोजकमित्युपेयं,तथाच ग्राह्याभावांशे तद्धर्मव्यापकताप्रकारकस्य तद्धर्मविशिष्टे ग्राह्याभावाप्रकारकस्यापि ज्ञानस्य तद्धर्मवत्ताज्ञानधर्म्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकज्ञानविरोधितया न तदभावव्याप्यतदभावावच्छेदकधर्म्मदर्शनयोरैकरूप्येण प्रतिबन्धकतासम्भवः। न च ग्राह्याभावांशे तद्धर्मव्यापकताप्रकारकस्येव संसर्गघटकतया तद्विषयकस्यापि तद्धर्मविशिष्टे ग्राह्याभावानवगाहिनो विरोधित्वमिष्टमेव संसर्गघटकविशेषणविषयतायाः प्रकारतातुल्यत्वादिति वाच्यं, तथा सति पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावावगाहिनः पुरुषः स्थाणुर्नवेत्यादिसंशयस्यापि स्थाणुत्वाद्यभावांशे पुरुषत्वादिव्यापकत्वविषयकतया तत्सहितपुरुषत्वादिप्रकारकज्ञानस्य स्वसमानधर्म्मितावच्छेदकस्थाणुत्वादिविशिष्टज्ञानाविरोधिताया निर्वीजतापातात्। नहि त्वन्मते तादृशसंशयस्य संशयत्वमेवाविरोधितावीजमिति सम्भवति, पुरुषत्वादिविशिष्टे स्थाणुत्वाभावावगाहिताया विरोधितायामप्रयोजकत्वेन स्थाणुत्वाभावांशे संशयत्वस्य घटादिरूपोदासीनविषयांशे संशयत्वतुल्य-

त्वात् । एतेन पुरुषत्वादिसामानाधिकरण्येन स्थाणुत्वादिवि-शिष्टबुद्धौ पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन तद्विपरीतनिश्चयस्य विरोधिताया-मभावांशे पुरुषत्वादिव्यापकतावगाहित्वमेव वीजं न तु पुरुष-त्वादिविशिष्टे अभावावगाहित्वमपि, तत्र तदनवगाहिनोऽपि स्थाणुत्वाभावव्याप्यं पुरुषत्वं, पुरुषत्वव्यापकः स्थाणुत्वाभाव, इत्यादिव्यापकताप्रकारकज्ञानस्य पुरुषःस्थाणुरित्यादिधीविरोधि-त्वात् । तथाच तादृशव्यापकताप्रकारकज्ञानस्य तादृशव्यापकता-विषयकत्वेनैव प्रतिबन्धकतासम्भवादवच्छेदकावच्छेदेन बाधबुद्धेः पृथक्प्रतिबन्धकतायां मानाभावः तस्या अपि उक्तरूपाक्रान्तत्वात् । एवं धर्म्मितावच्छेदकसमानाधिकरण्येन अभावविशिष्टबुद्धेर्धर्म्मिता-वच्छेदके प्रतियोगिव्यभिचारधीरूपतया अवच्छेदकावच्छेदेन प्रतियोगिविशिष्टज्ञानस्य तत्प्रतिबध्यत्वे प्रतियोगिन्यवच्छेदक-व्यापकतावगाहित्वमेव वीजं, तथाच व्यापकताप्रकारक तत्संसर्गक-ज्ञानसाधारणानुगतरूपेणैव तत्प्रतिबध्यताकल्पनसम्भवादवच्छेदका-वच्छेदेन विशिष्टबुद्धाववच्छेदकसामानाधिकरण्यावगाहिबाधबुद्धे-रपि पृथक्प्रतिबन्धकत्वे मानाभावः, न च तादृशव्यभिचारज्ञानस्य व्यापकताज्ञानविरोधित्वमेव नास्तीति वाच्यम्, लाघवेनैव तद्वि-रोधितास्वीकारौचित्यात् प्राचीनसिद्धान्तसिद्धत्वाच्च, इति परा-स्तम्, संसर्गतया व्यापकतामात्रावगाहित्वस्य विरोधितावीजत्वे-ऽवच्छेदकावच्छेदेनाभावावगाहिनः पुरुषः स्थाणुर्नेवेत्यादिसंश-यस्य पुरुषःस्थाणुर्नेवेतिज्ञानाविरोधिताया निर्वीजत्वापातात् । तादृशव्यापकतावगाहित्वस्य व्यापकतानिरूपकधर्म्मविशिष्टे ग्राह्या-

भावावगाहित्वस्यैव विरोधितावीजतया करादिव्यापकता-
विशिष्टस्थाणुत्वाद्यभावं संसर्गघटकतयाऽवगाहमानस्य पुरुषो न
स्थाणुरित्यादिज्ञानस्य करादिमान् स्थाणुरित्यादिज्ञानाप्रतिबन्ध-
कत्वनिर्व्वाहाय तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकग्राह्याभावावगाहिज्ञान-
त्वेन बाधबुद्धेर्ग्राह्याभावांशे व्यापकताप्रकारकबुद्धेश्च व्याप्यधर्म्म-
धर्म्मितावच्छेदककबुद्धौ तादृशव्यापकताप्रकारकत्वेन पृथक्प्रति-
बन्धकताया आवश्यकत्वात्, व्यभिचारधियो व्यापकताग्रहविरो-
धित्ववादिनां प्राचां तत्संशयस्यापि तद्विरोधिताया अनुमत-
तया संसर्गविधया व्यापकतावगाहित्वस्य तत्प्रतिबध्यतावीजत्वे
पुरुषःस्थाणुर्नवेत्यादिसंशयेऽवच्छेदकावच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावाव-
गाहिताया एवानुपपत्तेश्चेति। यदिचावच्छेदकसामानाधिकरण्य-
मात्रेण तदवच्छेदेन विशेषणमवगाहमानयो र्बुद्धयोर्व्विलक्षण्य-
निर्व्वाहायावच्छेदकावच्छेदेन बुद्धौ व्यापकतायाः संसर्गघटकतया
भानमुपेयते पुरुषत्वादिधर्म्मितावच्छेदककबुद्धौ च करादिव्यापक-
तायाः संसर्गघटकतया भानमप्रामाणिकं, तदा, पुरुषो न स्थाणु-
रित्यादिधीसहितस्य करादिमत्ताज्ञानस्य स्थाणुत्वादिविशिष्टधी-
विरोधित्वाप्रसक्तेरनुगतरूपेणैव ग्राह्याभावांशे तद्धर्म्मव्यापकता-
प्रकारकज्ञानस्य तद्धर्म्मावच्छेदेन ग्राह्याभावज्ञानस्य च तद्धर्म्म-
दर्शनप्रतिबन्धकतायां निवेशः, पुरुषः स्थाणुर्नवेत्यादिसंशय-
कालीनपुरुषत्वादिग्रहस्य-चाविरोधितोपपत्तये व्यापकताज्ञाने
पुरुषत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकस्थाणुत्वादिसंशयभेदो निवेशनीयः।
स्थाणुत्वाद्यभावांशे व्यापकताप्रकारकनिश्चयश्च तादृशस्थाणुत्वा-

दिसंशयरूपो नास्त्येव तादृशनिश्चयस्य स्वकालेऽपि तादृशसंशयविरोधित्वात् । अतो न तादृशसंशयरूपव्यापकताप्रकारकनिश्चयासंग्रहभयेन तादृशसंशयभेदस्य प्रतिबन्धकत्वावच्छेदकत्वासम्भवस्यावकाशः । एवं तादृशसंशयभेदं निवेश्य पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावनिश्चयसाधारणेन रूपेण स्थाणुत्वाद्यभावः 'पुरुषत्वादिव्यापक इतिबुद्धेः पुरुषः स्थाणुरित्यादिधीप्रतिबन्धकतासम्भव इति ध्येयम् ।

अत्रापि ज्ञानजन्त्वमुपेक्ष्य अवगतो गृहीत इति व्याख्यानप्रयोगौ 'यदा संशयानुत्पादो निर्व्वाह्यः तदव्यवहितप्राक्क्षणे तज्ज्ञानसत्त्वमपेक्षितं न तु तदेव' इति लाभाय । एतेन चिरविनष्टज्ञानजोद्बुद्धसंस्कारसत्त्वेऽपि संशयानुत्पादलाभाय तथाभिधानमिति हेयम् । उद्बुद्धसंस्कारज्ञानयोरनुगमासम्भवेन पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताया वाच्यतया गौरवात्, उद्बुद्धसंस्कारात् स्मरणस्यावश्यकतया तेनैव कार्य्यकालवर्त्तिना संशयप्रतिबन्धसम्भवाच्च । यदवच्छेदेन व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनं तद्धर्म्मविशिष्टे न संशय इत्युक्तमेव विशेष्य दर्शयति "यथेति" । स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषोऽयं स्थाणुर्न वेति न संशय इत्येकोऽन्वयः । एवं स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन,पुरुषत्वस्य चेदन्त्वावच्छेदेन ग्रहे अयं स्थाणुर्नवेति न संशय इत्यपरः। चरमःस्फुट एव। तद्वदन्योन्याभावादित्यस्य 'व्यावर्त्तकतया बोध्यस्य-इत्यर्थकेनाग्रिमेण 'द्रष्टव्य' इत्यनेन, सम्बन्धः । सर्व्वत्रादिना तदवच्छेदकतद्व्यावर्त्तकयोः परिग्रहः । तत्पदं सर्व्वत्र,ग्राह्यपरम् । संशयत्वस्य व्यावर्त्तकदर्शन-

ननु भावोऽभावो वा उभयथापि प्रमेयम् इत्यत्र भावत्वाभावत्वयोर्व्याप्यतावच्छेदकयोरग्रहादनुमानं न स्यात् तदन्यान्यत्वरूपस्यान्यतरत्वस्य लिङ्ग-

---

"नन्वित्यादि।" इदं नीलत्वेन प्रतीयमानं भावोऽभावो वा। भावत्वाभावत्वयोः, तत्त्वयोरित्यर्थः। लिङ्गत्वाभावादप्रसिद्धत्वेन तत्त्वासम्भवात्। भावत्वाभावत्वे-

---

प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वभ्रमं निराकरोति "एवमिति"। तद्भ्रमोऽपीत्यस्य व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनदशायामित्यादिः। तथाच संशयनिश्चयसाधारणज्ञानत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति-भावः। विशेषदर्शनस्य, तद्व्यावर्त्तकदर्शनस्य। विपरीतज्ञानमात्रेति। तज्ज्ञानसामान्येत्यर्थः। अग्रे, धूमत्वपुरस्कारेणेत्यादौ। प्रमेयमित्यस्य समानलिङ्गं पक्षरूपविशेष्यवाचकपदं पूरयति "इदमिति"।

इदन्त्वस्य तेजोऽभावत्वात्मकत्वे तदवच्छिन्ने भावत्वसंशयायोगात्तद्विवृणोति "नीलत्वेनेति"। मूलेऽनुमानम् अनुमितिः। उभयथापीत्यनेनेदं--प्रमेयमितिज्ञानस्यावधारणत्वलाभात्ताहशज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वावश्यकत्वं लभ्यते, तथाच इदं भावोऽभावो-वेतिसंशयस्थले जायमानमिदमुभयथापि प्रमेयमित्यनुमितिस्त्वन्नये न स्यादित्यर्थः। अनुमित्यनुपपत्तौ हेतुरग्रहादित्यन्तम्। अग्रहादित्यस्य पक्षधर्म्मतानिश्चयप्रकारतयेत्यादिः। अग्रे तादात्म्यसम्बन्धेनान्यतरवतो लिङ्गत्वमुपेक्ष्यान्यतरस्य धर्म्मस्य लिङ्गतायां सिद्धान्तयिष्यमाणतया अत्रापि

त्वाभावादिति-चेन्न, भावत्वाभावत्वान्यान्यधर्म्मवत्त्वस्य लिङ्गत्वात् । एवं धूमालोकान्यतरत्वमपि लिङ्गम् ।

---

त्यादिकं केवलान्वय्यनुमानमतिरिक्ताश्चाभावमभ्युपेत्य । केवलान्वयिनः साध्यस्य धर्म्ममात्रमेव व्याप्यमिति तु मन्तव्यम् । "एवमिति" । लिङ्गं व्याप्यत्वे, लिङ्गताव-च्छेदकं वा वह्नौ ।

---

भावत्वादिधर्म्मवृत्तेरेव लिङ्गतावच्छेदकस्याग्रहे मूलतात्पर्य्यमव-गम्यते इत्यभिसन्धाय भावत्वादिपदं भावत्वत्वादिपरतया व्याचष्टे दीधितौ "भावत्वेति" । अप्रसिद्धानुयोगिकाभावस्य दुर्निरूपतया लिङ्गत्वाभावादित्यसम्भवपरतया हेतुं पूरयन् व्याचष्टे "अप्रसिद्धत्वे-नेति" । भावभेदवैशिष्ट्यस्याभावभेदावृत्तितया तद्विशेषणतया लिङ्गतावच्छेदकघटकत्वासम्भवादिति पर्य्यवसितोऽर्थः ।

ननु मीमांसकैः केवलान्वय्यनुमानानङ्गीकाराद्भावभिन्नपदा-र्थानङ्गीकाराच्च भावभिन्नत्वरूपाभावत्वघटितान्यतरत्वावच्छिन्न-लिङ्गकप्रमेयत्वानुमानोपपादनं विरुद्धमित्यत आह "भावत्वाभाव-त्वेत्यादिकमिति" । "अतिरिक्तश्चेति" । यद्यप्यभावस्याधिकरणरूप-त्वेऽपि स्वरूपसम्बन्धादिरूपाभावत्वघटितान्यतरस्य हेतुत्वसम्भव-स्तथापि दर्शितसंशये भावभेदस्य कोटितया तद्घटितान्यतरस्य हेतुत्वं मूलाभिप्रेतमित्याशयेनेदम् । साध्यस्य केवलान्वयित्व-ज्ञानकाले यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नस्यैव वृत्तिमतो लिङ्गता सम्भव-

अथ यद्व्यतिरेकज्ञानं यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकं तत् तन्निश्चयसाध्यं, तथाच पक्षधर्म्मांशे व्याप्यभेदज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकम्, अतो व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः सिध्य-

"यद्व्यतिरेकेति"।

यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयावित्यत्र व्याख्याततत्त्वमेतत्। यद्वा यद्व्यतिरेकनिश्चये कार्य्यानुत्पत्तौ तद्व्यति-

तीति मूले तदकथनात् न्यूनताभङ्गायाह "केवलान्वयिन इति"। अयमालोको धूमो वेति-सन्देहे धूमालोकान्यतरत्वस्यानुमापकत्वरूपं लिङ्गत्वमुक्तं वह्नौ साध्ये व्यधिकरणतया न सम्भवतीति साध्यं पूरयति "व्याप्यत्व इति"। वह्न्यादिव्याप्यत्वे साध्य इत्यर्थः। लिङ्गपदस्यात्रैव लिङ्गतावच्छेदकपरत्वे वह्न्यादिसाध्यपरतया मूलसङ्गतिरित्याह "लिङ्गतावच्छेदकस्येति"। ननु यद्धर्म्मिकयद्व्यतिरेकज्ञानप्रतिबध्यं तद्धर्म्मिकतन्निश्चयत्वावच्छिन्नजन्यमित्येतादृश्यां पक्षीयधूमधर्म्मिकसाध्यव्याप्तिनिश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वसाधिकायां मूलोक्तव्याप्तौ ग्राह्यव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्ये घटज्ञानादौ व्यभिचारज्ञानसामान्यप्रतिबध्ये अव्यभिचारज्ञाने च व्यभिचार इत्याशङ्कायाह "यत्संशयेति"।

"व्याख्याततत्त्वमिति। तच्च तत्त्वं संशयसाधारणव्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं व्याप्तिघटकम्, ग्राह्यसंशयस्य सर्व्वत्रैवाप्रतिबन्धकत्वोपगमात् अव्यभिचारग्रहेऽपि व्यभिचारनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमिति। अथेत्यादिशङ्काया व्याप्तिपरत्वे स्वयमनुपपत्तेर्व्वक्ष्य-

तीति-चेन्न, धूमत्वपुरष्कारेण व्याप्तिस्मरणपक्षधर्म्मताज्ञाने सति विशेषदर्शनान्न-धूमे व्याप्यभेदज्ञानं, किन्त्वनुमितेरेव तत्रोत्पत्तिः, तत्सामग्रीसत्त्वात्। अतो न व्याप्यभेदज्ञानम् अनुमितिप्रतिबन्धकं येन व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः स्यात्।

---

रेकनिश्चयाभावस्य कारणतामपेक्ष्य तन्निश्चयस्यैव कारणत्वं युक्तं लाघवादित्यभिप्रायिकमिदम्। अतएव क्लृप्तनियतपूर्व्वभावतया भेदग्रहाभावएवानुमितिहेतुरित्यभिप्रेत्य "अस्तु-वेत्यादि" वक्ष्यति।

---

माणतया फलानुत्पत्तिनियतत्वरूपप्रतिबन्धकत्वनिवेशनेन मूले वक्ष्यमाणस्वरूपासिद्धेः परीहारसम्भवेन समाधानासङ्गतेः लाघवेन विशिष्टपरामर्शकारणताव्यवस्थापनपरतया तां व्याचष्टे "यद्वेति"। व्यतिरेकसंशये कार्य्यानुत्पत्त्यनुरोधेन निश्चयत्वेन हेतुतायाः पूर्व्वमाशङ्कितत्वात् पौनरुक्त्याशङ्कायाः परीहाराय मूलस्थव्याप्यभेदज्ञानपदस्य निश्चयपरतां स्फुटयितुं व्यतिरेकज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य तन्निश्चयकथनम्। कार्य्यानुत्पत्तौ, कार्य्यानुत्पत्तिनियमे। इत्थञ्च मूले 'यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकम्' इत्यत्र प्रतिबन्धकत्वं गुरुधर्म्मावच्छिन्नभेदाग्रहकारणताप्रसञ्जकं कार्य्यानुत्पत्तिनियतत्वरूपमेवेति-बोध्यम्। लाघवात्, अवच्छेदक लाघवात्। संशयसाधारणज्ञानत्वावच्छिन्नाभावहेतुत्वेऽप्यप्रामाण्यनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्य विशेषण-

न च धूमत्वपुरष्कारेण व्याप्तिस्मरणपक्षधर्म्मता-ज्ञानं इयं धूमव्यक्तिर्वह्निव्याप्या-नेतिभ्राम्यतोऽनुमि-त्यापत्तिरतो विशिष्टज्ञानं तद्धेतुरिति-वाच्यं, धूमत्वस्य विशेषस्य, दर्शनेन तादृशभ्रमानुत्पत्तेः, तत्रानुमिति-सद्भावादेव। अन्यथा निश्चयसामग्र्यां सत्यां भ्रमानन्तरं परामर्श एव कुतो न भवति।

---

सामान्यतो विशेषदर्शनात् सामान्यतो भ्रमो न स्यात् विशेषतस्तु-स्यादेवेत्यभिप्रायिकीमाशङ्कां निर-स्यति "न चेति"।

---

त्वाद्गौरवं बोध्यम्, अतएव, उक्तग्रन्थस्य लाघवप्रदर्शनपरत्वादेव। अनु-मितिहेतुः, कल्पनालाघवादिति शेषः। "वक्ष्यतीति"। उक्तग्रन्थस्य व्याप्तिपरत्वे भेदाग्रहाभावस्य हेतुत्वेऽपि व्याप्तिवत्त्वाद्विशिष्टपरामर्श-कारणतासिद्धेरावश्यकत्वात् तामनिराकृत्य भेदाग्रहकारणत्वोपग-मस्यासङ्गत्यापत्तेरिति भावः। एवञ्च समाधाने 'अनुमितिप्रति-बन्धकमित्यस्य, मयोच्यत इति शेषः। येन, यदपेक्षया लाघवेने-त्यर्थः। विशेषदर्शनाद्भ्रमोत्पत्त्यभावस्य प्रागुक्तत्वान्नेत्याद्याशङ्का-नुत्थितेस्तदाशयं प्रकाशयति "सामान्यत इति"।

धूमत्वस्य विशेषस्य दर्शनेनेतिमूलस्य 'उक्तभ्रमे ग्राह्याभावा-वच्छेदकतया भातस्य धूमत्वस्य धर्म्मितावच्छेदकतया स्फुरणे-नेत्यर्थो, दीधित्यनुसारेण बोध्यः। विशेषदर्शने संशयवत् भ्रमस्यापि

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अस्तु वा व्याप्यतया पक्षधर्म्मतया चावगतस्य भेदाग्रहएवानुमितिहेतुः परामर्शहेतुतया तस्यावश्यकत्वात् । अतएवासन्निकृष्टधूमज्ञानादप्यनुमितिः । नचैवं गौरवं, तदा विशिष्टज्ञानानुपस्थितेः । न च जनकज्ञानाविरोधिनोज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् भेदग्रहो न प्रतिबन्धक इति वाच्यम् । अभेदज्ञानस्याजनकत्वात् त्वयापि लिङ्गपरामर्शे तादृशस्य प्रतिबन्धकत्वस्वीकाराच्च । अथ गोत्वं मधुरत्वावान्तरजातिर्वा लिङ्गं न स्यात् तद्गतधर्म्मान्तरस्याभावात्, अतएव तस्य विलक्षणत्वात् इति चेन्न, व्यक्तेरेव तत्र प्रकारत्वात्, न हि गौर्गोत्वमिति ज्ञनयोरविशेषः, अन्यथा गोत्वमिति ज्ञानस्य निर्व्विकल्पकत्वापत्त्या व्याप्यत्वग्रहे परामर्शे चानुपयोगात् गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वं गोत्वत्वमित्यनुभवाच्च । न चैवमनवस्था, तदितरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वस्यानुभवेनापलापासम्भवात् ।

इति परामर्शपूर्व्वपक्षचिन्तामणिः ।

दीधितिः ।

'अस्तु वेत्यभ्युपगमवादः। 'न चेत्यादि अभेदज्ञानस्याहेतुत्वे भेदग्रहो न प्रतिबन्धकोभवितुमर्हतीत्यर्थः । 'अभेदेति, तथाचातथाभूतस्यापि प्रतिबन्धकत्वमनायत्या वक्तव्यमिति भावः । अतथाभूतत्वस्य सन्दिग्धत्वे व्यभिचारमाह, 'त्वयापीति, विशेषणान्तरदाने चाप्रयोजकत्वमिति भावः । गोत्वे गोपदशक्यतावच्छेदकत्वमविशेषितं विशेषितं वा तदस्तीत्यतः 'मधुरत्वेति, मधुरत्वव्याप्यो धर्म्मो जातिरखण्डोपाधिर्व्वेति फलतो न विशेषः । गौरितिज्ञाने गोत्वप्रकारकत्वं विशेषमाशङ्क्याह, 'अन्यथेति । व्यक्तेः प्रकारत्वेऽपि लिङ्गतावच्छेदकत्वासम्भवादाह, 'गवेतरेति, गोत्वत्वस्यात्राप्रवेशान्नात्माश्रयः, अत्र च यथा साध्यं गवेतरासमवेतत्वादिकमेवोपादेयं कालादौ व्यभिचारवारणाय समवायेन सम्बन्धेन हेतुत्वस्यावश्यवाच्यत्वेनाभावादिसाधारण्येऽप्यदोषात्, व्यतिरेकेऽपि रूपान्तरेण सम्बन्धान्तरेण च गोत्वाभावस्यापि व्यभिचारितया गवेतरासमवेतस्य तत्त्वेन समवायसम्बन्धेनाभावस्यैव गमकत्वात् ।

इति परामर्शपूर्व्वपक्षदीधितिः ।

## गादाधरी विवृतिः ।

न सम्भव इति भेदाग्रहहेतुत्वाभिधानासङ्गतिरत आह, 'अस्तु-वेति । ननु, व्याप्य-पक्षधर्म्मयोर्भेदाग्रहस्यानुमितिहेतुत्वे तेषां कारणबाधेनानुमित्यात्मकान्यथाख्यातिनिराकरणं विरुध्यते ह्रद-वृत्तिवाष्पादौ वह्निव्याप्यधूमादेर्भेदाग्रहेण ह्रदादौ वह्न्याद्यनुमि-तेर्दुर्व्वारत्वात् । न च फलासिद्धया ह्रदादिपक्षं वह्न्यादिरूप-साध्यञ्चान्तर्भाव्य कारणत्वाकल्पनान्नापत्तिरिति वाच्यम् । पक्षमन-न्तर्भाव्य पक्षनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वकल्पनेनापत्तिसम्भवादिति चेन्न, एतन्मतानिर्भरेणैतद्दोषस्याकिञ्चित्करत्वात् व्याप्यतावच्छेदक-प्रकारकस्यैव पक्षधर्म्मताज्ञानस्य भेदाग्रहहेतुतावच्छेदकत्वोपगमे-नान्यथाख्यातिवारणसम्भवाच्च (१) इतरसकलकारणसत्त्वे यत्सत्त्वे कार्य्यानुत्पादस्तस्यैव प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादिति भावः । 'न च जनकज्ञानेत्यादिमूलशङ्काया भेदग्रहे नैयायिकानामनुमित्य-प्रतिबन्धकत्वसाधनपरत्वेऽसङ्गतिः जनकज्ञानाप्रतिबन्धकस्यैव हेतु-तायाः स्वीकरणीयत्वात् तस्य च स्वमतेऽसिद्धत्वात् इत्यतस्तस्या-आपत्तिपरत्वं स्फुटीकरोति, 'अभेदज्ञानस्येति, मूले 'अभेदज्ञानस्या-जनकत्वात्' अतीन्द्रियहेतुकानुमितावुक्तक्रमेण व्यभिचारेण जनक-त्वासम्भवात्, तथाच विपर्य्ययानुमाने बाध इति भावः । नन्वेवम-प्युक्तव्याप्तिविरोधाद्भेदग्रहस्य प्रतिबद्धकत्वानुपपत्तिर्दुर्व्वारैवेत्यत-आह, दीधितौ 'तथाचेति, 'अतथाभूतस्यापि' जनकज्ञानाविरोधि-

---

(१) पक्षमनन्तर्भाव्य पक्षनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वकल्पनेनापत्तिसम्भवादि-त्यभिसन्धायास्तु वेत्यादिकल्पे अभिर्भरमाह, 'अस्तुवेत्यादि, इति पा० ।

नोऽपि, भेदग्रहस्येति शेषः, 'अनायत्या वक्तव्यमिति, अन्यथा भेदग्रहदशायां अनुमित्यापत्तेरिति शेषः। तथाच ताद्दशव्याप्तिरेव बाधितेति भावः। 'सन्दिग्धत्व इति, नैयायिकैरतीन्द्रियादिहेतुकस्थले मानसविशिष्टज्ञानोपगमेन व्यभिचारानिर्णयादिति भावः। ननु लिङ्गपरामर्शे भेदग्रहस्य जनकज्ञानाविरोधिनः प्रतिबन्धकत्वेऽपि न व्यभिचारः ग्राह्याभावानवगाहित्वविशिष्टस्य जनकज्ञानाविरोधित्वस्याप्रतिबन्धकत्वव्याप्यत्वोपगमात् इत्यत आह, 'विशेषणान्तरदाने चेति। ननु गोपदवाच्यत्वे साध्ये गोपदशक्यतावच्छेदकत्वस्य लिङ्गतावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि सास्नादिसाध्यकस्थले न तथात्वसम्भवः गोपदस्य नानार्थतया अन्यत्रापि तत्शक्यतावच्छेदकसत्त्वात् इत्यत आह,'विशेषितं वेति सास्नादिमद्वृत्तित्वादिविशेषितं वेत्यर्थः, वाकारो व्यवस्थितविकल्पे। ननु गुणगतजातिमनङ्गीकुर्व्वतां मधुरत्वव्याप्यरसगतजातेरभावात्तल्लिङ्गतानुपपत्तेः इत्यत आह, 'मधुरत्वेति, 'फलत इति, ताद्दशधर्म्मस्य चोररसत्वाद्यनुमापकतायाः सर्व्वसम्मतत्वादिति भावः। 'गोत्वप्रकारकत्वं विशेषमिति, गोत्वमिति ज्ञाने तदभावादिति भावः। मूले 'अन्यथेति गोत्वमिति ज्ञाने व्यक्तिरप्रकारत्वे, 'अनुपयोगात्' उपयोगानुपपत्तेः, अवच्छेदकप्रकारकज्ञानविधयैव तस्यावच्छेद्यव्याप्तिग्रहे सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया व्याप्तिस्मारकत्वेनैव च तस्य परामर्शे उपयोगादिति भावः। दीधितौ 'लिङ्गतावच्छेदकत्वासम्भवादित्यस्य गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिसाध्यके तादात्म्येन गोत्वादिहेताविल्यादिः, आधेयतया गोविशिष्टस्य गवाधेयत्वविशिष्टस्य च

द्रव्यत्वादेरपि गोमात्रवृत्तितया साम्नादिसाध्यकस्थले व्यक्तेर्लिङ्ग-तावच्छेदकत्वं सम्भवत्येवं इत्यवगन्तव्यम् । ननु उक्तगोत्वत्वशरीरेऽपि भेदप्रतियोगितावच्छेदकमुद्रया गोत्वस्यानतिप्रसक्तगोत्वत्वेनैव निवेशनीयतया आत्माश्रयः इत्यत आह, 'गोत्वत्वस्येति, 'अप्रवेशादिति स्वरूपत एव तत्प्रवेशसम्भवादिति भावः । मूले 'न चैवमिति स्वतोव्यावृत्ते गोत्वादावपि धर्म्मान्तरस्वीकारे, 'अनवस्था' अविश्रान्त-धर्म्मधाराप्रसङ्गः । प्रामाणिकत्वादनवस्था न दोषायेति समाधत्ते, 'तदितरेति । साम्नादौ साध्ये गोत्वत्वघटकसकलगोसमवेतत्वांशस्य वैयर्थ्यात् तत्र तं परित्यजति दीधितौ 'अभावेति, 'अत्र' एतद्घटकं, 'यथासाध्यमिति साम्नादौ साध्ये गवेतरासमवेतत्वं विशेषणीभूतं गोसमवेतत्वञ्च (१), साम्नाव्यापकजातित्वादौ साध्ये तादात्म्येन हेतुतायां सकलगोसमवेतत्वं केवलं व्याप्यतावच्छेदकं वाच्यं न तु विशिष्टं, विशिष्टन्तु (२) गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिसाध्यके तादात्म्येन गोत्वे हेतावित्यर्थः । ननु गवेतरासमवेतत्वस्याभाव-मेयत्वादावपि सत्त्वात् साम्नादिव्यभिचारितया साम्नादि-साध्यकएव कथं तद्व्याप्यतावच्छेदकं इत्यत आह, 'कालादाविति सम्बन्धसामान्येन हेतुत्वे सकलगोसमवेतत्वांशनिवेशेऽपि गोत्ववति साम्नादिशून्ये कालादौ व्यभिचारस्यावश्यकतया समवायेन हेतुत्वस्यावश्यं स्वीकरणीयत्वात् गवेतरासमवेतत्वस्याभावादिसाधा-

---

(१) गोसमवेतत्वस्य साम्नाव्याप्यत्वादितिभावः ।

(२) गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वरूपमित्यर्थः ।

रणस्यापि समवायेन व्यभिचरितायामनवच्छेदकत्वादित्यर्थः (१)। एतच्च साध्याभाववदवृत्तित्वमेव व्याप्तिरित्यभिप्रायेण। यदि च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तिव्यावृत्तं तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वमपि तत्र निवेश्यते तदा अवच्छेदकस्यानतिप्रसक्तत्वनियमेन गवेतरासमवेतत्वमात्रस्य समवायसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वमात्रघटितव्याप्तेरतिप्रसक्ततयानवच्छेदकत्वात् समवेतत्वांशोऽपि तद्विशेषणविधया हेतुतावच्छेदककोटौ निवेश्य इति ध्येयम्। सास्नाभावसाध्यकगोत्वाभावादिहेतुकस्थलेऽपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नगवेतरासमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमेव व्याप्यतावच्छेदकं न तु सकलगोसमवेतत्वमपि हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेदके निवेश्यं वैयर्थ्यात् (२)। न च गवेतरासमवेतत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया निवेशे तद्वैयर्थ्येऽपि प्रतियोगित्वसमानाधिकरणतया निवेशे न तथात्वं गवेतरासमवेततद्रूपाद्यभावस्य गोसाधारणत्वेन व्यभिचारित्वादिति शङ्क्यं, सकलगोसमवेतगोत्वस्यापि द्वित्वादिनाऽभावस्य गोसाधारणत्वात् सकलगोसमवेतत्वनिवेशेऽपि तादृशरूपावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुताया वाच्यतया तदंशवैयर्थ्यस्य दुर्व्वारत्वात् विशिष्टस्य गौरवेणाभावप्रतियोगितायामप्यनवच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेश्चेत्यतआह, 'व्यतिरेकेऽपीति, सम्ब-

---

(१) समवायेनाव्यभिचारितायामनवच्छेदकत्वादित्यर्थ इति पा०।

(२) तदा अवच्छेदकस्यानतिप्रसक्तत्वनियमेन गवेतरासमवेतत्वे सति समवेतत्वमेव सास्नादिव्याप्यतावच्छेदकं वाच्यं गोत्वाभावे सास्नाभावादिसाध्यकेऽपि प्रतियोगिविशेषणतया गवेतरासमवेतत्वस्यैव निवेशो न तु सकलगोसमवेतत्वस्यापि वैयर्थ्यात् इति पा०।

न्धान्तरेण गोत्वाभावस्य व्यभिचारितया 'समवायेति दृष्टान्त-विघयोक्तम् ।

यत्तु गवेतरासमवेतस्य मेयत्वादेः केवलान्वयितया सम्बन्ध-सामान्येन तत्त्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिरतः समवेतत्वं निवेश्यमेवे-त्याशङ्कानिराकरणाय 'तदिति, तत्तुच्छं, सम्बन्धसामान्येन गवेतरा-समवेतसमवेताभावस्याव्यभिचारितयोक्तग्रन्थस्य यत्किञ्चित्सम्बन्धा-वच्छिन्नाभावहेतुतायामेव व्यभिचारप्रदर्शनपरतया तद्धेतुतायाश्चा-प्रसिद्धिविरहेण तामादाय समवेतत्वांशसार्थक्यशङ्कानवतारेण तत्र व्यभिचारप्रदर्शनस्यानौचित्येनासङ्गतेः, 'सम्बन्धान्तरेण' सम्बन्ध-सामान्येन, 'गोत्वाभावस्यापि व्यभिचारितया' कालादेः पक्षत्वे स्वरूपासिद्धतयेति व्याख्यायासुदत्तरत्वात् ।

इति परामर्शपूर्व्वपक्षविवृतिः समाप्ता ।

---

## अथ परामर्शसिद्धान्तः ।

### तत्त्वचिन्तामणिः ।

अत्रोच्यते, अयमालोको धूमोवा उभयथापि वह्नि-व्याप्य इति ज्ञानं ततोऽनुमितिः । न च धूमत्वेना-लोकत्वेन वा तत्र निश्चयः । अथ तदन्यान्यत्वमेव तत्र लिङ्गम् । न च तदज्ञानदशायामनुमितिदर्शनात् न तथेति वाच्यम् । धूमालोकान्यान्यत्वज्ञानं विना तत्रापि

तत्र व्याप्यत्वानिश्चयेन तदर्थं तद्बोधावश्यकत्वादिति चेन्न, न हि धूमालोकान्यान्यत्वं धूमान्यान्यत्वं वा व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात् व्यभिचारावारकविशेषणघटत्वाच्च किन्तु धूमत्वादिकं तच्च तत्र सन्दिग्धमेव। ननु तदन्यान्यद्वह्निव्याप्यमेव व्यभिचाराभावेन व्याप्तिविरहसाधनस्य बाधितत्वात् पुरुषस्तु तत्र नीलधूमवत्त्वादित्यत्रेवाधिक्येन निगृह्यते न तु व्याप्यत्वासिद्धेरिति चेन्न, तदन्यान्यद्धूमालोकस्वरूपमेव तत्र व्याप्यमिति सत्यं, न च वस्तुगत्या व्याप्यज्ञानादनुमिमितिः, अतिप्रसङ्गात् किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात्। न च तदन्यान्यत्त्वं वह्निव्याप्यतावच्छेदकमित्युक्तम्।

---

परामर्शसिद्धान्तदीधितिः।

'लिङ्गं' लिङ्गतावच्छेदकं, तथाच न व्यभिचारः,'न तथा' न तेन व्यभिचारवारणम्। 'न हीति, 'धूमान्यान्यत्वमिति दृष्टान्तार्थम्। न चैकधर्म्मस्यावच्छेदकत्वापेक्षया धर्म्मद्वयस्य तत्त्व एव गौरवमिति वाच्यम्। तादृशैकधर्म्मघटकानेकभेदादिघटकतया धर्म्मद्वयस्यैव प्रथमोपस्थितत्वेन चावच्छेदकत्वौचित्यात्। अन्यथा

वह्न्यादीनामपि व्याप्यतया तावदन्यतमत्वस्यैवावच्छेदकत्वं स्यात्।

---

अथ परामर्शसिद्धान्तविवृतिः।

मूले 'अयमिति पर्व्वतवृत्तिरित्यर्थः, 'आलोको धूमो वेति, स्वरूपतो धूमत्वालोकत्वयोरत्र कोटिता न तु धूमत्वत्वालोकत्वत्वावच्छिन्नयोः, तथा सत्युक्तसंशयस्य स्वरूपतो धूमत्वादिप्रकारेण पक्षधर्म्मतानिश्चयाविरोधितया असङ्गतेः। न च संशयस्य भावद्वयमात्रकोटिकस्यानभ्युपगमे धूमत्वाभावालोकत्वाभावयोरत्र कोटितायाः स्वीकरणीयत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वत्वादेरपि भानमावश्यकं इति वाच्यम्। धूमत्वाद्यभावस्येव धूमादिभेदस्यापि कोटितया धूमत्वादिसंशयनिर्व्वाहात् धूमादिभेदज्ञाने च धूमत्वत्वादिभानानावश्यकत्वात्। न च धूमत्वादौ धूमादिभेदविरोधभाने तद्धर्म्मितावच्छेदकतया धूमत्वत्वादिभानमावश्यकमिति धूमत्व-धूमादिभेदकोटिकसंशयेऽपि धूमत्वत्वादिनैव धूमत्वादेः कोटित्वमावश्यकं संशये कोटिविषयताया विरोधग्रहप्रकारावच्छिन्नत्वनियमादिति वाच्यम्। संशयस्थले कोट्योः परस्परविरोधभानानियमात् धमभेदादौ धूमाद्यवृत्तित्वरूपधूमत्वादिविरोधभानेन स्वरूपतो धूमत्वादिकोटिकसंशयनिर्व्वाहात्, स्वरूपतो भासमानधूमत्वाद्यवच्छेदेन धूमादिभेदाभावज्ञानस्यापि धूमत्वादौ धूमादिभेदविरोधज्ञानतया तादृशविरोधज्ञानेऽपि धूमत्वत्वादिभानानियमाच्च। अथैवमपि पर्व्वतवृत्तित्वविशिष्टे

धूमत्वादिसन्देहः पर्व्वतवृत्तित्वविशिष्टे धूमत्वादिनिश्चयस्यैव विरोधी न त्वनुमितिजनकतया अभिमतस्य धूमत्वादिविशिष्टे पर्व्वतवृत्तित्वनिश्चयस्यासमानधर्म्मितावच्छेदकत्वात् ग्राह्याभावानवगाहित्वाच्चेति न तादृशसंशयदशायामनुमित्यनुपपत्तिः, एवं न्यायमतसिद्धपरामर्शनिर्व्वाहाय 'उभयथापि वह्निव्याप्य इति इदम्पदार्थे व्याप्तिनिश्चयाभिधानमसङ्गतं पक्षवृत्तित्वविशिष्टे व्याप्तिनिश्चयस्यानुमितिहेतुत्वे व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य व्याप्तिप्रकारकज्ञानरूपकरणव्यापारस्य उपसंहारग्रन्थेऽनुमितिहेतुत्वाभिधानविरोधादिति चेन्न, पक्षवृत्तित्वावच्छिन्ने धूमत्वादिरूपविशेषणसन्देहे पक्षे धूमत्वादिविशिष्टकोटिकसंशयस्यौचित्यावर्जिततया पक्षे व्याप्यतावच्छेदकविशिष्टप्रकारकनिश्चयो न सम्भवति पक्षविशेष्यकनिश्चय एव पक्षविशेष्यिकायामनुमितौ हेतुरित्याशयेन धूमत्वादिसंशयाभिधानस्य पक्षवृत्तित्वावच्छिन्ने व्याप्यत्वाभावावगाहिविशेषणसन्देहे च पक्षे व्याप्तिविशिष्टकोटिकसंशयस्यैवौचित्यावर्ज्जिततया पक्षविशेष्यकव्याप्तिविशिष्टप्रकारकानुमितिहेतुनिश्चयासम्भवेन तादृशविशेषणसंशयविरोधिपक्षवृत्तित्वविशिष्टविशेष्यकव्याप्तिनिश्चयाभिधानस्य च सङ्गतेः। वस्तुतः पक्षवृत्तिर्धूमो न वेति संशयस्य पक्षवृत्तिर्धूम इति निश्चय इव धूमत्वविशिष्टधर्म्मिकपक्षवृत्तितानिश्चयेऽपि विरोधित्वं दुरपह्नवं धूमत्वावच्छेदेन पक्षावृत्तित्वस्य पक्षवृत्तित्वावच्छेदेन धूमभेदनिर्व्वाह्यतया तदवच्छेदेन धूमभेदसंशयाद्धूमत्वावच्छेदेन पक्षावृत्तित्वसंशयस्यौचित्यावर्ज्जितत्वात्। एवं पक्षवृत्तित्वविशिष्टे व्याप्यत्वनिश्चयो

व्याप्तिविशिष्टे पक्षवृत्तित्वनिश्चये व्याप्तिविशिष्टे पक्षवृत्तित्वसंशायकपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नधर्म्मिकव्याप्यभावसंशयविरोधितयोपयुज्यते । इति पक्षवृत्तिधर्म्मिकधूमत्वादिसंशय व्याप्तिनिश्चयाभिधानसङ्गतिः ।

केचित्तु' व्याप्तिसम्बन्धेन वह्निसाध्यकपुरोवर्त्तिधूमादिपक्षकस्थले तादात्म्यसम्बन्धेन धूमादेर्हेतुत्वे तादात्म्यसम्बन्धेन धूमत्वादिरूपव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य यत्र पक्षे संशयस्तत्र व्याप्यत्वेन धूमादेः पक्षे तादात्म्यसम्बन्धेन निश्चयादनुमित्युत्पत्त्या व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मतानिश्चयस्य व्यभिचारप्रदर्शनपरतया एतन्मूलं उक्तानुपपत्तिशङ्काव्याकुलचेतसो वर्णयन्ति ते पुनः प्रसिद्धस्थले पर्व्वते धूमत्वाद्यवच्छिन्नवत्तासंशयस्थलीयव्याप्तिविशिष्टवत्तानिश्चयजन्यानुमितौ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मतानिश्चयव्यभिचारोपेक्षावीजं सम्यगपश्यन्तः कथं निर्वृतिभाजो भवन्तीति चिन्त्यम् ।

मूले 'उभयथापि वह्निव्याप्य इति निश्चयकथनं स्वमते हेतुरक्षणाय, अत्र वह्नेः साध्यस्योपादानाद्धूमालोकान्यतरत्वं लिङ्गमित्यत्र लिङ्गपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वानुपपत्तेस्तद्व्याचष्टे, 'लिङ्गमिति, व्यभिचारवारणस्याप्रक्रान्तत्वे 'न तथेत्यत्र 'तथापदस्य वक्ष्यमाणतदर्थकत्वानुपपत्तेः पूरयति, 'तथाच न व्यभिचार इति, 'न तथेत्यस्य न लिङ्गतावच्छेदकमिति नार्थो युज्यते धूमत्वादेरज्ञाने आलोकत्वाद्यवच्छिन्नेनानुमितावपि तस्य लिङ्गतावच्छेदकताया इव तदन्यान्यत्वस्य लिङ्गतावच्छेदकत्वसम्भवेन हेत्वसङ्गतेः अतो व्याचष्टे, 'न तेनेति, 'तेन' तस्य लिङ्गतावच्छेदकत्वेन, प्रकृते धूमत्वस्येव धूमान्यान्यत्वस्यापि सन्दिग्धतया तस्य व्याप्यतावच्छे-

दकत्वखण्डनमनुपयुक्तमित्यत आह, 'धूमान्यान्यत्वमितीति, 'एक-धर्म्मस्य' अन्यतरत्वरूपस्य, 'धर्म्मद्वयस्य' धूमत्वालोकत्वरूपस्य, 'तत्त्वे' व्याप्यतावच्छेदकत्वे, तथाच गौरवस्य व्याप्यतावच्छेदकताबाधकत्वे वैपरीत्यमेव स्यादिति भावः। एकस्यातिगुरुशरीरत्वेन 'लघुशरीरा-वच्छेदकयोर्द्वित्वमबाधकमित्याशयेनाह, 'तादृशैकेति, 'धर्म्मद्वय-स्यैवावच्छेदकतौचित्यादित्यन्वयः। शरीरलाघवमुक्त्वा उपस्थिति-लाघवमप्याह, 'प्रथमोपस्थितत्वेन चेति, 'तावदन्यतमत्वस्य' वह्नि-धूमालोकान्यतमस्य, 'अवच्छेदकत्वं स्यात्' न तु धूमालोकान्य-तरत्वस्य, तथाच कुतो वैपरीत्यापादनमिति भावः। अन्यतर-त्वाश्रये व्याप्तिरेव नास्ति अतएव तेन रूपेण हेतुप्रयोगे व्याप्यसि-द्ध्यादिना वादिनो निग्रह इत्येवान्यतरत्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वे बीजं तदाश्रयस्य व्याप्यत्वे तस्यावच्छेदकताया आवश्यकत्वादित्य-भिप्रायोऽन्यतरत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकतानिराकर्त्तुरिति भ्रमेण शङ्कते, मूले 'न त्विति, भ्रमं निराकरोति, 'तदन्यान्यदिति। न च तदन्यान्यत्वं वह्निव्याप्यतावच्छेदकं इत्युक्तमिति, अन्यतरनिष्ठ-योर्विभिन्नव्याप्त्योर्धूमत्वालोकत्वाभ्यामेवावच्छेदात् प्रत्येकानवच्छे-द्यान्यतरत्वावच्छेद्यतया साधारणातिरिक्तव्याप्तेस्त्वानभ्युपगमात् इति भावः।

---

तत्त्वचिन्तामणिः।

न चैवं तदन्यान्यत्वाद्वह्निव्याप्यत्वमपि तत्र नानु-मेयं व्यर्थविशेषणत्वादिति वाच्यम्। प्रत्यक्षं हि तद-

न्यान्यत्वविशेषदर्शनाद्व्याप्यत्वज्ञानं जनयति, विशेषण-ज्ञान-विशेषण--विशेष्यसम्बन्ध-विशेषण--विशेष्येन्द्रियसन्निकर्ष-तदसंसर्गाग्रहविशेषदर्शनानां सत्त्वेन वह्निव्याप्यत्वप्रत्यक्षसत्त्वात् । नचैवं न प्रत्यक्षेऽपि तदन्यान्यत्वज्ञानं सहकारीति वाच्यम् । अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां गुरोरपि तस्य विशेषदर्शनत्वेन प्रत्यक्षसहकारित्वात् तस्मात्तदन्यान्यत्वज्ञानं तत्र व्याप्यताज्ञानोपक्षीणं न तु साक्षादनुमितिहेतुरिति ।

---

दीधितिः ।

'अन्वयेति, विशेषदर्शनं हि विपरीतज्ञानविरोधितया प्रत्यक्ष उपयुज्यते तत्त्वज्ञान्यतरत्वदर्शनस्यापि व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनत्वेनाक्षतम्, अत्र च तदन्यान्यत्वस्यातिरिक्तत्वे धूमत्वत्वादेस्तद्वृत्तित्वात् धूमत्वादिरूपत्वेपि च धूमत्वत्वादेरप्रवेशाल्लिङ्गत्वेऽपि न वैयर्थ्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । एवञ्चान्यतरत्वस्य व्याप्यानवच्छेदकत्वे 'स्थिते तदवच्छेदेन तद्ग्रहोपगमे तत्राप्यन्यथाख्यातिस्वीकारप्रसङ्गः ।

---

गादाधरी विवृतिः ।

व्यर्थविशेषणघटितधर्म्मस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वे धूमालोक-

भिन्नभेदवत् तत्त्वमपि न व्याप्यतावच्छेदकं तथाच व्याप्तेरवच्छिन्नत्वनियमात् तादृशभेदे वह्निव्याप्तिनिरूपिता व्याप्तिरेव न सम्भवतीति तेन वह्निव्याप्यत्वमपि नानुमातुं शक्यते, वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वेन पक्षधर्म्मतानिश्चयस्याप्ययोगात् इति भवन्मते वह्निव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मतानिश्चयोऽपि तत्र दुर्घट इत्याशङ्कते, 'न चैवमिति।

ननु विशेषदर्शनसहकृतं प्रत्यक्षं तत्र व्याप्तिनिश्चायकं इत्ययुक्तं तदन्यान्यत्वस्याव्याप्यतया तज्ज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वासम्भवादिति पुनः शङ्कते, 'न चैवमिति, 'विशेषदर्शनत्वेन प्रत्यक्षसहकारित्वादिति समाधौ 'विशेषदर्शनत्वेनेत्यस्य व्याप्यदर्शनत्वेनेत्यर्थकतोत्क्रमेण न सम्भवतीति व्याप्यदर्शनसाधारणविपरीतज्ञानविरोधित्वेनेत्यर्थकतां तस्याह, दीधितौ 'विशेषदर्शनमिति, 'व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनत्वेनेति ग्राह्यविरोधिधर्म्मदर्शनत्वेनेत्यर्थः। स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तरघटितमेव न व्याप्यतावच्छेदकमित्याशयेनान्यतरत्वत्वस्य व्याप्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वं स्वयं व्यवस्थापयति, 'अत्र चेति, अन्यतरत्वस्य धूमत्वादिरूपत्वे तत्त्वस्यानवच्छेदकत्वेऽपि धूमत्वत्वादिना व्याप्यतया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मताधीहेतुतावादिनां व्याप्त्यनुमानं निराबाधमित्यपि बोध्यम्। अन्यतरत्वस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छेदेन तद्भ्रमादनुमितिर्भविष्यतीति शङ्कां निराकुरुते, 'एवञ्चेति। ननु गौरवमात्रं न व्याप्त्यवच्छेदकत्वे बाधकं तथा सति सास्नादिना गवादेर्हेतुताविलयप्रसङ्गः किन्तु व्यर्थविशेषणघटितत्वमेव धूम-

त्वादेव प्रत्येकमुभयासंग्राहकत्वात् उभयसंग्रहप्रयोजकस्य धर्म्मस्य न वैयर्थ्यम् । वस्तुतस्तु अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहि-ज्ञानमेव कारणं अतएवानुमितिजनकतया तन्मतसिद्धज्ञानद्वय-काले धूमत्वदर्शनस्यावच्छेदकदर्शनतया अयं धूमो वह्निव्या-प्योन वेति शङ्काविरोधित्वमप्युपपद्यते गुरोरपि च तादृशावच्छे-दकत्वमक्षतमवेति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

किञ्च वह्निव्याप्यवानयमिति शाब्दज्ञाने व्याप्यत्व-ज्ञानं कारणमित्यन्यत्रापि तथा । अथ वह्निव्याप्य-त्वमपि वह्निव्याप्यतावच्छेदकं तथाहि वह्निनिरूपिता धूमादिप्रत्येकवृत्तिरेव व्याप्तिर्व्याप्तित्वेन सकलधूमादि-वृत्तिव्याप्त्यवच्छेदिका आश्रयभेदेनावच्छेदकभेदेन च व्याप्तिभेदादिति चेन्न, सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तौ माना-भावात् यत्र वह्निव्याप्यस्तत्र वह्निरिति व्याप्तिबुद्धौ शाब्दव्याप्यत्वबुद्धौ च प्रत्येकवृत्तिव्याप्त्याश्रयत्वस्यैव-विषयत्वात् प्रत्येकवृत्तिव्याप्तिज्ञानं विना तद्बोधा-भावात् ।

दीधितिः ।

अस्तु वा गुरुरपि धर्म्मोऽवच्छेदकस्तथापि गुरुव्या-

प्तिप्रकारकज्ञानस्थले व्यभिचारान्न तस्य हेतुत्वमित्याह, 'किञ्चेति, 'वह्नीत्यादि, व्याप्तेर्व्याप्यतानवच्छेदकत्वादिति भावः। 'मानाभावादिति, वस्तुतो विशेषव्याप्यतावच्छिन्ना महाव्याप्तिरतिरिच्यतां किं तेन, न हि वस्तुतो व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानं हेतुरतिप्रसङ्गात् परन्तु यदवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते तत्प्रकारकम्। न च तदानीं व्याप्यतावच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते, न च तदग्रहेऽनुमितिरपलपनीया, मानाभावात् कल्प्यत्वाविशेषे लघुरूपावच्छिन्नस्यैव नियतपूर्व्ववर्त्तितायाः कल्पयितुं युक्तत्वात्।

---

गादाधरी विवृतिः।

अयमालोको धूमो वेत्यादिसन्देहदशायां नानुमित्यनुपपत्तिरित्याशङ्कायाः प्रथमकल्पे सत्त्वात् तदेव 'किञ्चेत्यादिदूषणान्तरानुसरणे वीजमिति सूचयितुं प्रथमदोषाभावाभ्युपगमं प्रकाशयन् 'किञ्चेत्यादेर्व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वासम्भवपरतां स्फुटयति, 'अस्तु वेत्यादिना, एवञ्च मूले 'व्याप्यत्वज्ञानमित्यस्यावधारणपरतया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानमेवेत्यर्थः, 'कारणं' फलोधायकं, तथाच व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानव्यवच्छेदात् तद्धेतुतायां व्यभिचार इत्यर्थो लभ्यते व्याप्तेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वोपगमेनैतद्दोषस्य प्राक् समाहितत्वात् तस्यास्तथात्व-

मनिराकृत्य प्रथमत एव तद्दोषदानमयुक्तं इत्यत आशयं पूरयति, 'व्याप्तेरिति, आत्माश्रयेणेत्यादि:, एतच्च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभिप्रायेण, तदभिप्रायेणैव सामान्य-विशेषव्याप्त्योर्भेदं व्यवस्थाप्य 'अथेत्यादिमूले तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावशङ्का, मूले 'सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तौ मानाभावादिति, विशेषव्याप्तीनां धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादीनां अनुगमकस्य व्याप्तित्वस्य दुर्निर्वचतया तासां व्याप्त्यन्तरावच्छेदकत्वासम्भवादिति भाव: । ननु व्यभिचारधीविरोधित्वमेव सकलविशेषव्याप्तीनामनुगमकं व्याप्तित्वं वह्निव्याप्यवानयमित्यादिशब्देनापि तादृशव्याप्तित्वेन व्याप्तय: पक्षधर्म्मांशे प्रकारतया प्रत्याय्यन्ते, एवं साध्याभाववदवृत्तित्वमपि स्वविशिष्टव्यापकताघटितव्याप्तेरवच्छेदकमिति तेन रूपेण यत्र शब्दाद्व्याप्त्यवगतिस्तत्राप्यनुमितिरुपपद्यत एव, एवं अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्य स्वसाधारणतया तदनुसरणे न काचिदप्यनुपपत्तिरित्याशङ्का व्याप्तेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वमभ्युपेत्यापि शाब्दपरामर्शजानुमितौ व्यभिचारमुपपादयति, 'वस्तुत इति, 'अतिरिच्यतामित्यस्य स्वसाधारणमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं माश्रीयतामिति शेष: (१) । 'अतिप्रसङ्गात्' धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानरहितस्यापि धूमवानयमिति ज्ञानादनुमितिप्रसङ्गात् । 'दृश्यते' तत्कालीनग्रहविषय:, 'न च तदानीमिति यदा वह्निव्याप्यवानयमिति शब्द: श्रुयते इत्यर्थ:, 'दृश्यत इत्यस्य पक्षधर्म्मता-

(१) मानुश्रियतामिति शेष इति पा० ।

ग्रहकाले व्याप्तौ व्याप्यतावच्छेदकत्वग्राहकशब्दाभावादिति शेषः। 'अनुमितिरपलपनीयेति अनुमित्यभावः कल्पनीय इत्यर्थः, 'माना-भावात्' तत्कल्पकाभावात्, उक्तरूपेण कारणतायाः अप्रसिद्ध्या कारणाभावासिद्धेरिति भावः। ननु तत्रापि स्मरणादिरूपताहृश-व्याप्तिज्ञानसम्भवात् न व्यभिचारनिश्चय इत्यत आह, 'कल्पत्वेति, 'लघुरूपं' व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वं, अयञ्च 'अपि चेत्यादि-मूलस्यैवार्थः, इति तत्कल्प एव निर्भरो दर्शितः।

---

दीधितिः।

एतेन व्याप्तिग्रहविषयधर्म्मिमात्रवृत्तिधर्म्मप्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानं हेतुरित्यपास्तम्। सामान्यलक्षणान-ङ्गीकारे धूमत्वादेरपि तथात्वायोगात् वह्निव्याप्यं सर्व्वं प्रमेयं धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गाच्च। व्याप्तिसमानाधिकरणत्वेन ताहृशधर्म्मभानोक्तौ च सा धूमव्यक्तिर्वह्निव्याप्येति ज्ञानसहितादुक्तज्ञानात्तत्प्रसङ्गो वह्निव्याप्यवानिति शाब्दज्ञानासंग्रहः।

---

गादाधरी विवृतिः।

'एतेन' कारणीभूतसकलपक्षधर्म्मताज्ञानासंग्राहकत्वेनातिप्र-सक्तत्वेन च, 'व्याप्तिग्रहेति, एताहृशस्य धर्म्मो व्याप्यतावच्छेदक-धूमत्वादिरिव व्याप्तिरपीति न शाब्दपरामर्शासंग्रह इति भावः। धूमोवह्निव्याप्य इति निश्चयसहितात् द्रव्यवानितिज्ञानादनुमिति-

वारणाय 'मात्रेति। प्रमेयसामान्यहेतुकवाच्यत्वाद्यनुमितिस्वीकारे स्वव्यापकतद्ग्रहविषयताकत्वमेव तद्विषयमात्रवृत्तित्वं, केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगमे तु तद्विषयान्यावृत्तित्वमेव, यादृशरूपेण व्याप्तिग्रहविषयतानियतत्वं तादृशनिष्ठावच्छेदकत्वान्यावच्छेदकत्वानिरूपकत्वं प्रकारतायां निवेश्यं अतो न धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानदशायां जातित्वादिना धूमत्वादिप्रकारकज्ञानादातिप्रसङ्गः। स्वरूपतोधूमत्वादिप्रकारकज्ञानसंग्रहाय तादृशरूपावच्छिन्नत्वमुपेक्षितं, 'तथात्वायोगात्' वह्न्यादिव्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तित्वासम्भवात्, सामान्यप्रत्यासत्तिं विना सकलधूमादीनां व्याप्तिग्रहे भानासम्भवादिति भावः। 'आदिपदेन सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तेरपि परिग्रहः, एतावता धूमत्वादिप्रकारकस्य व्याप्तिप्रकारकस्य च पक्षधर्म्मताग्रहस्यासंग्रहो दर्शितः। अतिप्रसङ्गं दर्शयति, 'वह्निव्याप्यमिति, धूमत्वे व्याप्तिग्रहविषयतानियतत्वनिर्व्वाहकस्य व्याप्तिग्रहे सकलवह्निव्याप्यविषयकत्वस्य लाभाय 'सर्व्वमिति, एतच्च ज्ञानं अनुमित्यादिरूपं, सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्व्वतां तेषां प्रत्यक्षे सकलवह्निव्याप्यभानासम्भवात्। सामान्यप्रत्यासत्त्यभ्युपगमपक्षे वा दूषणमिदं, अन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्व्वतां सर्व्वस्मिन् वह्निव्याप्तिविषयकज्ञानासम्भवात्। अन्यथाख्यातिस्वीकारे च तादृशान्यथाख्यातिकाले धूमवान् पर्व्वत इत्यादिज्ञानादनुमितेरिष्टत्वात्। वह्निव्याप्यत्वस्य स्वसमनियतसर्व्वत्वधर्म्मितावच्छेदकतापन्नस्य उद्देश्यतावच्छेदकत्वं सूचयितुं 'प्रमेयमिति विधेयवाचकपदान्तरनिर्देशः, धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानाद-

शायां तज्ज्ञानादनुमितेरिष्टत्वात् धूमत्वांशे व्याप्तेः सामानाधिकरण्यमात्रावगाहितां सूचयितुं धूम इत्यनभिधाय 'सा धूमव्यक्ति-रिति, 'शाब्दज्ञानासंग्रह इति वह्निव्याप्यवानित्यादिशब्दस्य व्याप्तौ व्याप्तेरवच्छेदकताया इव सामानाधिकरण्यस्याप्यबोधकत्वादिति भावः ।

---

दीधितिः ।

अतएव व्याप्तिभानांशे प्रकारतया यस्तादृशो-धर्म्मो भासते तत्प्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानं हेतुः वह्नि-व्याप्यवानित्यत्र च वह्निव्याप्यत्वमेव तथा, धूमवानि-त्यादौ च धूमत्वादिकं धूमसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्ति-ज्ञाने तस्यापि प्रकारत्वादिति परास्तम् । धूमसमा-नाधिकरणवह्निव्याप्यं सर्व्वं प्रमेयं धूमवानयं प्रमेयत्व-व्याप्यं सर्व्वमभिधेयं समानाधिकरणवांश्चायमित्यादि-ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः । न च धूमत्वादेरतिरिक्तवृत्ति-त्वग्रहे स एव प्रतिबन्धकस्तदग्रहे त्वनुमिताविष्टापत्ति-रिति वाच्यम् । एवम्विधेष्टापत्त्यैव सर्व्वत्र प्रतीकारे विशेषणानुसरणवैयर्थ्यात् व्यभिचाराग्रह-पक्षधर्म्मता-ज्ञानयोरेव हेतुत्वस्य सुवचत्वात् ।

गादाधरी विवृतिः।

'अतएव' अतिप्रसङ्गस्य दुर्व्वारत्वादेव, 'व्याप्तिभानांशे इत्या-देर्व्याप्तिप्रकारतान्तर्गतप्रकारताश्रयो यो व्याप्तिग्रहविषयतानियतो धर्म्म इत्यर्थः, वह्निव्याप्यं सर्व्वं प्रमेयं धूमवान् पर्व्वत इत्युक्तज्ञान-वारणाय निरुक्तप्रकारताश्रयत्वं धर्म्मविशेषणं, धूमो वह्निव्याप्यः अभाववानयमित्यादिज्ञानवारणाय च व्याप्तिग्रहविषयतानियतत्वं उपात्तं, 'तथा' तादृशोधर्म्मः, व्याप्तिप्रकारतान्तर्गतत्वस्य भेदाभे-दसाधारणत्वात् इति भावः। 'धूमत्वादिकं' 'तथेत्यनुषङ्गेणा-न्वयः। 'धूमसमानाधिकरणेत्यादौति साध्याभाववदवृत्तित्वरूप-व्याप्तिग्रहस्थले च ज्ञानद्वयादनुमितिर्म्मयापि न स्वीक्रियते इति भावः। 'वह्निव्याप्यं सर्व्वमित्यत्र तदभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्ति-ज्ञानमेव विवक्षितं धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूम-त्वादिरूपव्याप्तिभाने धूमत्वादिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानादनुमिते-रिष्टत्वात्, तथाच वह्नित्वमात्रस्य साध्यतावच्छेदकत्वे धूमत्वादेर्न व्याप्तिप्रकारतान्तःपातिप्रकारताश्रयत्वं अतो धूमसमानाधिकर-णवह्नित्वावच्छिन्नस्य साध्यत्वानुधावनं, साध्यतावच्छेदकप्रकारता-नन्तःपातित्वेन व्याप्तिप्रकारताविशेषणे उक्तस्थले दोषाभावा-दाह, 'प्रमेयत्वव्याप्यमिति, अत्र चाभिधेयत्वाद्यवच्छिन्नव्यापक-प्रमेयत्वसमानाधिकरणाभिधेयत्वरूपव्याप्तिरभिप्रेता न तु साध्या-भाववदवृत्तित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा साध्याभावस्या-प्रसिद्धेर्मीमांसकैरन्यथाख्यात्यनभ्युपगमात् भ्रमात्मकतादृशव्याप्ति-ज्ञानमादाय तन्मतेऽतिप्रसङ्गाभावात् न वा समानाधिकरणत्वाव-

च्छिन्नव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा तादृशव्यापकतायग्रह-'शायां(१) समानाधिकरण्यत्वप्रकारकज्ञानादनुमितेस्तेषामिष्टत्वात्। 'अतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे' व्याप्तिशून्यवृत्तित्वग्रहे, 'अनुमिताविति, वह्नि-व्याप्यं सर्व्वं प्रमेयं धूमवान् पर्व्वत इत्यादिज्ञानादित्यादिः, 'एवञ्चि-ष्टापत्त्यैवेति व्याप्तिग्रहविषयधर्म्मिवृत्तिधर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञा-नत्वेनैवानुमितिहेतुता वह्निव्याप्योधूमो द्रव्यवान् पर्व्वत इत्यादौ द्रव्यत्वादावतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे स एव प्रतिबन्धकः तदग्रहेऽनुमिता-विष्टापत्तिरित्यपि वक्तुं शक्यतया व्याप्तिग्रहविषयधर्म्मिमात्रवृत्ति-धर्म्मप्रकारकत्वादिविशेषणवैयर्थ्यापातादित्यर्थः, अनेष्टापत्तौ प्रति-बन्धकान्तरमाह, 'व्यभिचारग्रहेति, 'एवकारेण व्याप्तिज्ञानहेतुता-व्यवच्छेदः व्याप्तिज्ञानशून्यतादशायां व्यभिचारग्रहे तद्दशानुमिता-विष्टापत्तिसम्भवात्, यदि च व्यभिचाराव्यभिचारयोर्द्वयोरेव यत्रा-ग्रहस्तत्रानुमितेरनुभवविरुद्धत्वान्न तत्रेष्टापत्तिः सम्भवतीत्युच्यते तदा प्रमेयत्वव्याप्यं सर्व्वमित्यादिज्ञानादप्यनुमितेरनुभवविरुद्धत्वात् प्रकृते ऽपीष्टापत्तिर्न सम्भवतीति भावः।

---

दीधितिः।

किञ्च पुरुषान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरे वर्त्त-मानं व्याप्तिग्रहमादायातिप्रसङ्गस्य भङ्गाय स्वसमान-कालीनस्वसमानाधिकरणव्याप्तिग्रहविषयधर्म्मिमात्रवृ-त्तिधर्म्मप्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानं वाच्यं तथा च स्वत्व-

---

(१) तादृशव्याप्तिपक्षदशायामिति पा०।

स्यानुगतत्वात्कारणतावच्छेदकस्य तत्तद्व्याप्तिमात्रपर्य्यवसायित्वे मिथोव्यभिचारः तत्तत्पक्षधर्म्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वसम्भवेऽधिकवैयर्थ्यञ्च।

---

गादाधरी विवृतिः।

ननु व्याप्तिप्रकारतानिरूपिता या संसर्गता तन्निरूपिता या विशेष्यवृत्तिविषयता तन्निरूपिता या विषयता तन्निरूपकीभूतो यो व्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तिधर्म्मस्तत्प्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन हेतुता वाच्या तादृशधर्म्मो व्याप्तिः धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिरूपव्याप्तौ हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिश्च न तु तद्घटकसामानाधिकरण्यादिकं,साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपव्याप्तिघटकाभावमादायातिप्रसङ्गभङ्गाय व्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तित्वोपादानं इति नोक्तापत्तीनामवकाशः इत्यतो दूषणान्तरमाह,'किञ्चेति, 'कालान्तर इति, कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टलिङ्गादीनां अतीतत्वदशायामपि अनुमितेरुत्पत्त्या प्रकृते कारणतावच्छेदकविशिष्टप्रांक्सत्तायाः कार्य्यजनने नियामकत्वासम्भवादतिप्रसङ्गो बोध्यः। 'स्वसमानकालीनेति स्वक्षणवृत्तीत्यर्थः, स्वपदं फलोपधायकत्वेनाभिमततत्तत्पक्षधर्म्मताज्ञानव्यक्तिपरं, 'वाच्यमिति हेतुतया स्वीकार्य्यमित्यर्थः, तादृशपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेनेत्यादिः, व्याप्तिज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्नपक्षधर्म्मताज्ञानात् व्याप्तिज्ञाननाशेऽपि अनुमितेरतन्मते स्वीक्रियते इति बोध्यम्। तत्तत्पक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वसम्भव इति फलोपधायकीभूतपक्षधर्म्मताज्ञाननिष्ठानां तत्त-

ह्यक्तित्वानां किञ्चिद्विशेषितानामेव हेतुतावच्छेदकत्वसम्भव'इत्यर्थः। यथाश्रुते तत्तद्व्यक्तित्वनिवेशस्यावश्यकत्वे पक्षधर्म्मताज्ञानत्वनिवेशे प्रयोजनविरहादसङ्गतिः। 'अधिकवैयर्थ्यञ्चेति ताद्दशधर्म्मप्रकारकत्वादिविशेषणवैयर्थ्यञ्चेत्यर्थः। इदमुपलक्षणं ताद्दशरूपेण' हेतुत्वेऽनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गेन महागौरवमपि बोध्यम्।

दीधितिः।

एतेन गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताकेत्याद्युपदर्शितप्रकारद्वयमपि प्रत्युक्तं वेदितव्यं एवं यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्धर्म्मप्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानं हेतुरित्यपि परास्तम्। तत्तद्धर्म्मविश्रान्तमूर्त्तिकत्वेनाप्यननुगतत्वाच्च।

गादाधरी विवृतिः।

'एतेन' उक्तरीत्या कारणतावच्छेदकस्य तत्तद्व्यक्तिमात्रपर्य्यवसायितापातेन, 'एवमिति स्वसमानकालीनत्व-स्वसमानाधिकरणत्वयोरन्यतरप्रवेशस्यावश्यकतया अननुगमेनेत्यर्थः, 'यद्धर्म्मावच्छेदेनेति तद्धर्म्मावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानसहिततद्धर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, 'परास्तमिति, साहित्यस्य समानकालीनत्वात्मकत्वे स्वसमानाधिकरणत्वस्य सामानाधिकरण्यरूपत्वे स्वसमानकालीनत्वस्य व्याप्तिज्ञानेऽवश्यं निवेशनीयत्वात् इति

भावः। एकत्वावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन तद्वत्त्वं यदि तत्सा-हित्यं तदा नैतादृशाननुगम इत्यतः प्रकारान्तरेणाननुगममाह, 'तत्तद्धर्मेति विशिष्य तत्तद्धर्मघटितत्वेनेत्यर्थः, 'अननुगतत्वादिति, तथाच धूमत्वादिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यालोकत्वाद्यवच्छिन्न-लिङ्गकानुमितौ व्यभिचारः तत्तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितित्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वोपगमेऽपि हेतुतावच्छेदकभेदेन कारणताबाहु-ल्यमिति भावः। यद्यपि हेतुतावच्छेदकघटितव्यापकसामाना-धिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुतायाः केवलान्वयिसाधारण्यानु-रोधेन वक्तव्यतया तस्य च हेतुतावच्छेदकमनन्तर्भाव्य कारण-ताया दुष्कल्पतया नैयायिकमतेऽपि हेतुतावच्छेदकभेदेन परा-मर्शकारणताभेद आवश्यकः व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्द-परामर्शादनुमित्यनुत्पादश्च समानः, तथापि निरुक्तधर्म्मापेक्षया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मतानिश्चयत्वस्य लघुतया तेन रूपेण कारण-ताकल्पनमेवोचितमित्यत्र तात्पर्य्यम्।

---

तत्त्वचिन्तामणिः।

अपि च यत्र धूमत्व-व्याप्त्योर्वैशिष्ट्यं प्रथममेव प्रत्यक्षेण युगपत्पक्षधर्म्मे भासते तत्र लाघवात् व्याप्य-त्वज्ञानत्वमेव कारणतावच्छेदकम्। न चैवमतिरिक्त-विशिष्टज्ञानकारणत्वे गौरवं दोषाय, सप्रमाणकत्वात् कारणताग्रहदशायां फलमुखगौरवस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्या-मदोषत्वात्।

दीधितिः ।

यत्रेच्छा तत्साधनताज्ञानस्येच्छाहेतुत्वेऽपि समानमिति चेत् सत्यं, प्रतिवच्यते हि तत्र लघु-गुरुरूपाभ्यां, युगपदुपस्थितौ लघुरूपावच्छेदेनैव कारणत्वं कल्प्यते लाघवात् नियमादेरेकतररूपावच्छेदेनाप्यक्लृप्तत्वात् इत्याशयवानाह, 'अपि चेति । ननु स्वसमानाधिकरणाभावेत्यादिव्याप्तौ स्वपदार्थस्यैकस्याभावेन धूमादिकमेव विशिष्य उपादेयं तत्र च धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणेन्धनवानयमिति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गेन तादृशवह्निसमानाधिकरणधूमत्वं व्याप्तिस्तत्प्रकारकमेव च पक्षधर्म्मताज्ञानमननुगतमपि हेतुरिति वक्तव्यं तथा च यद्धर्म्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके गृह्यते तत्प्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम्, अयं वह्निव्याप्यवान् धूमो वह्निव्याप्योऽयं धूमवान् वह्निर्धूमव्यापकोऽयं धूमवानित्यादिसकलवित्तिव्यापकत्वात् न तूपदर्शितव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेनाव्यापकत्वात् । ॰

गादाधरी विवृतिः ।

ननु यत्त्व-तत्त्वाननुगमस्य दोषत्वे दृष्टत्वेन फलसाधनताज्ञानस्य उपायेच्छायाहेतुत्वेन यत्रेच्छा तत्साधनताज्ञानं हेतुरितीष्टसाधनताज्ञानहेतुतापरिष्कारो मणिकृतां 'विरुद्ध्येत इत्याशङ्कते, 'यत्रेच्छेति,'प्रतिवध्यत इति, तत्र गत्यन्तरविरहेण सुख-दुःखाभावत्वादिप्रकारकफलगोचरेच्छायास्तदवच्छिन्नसाधनताज्ञानस्य चाननुगतेनापि तादृशेच्छात्वेन तादृशज्ञानत्वेन च हेतुता स्वीक्रियते कार्य्यतावच्छेदककोटौ चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्तत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यं निवेश्य व्यभिचारो वारणीयः इच्छागता जातिविशेषा एव वा तत्तत्फलेच्छाजन्यतावच्छेदकतया स्वीक्रियन्ते नानाफलगोचरेच्छास्थले च नानैवेच्छाव्यक्तयः स्वीक्रियन्ते प्रयत्नवदिच्छायौगपद्यस्वीकारेऽपि क्षतिविरहात् इति भावः। ननु पर्व्वतवृत्तिधूमत्व-वह्निव्याप्योर्व्वैशिष्ट्यं यत्र युगपदेव पक्षधर्म्मे भासते तत्र विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नस्यैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वावच्छिन्नस्याप्युपस्थितिरस्ति तथाच तेन रूपेणैव किन्न हेतुत्वमुपेयते, एतन्मतेऽवच्छेदकलाघववत् तन्मतेऽपि नियमांशाकल्पनेन लाघवसत्त्वात्, इत्याशङ्कां परिजिहीर्षुः 'अपिचेत्यादिमूलाशयमाह ; 'लघ्विति । 'नियमादेरिति आदिना अनन्यथासिद्धत्वपरिग्रहः, 'एकतररूपेति, उक्तशाब्दपरामर्शस्थले यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्धर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानस्य नैयायिकमतासिद्धत्वादिति भावः। हेतुतावच्छेदकभेदेन कारणताभेदं नैयायिकमतेऽप्याशङ्क्य मीमांसकमते लाघ॰

वमाशङ्कते, 'नन्वित्यादिना, 'विशिष्य' धूमत्वदिना। ननु धूमत्वादीनां विशिष्य व्याप्तिघटकत्वेऽपि किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविषयतात्वेनैव सामान्यतस्तद्विषयता कारणतावच्छेदककोटौ निवेशनीयेति न कारणतावच्छेदकाननुगम इत्यत-आह, 'तत्र चेति, धूमादिविषयतानां विशिष्य कारणतावच्छेदकेऽनिवेशे चेति शेषः, धूमादिविषयतानां विशिष्य निवेशेऽपि व्याप्तिशरीरे सामानाधिकरण्यानुयोगितावच्छेदकतया धूमत्वादीनां अनिवेशे उक्तज्ञानादनुमितिप्रसङ्गो दुर्व्वार एवेति तत्र धूमत्वादिकं तथा निवेश्य विशिष्य तत्प्रकारकत्वेन हेतुतां दर्शयति, 'तादृशेति, 'यद्धर्म्मविशिष्टेत्यादि तद्धर्म्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तद्धर्म्मविशिष्टव्यापकतावच्छेदकताविशिष्टसाध्यतावच्छेदकविषयताशालियद्विशिष्टतद्धर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेनैवेत्यर्थः। 'सकलवित्तिव्यापकत्वादिति, तथाच तद्धर्म्मावच्छिन्नस्य नियतपूर्व्ववर्त्तित्वमुभयमतसिद्धमेवेति एतन्मते कल्पनालाघवमक्षुण्णमेव, व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दज्ञानादनुमितिश्च नैयायिकानामप्यसिद्धैवानुमितिप्रयोजिकाया उक्तव्याप्तेर्व्याप्यतावच्छेदकघटितत्वात् इत्यभिप्रायः।

---

दीधितिः।

किञ्चान्यथाख्यातिवादिभिर्धूमादिसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिगगनसमानाधिकरणधूमादिमानयमिति ज्ञानादनुमित्यङ्गीकाराद्खण्डव्याप्तेश्चाप्रसि-

इतरयोः प्रकारत्वासम्भवात् साध्ये साधनव्यापकत्वग्राह-कमधिकरणादौ च साध्यीयत्वाद्यवगाहि पक्षे च तादृशसाधनवत्त्वावगाहि यज्ज्ञानं तत्त्वेन कारणत्वं वाच्यं तथाच लाघवात्तादृशव्यापकत्व-पक्षधर्म्मत्वाव-गाहितयोरेव कारणतावच्छेदकत्वमवृत्तिहेत्वनुरोधेन व्यापकत्वस्यापि खण्डशो निरुक्तिस्तेषां परमतिरिच्यते, यथा च सामानाधिकरण्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि न क्षति-स्तथा वक्ष्यते इति चेन्न, 'गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेद-कताकेत्यादिप्रकारद्वयोक्तदूषणग्रस्तत्वात् वह्न्यत्यन्ता-भाववदवृत्तिधर्म्मवानयमित्यादिज्ञानादप्यनुमित्युदयाच्च व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वेनैव व्याप्तीनामनु-गमात् ।

---

गादाधरी विवृतिः ।

अत्र च कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाव्यवहितोत्तरत्वघटितधर्म्म-स्यैव जन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्, तदवच्छिन्ननियतपूर्व्ववर्त्तिता विशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदेनाप्युभयवादिसिद्धैव ज्ञानद्वयस्थलेऽतिरिक्त-विशिष्टपरामर्शकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वं मूलकृतैव वाच्य-मित्याशङ्क्य मीमांसकमते कारणतावच्छेदकलाघवप्रणालीमाह, 'किञ्चेति । 'अखण्डव्याप्तेरिति उक्तविशिष्टपदार्थरूपाया व्याप्ते-

रित्यर्थः, 'प्रकारत्वासम्भवादिति, तथाच विशिष्टव्याप्तिप्रकारकत्वेन कारणतापि न सम्भवतीति भावः। 'साध्ये' साध्यतावच्छेदके, 'व्यापकत्वग्राहकं' व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहि, 'तादृशव्यापकत्वपक्षधर्म्मत्वावगाहितयोरेवेति हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकरूपव्यापकत्वावगाहित्व-हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टपक्षावगाहित्वयोरेवेत्यर्थः, 'एवकारेणाधिकरणाद्यंशे साध्याद्यवगाहित्वव्यवच्छेदः, कारणतावच्छेदकत्वमुचितमिति शेषः। यद्यपि वह्न्यादिसाध्यकधूमादिहेतुकस्थलेऽखण्डव्याप्तेः प्रसिद्धा व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानत्वेन कारणत्वं सुवचमेव साध्य-साधनभेदेन कारणभेदस्यावश्यकत्वात्। न चैवमपि साध्यसामानाधिकरण्यांशस्य व्याप्तिघटकतया कारणतावच्छेदककोटौ निवेशाधिक्येन गौरवं दुष्परिहरमेवेति वाच्यम्। अवश्यतेऽपि एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकज्ञानवैशिष्ट्यस्यापरज्ञानांशे निवेशाधिक्यात् अन्यथा अखण्डव्याप्तिप्रकारकत्वेन हेतुत्वेऽपि गौरवात् तत्प्रतिक्षेपस्य (१) अनुचितत्वात्। तथापि अन्यथाख्यातिवादिनां वह्न्याद्यधिकरणत्वादिना तदनधि॰ करणादिमात्रविषयकज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्त्या अखण्डव्याप्तिविषयकत्वेन वह्न्यादिसाध्यकानुमितावपि न हेतुता सम्भवतीत्यभिप्रायः। 'व्यापकत्वस्यापीति व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहित्वस्यापीत्यर्थः, 'खण्डशोनिरुक्तिरिति अधिकरणांशे साधनावगाहि आधेयत्वांशे

(१) अखण्डत्वप्रतिक्षेपस्येत्यर्थः।

अधिकरणीयत्वावगाहीत्यादिक्रमेण कारणतावच्छेदकगर्भे निवेशनमित्यर्थः, अखण्डव्यापकत्वाप्रसिद्धा तदवगाहित्वस्य यथाश्रुतस्य निवेशासम्भवादिति भावः। 'तेषाम्' अन्यथाख्यातिवादिनां नैयायिकानामित्यर्थः, मीमांसकानां तत्र व्यापकताज्ञानासम्भवेनानुमितेरसिद्धेरिति भावः। न च केवलाभावत्वादिना साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिज्ञानादनुमितिवारणायाधिकरणांशे धूमादिप्रकारकं आधेयत्वांशेऽधिकरणप्रकारकं इत्यादिक्रमेण व्यापकताज्ञाननिवेशनं मीमांसकानामप्यावश्यकमिति वाच्यम्। हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टपदार्थस्य विषयतासम्बन्धेन कारणतावच्छेदकत्वोपगमात् विशेष्य-विशेषणभावापन्नतावत्पदार्थानवगाहिज्ञाने विशिष्टनिरूपितविषयताविरहेण विषयतासम्बन्धेन तादृशविशिष्टवत्त्वाभावादुक्तातिप्रसङ्गासङ्गतेः, यादृशविशिष्टपदार्थस्य कारणतावच्छेदकत्वं तादृशविशिष्टाधिकरणस्यैव कार्य्योत्पादकत्वात्। नन्वत्र तन्मते साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्यानुमित्यहेतुतया विरोधस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिः अनुमितिजनकज्ञानाविरोधित्वादित्यत आह, 'यथा चेति, 'वक्ष्यत इति, व्यापकतापरामर्शविचार इति शेषः। 'वक्ष्यमाणेति व्यापकताज्ञानविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्म्मताज्ञानविशिष्टव्यापकताज्ञानत्वेन वा हेतुत्वम् इत्यत्र विनिगमनाविरहरूपदूषणग्रस्तत्वादित्यर्थः। नन्वनुमितिं प्रति तद्धर्म्मावच्छिन्ननिरूपितव्यापकताज्ञानत्वेन तद्धर्म्मावच्छिन्नहेतुमत्पक्षज्ञानत्वेन च कारणता लौकि-

यते दण्ड-चक्रादिवत् परस्परसहकारेण फलजननान्नातिप्रसङ्गः। न च विशिष्टपरामर्शत्वेनैककारणत्वकल्पनापेक्षया कारणत्वद्वय-कल्पने गौरवमिति वाच्यम्। विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतामते कारण-तावच्छेदककोटिप्रविष्टस्याधिकरणाद्यंशे साध्याद्यवगाहित्व-तदं-शीयाप्रामाण्यज्ञानविशेषानास्कन्दितत्वरूपाधिकविशेषणस्य तथा-विधविशेषणान्तरैः समं मिथो विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमना-विरहेण कारणताबाहुल्यस्य दुर्व्वारत्वादित्यतो दूषणान्तरमाह, 'वह्न्यत्यन्ताभाववदृत्तीति, 'अनुमित्युदयादिति, तथाच तदसंग्राह-कतया नोक्तरूपेण हेतुतासम्भव इति भावः। ननु तादृशज्ञानान्न जायत एवानुमितिर्नैयायिकमतेऽपि केवलान्वयिसाधारण्यानुरो-धेन व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुताया वक्तव्य-त्वात् तत्रानुमित्यनुत्पादस्य तुल्यत्वादित्याशङ्कां परिहरति, 'व्यभि-चारेति, अन्वयव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन नाना-विधव्याप्तिप्रकारता अनुगमय्य कारणतावच्छेदकगर्भे प्रवेश-नीया इत्यर्थः, तथाचास्माकं तत्रानुमितिर्भवत्येव इति भावः। इदन्त्वापाततः, तन्मतेऽपि तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारज्ञान-प्रतिबन्धकत्वेन व्यापकताज्ञानस्य हेतुताया वक्तुं शक्यतया साध्या-भाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानस्य संग्रहसम्भवात् तादृशव्याप्त्यंशे निधर्म्मितावच्छेदकज्ञानन्तु नैयायिकानामपि दुःसंग्रहं तादृश-ज्ञानीयव्याप्तिप्रकारतायां व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकावच्छेदकता-विरहात् तादृशप्रतिबन्धतावच्छेदकप्रकारितानिरूपकधर्म्मप्रकार-तात्वेन व्याप्तिप्रकारितायाः कारणतावच्छेदकत्वे प्रमेयत्वादिना

व्याप्तिप्रकारताकज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गः; एवं व्यापकताज्ञानस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञानं प्रति साध्याभाववद्वृत्तित्व-ज्ञानस्य साधनव्यापकताज्ञानं प्रति विरोधित्वे मानाभावादनु-गम एवासम्भवः । साध्यसामानाधिकरण्यविषयताया व्यापकता-ग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटावनिवेशेन व्यापकसामाना-धिकरण्यरूपव्याप्तिप्रकारिताया व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छे-दकत्वञ्च दुर्घटम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणेन्धनकालीनधूमवान् पर्वत इत्यादि-ज्ञानादनुमित्यापत्तेः ।

यत्तु व्यापकत्वज्ञानं व्यापकत्वनिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकं तत्प्रतिबन्धक-तया च धूमादिव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिरूप-व्याप्तिज्ञानधर्म्मितावच्छेदकधर्म्मान्तरावच्छिन्नविशेष्यताकव्यभिचार-ज्ञानस्य तादृशव्याप्तिज्ञानदशायां दुर्व्वारतया समानधर्म्मिता-वच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या व्यभिचारधियं प्रति तादृशव्याप्तिप्रकार-कज्ञानत्वेन पृथक् प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते इति तादृशव्याप्ति-प्रकारतायाः साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिप्रकारतायाश्च व्यभि-चारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतात्वेनानुगमय्यानुमितिकारण-तावच्छेदकत्वं सम्भवति एवञ्च व्याप्त्यंशे निर्धर्म्मितावच्छे-दकताकज्ञानीयप्रकारताया अपि तादृशरूपेण संग्रहः सम्भवति, धर्म्मितावच्छेदकतायाः प्रत्यासत्तित्वे धर्म्मितावच्छेदकतानिरूपक-त्वस्य व्याप्तिप्रकारतायामनिवेशादिति, तदपि न सम्यक्, धूमादि-

व्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिज्ञानदशायां तद्विशेष्य-तावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानोपगमे क्षतिविर-हादिति।

वस्तुतस्तु यदि ज्ञानद्वयहेतुतावादिना व्यापकताधीर्हेतुरूपेयते तदा व्यापकत्वमपेक्ष्यापि लघुशरीरा साध्याभाववदवृत्तित्वरूपा व्याप्तिरेवानुमितिप्रयोजिका न्यायमते स्वीकार्य्या तत्प्रकारकपक्ष-धर्म्मताज्ञानत्वेन हेतुतावच्छेदकधर्म्मानिवेशेनैव हेतुतोपगन्तव्या तथाच हेतुतावच्छेदकभेदेन तेषां न कारणताभेदः, ज्ञानद्वयहेतुता-वादिना तादृशव्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वोपगमेऽपि साध्यव्याप्यो-धूमः आलोकवान् पर्व्वत इत्यादिज्ञानद्वयादनुमितिप्रसङ्गवारणाय हेतुतावच्छेदकानां विशिष्य निवेशनीयतया तेषां तद्भेदेन कारण-तावाहुल्यमिति विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वमेव सम्यक्। यदि च केवलान्वय्यनुमानं नैयायिकानामनुपेक्षणीयमिति व्यापकसामाना-धिकरण्यज्ञानमप्यनुमितिकारणं वाच्यमित्युच्यते तदा केवला-न्वय्यनुमानपदार्पणभीरुभिर्म्मीमांसकैः कथं तादृशव्याप्तिमुपेक्ष्य व्यापकताया लाघवेन तज्ज्ञान-पक्षधर्म्मताज्ञानयोः पृथक्कारणत्वं व्यवस्थाप्ययिष्यते इत्यादिरीत्या परमतं निराकार्य्यम् अधिकमन्य-त्रानुसन्धेयम्।

---

दीधितिः।

नन्वत्र कारणे कार्य्यमेव प्रमाणं तच्च कार्य्य-कारण-भावग्रहे सति स्यात् स एव तु न सम्भवति गौरव-

ज्ञानेन प्रतिबन्धादित्यत आह, 'कारणताग्रहेति कारणतानिर्णयं विना तत्फलस्य धर्म्मान्तरनिर्णयस्याभावेन' तद्घटितगौरवस्यानिर्णयादित्यर्थः, सम्भाव्यते तावदिदं धर्म्मान्तरकल्पनं विना कारणत्वस्यैवाशक्यनिर्व्वाहत्वादिति चेत्, सम्भाव्यतां न तु तत् प्रतिबन्धकं, सामान्यतः कार्य्य-कारणभावग्रहस्य प्रायशो विलयप्रसङ्गात् । तत्र तत्र क्लृप्तनियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदकरूपान्तरविरहेणागत्या गौरवमप्यास्थीयते इति चेदिहापि तद्विरहस्यासकृदावेदितत्वादिति कृतं पल्लवितेनेति ।

---

गादाधरी विवृतिः ।

विशिष्टपरामर्शरूपधर्म्मिणः सप्रमाणकत्वात् न तत्कल्पनं गौरवायेति यदुक्तं 'सप्रमाणकत्वादिति, मूले तत्राशङ्कां युक्त्यन्तरमवतारयति, 'नन्विति, 'तच्च' कार्य्यस्य प्रमाणत्वञ्च, 'कार्य्यकारणभावग्रहे सतीति, अन्यथानुकूलतर्कानवतारेण व्यभिचारशङ्कया स चणोविशिष्टपरामर्शवान् अव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेनानुमितिमत्त्वादिति रीत्या अनुमित्या ज्ञानद्वयस्थले विशिष्टपरामर्शानुमानासम्भवादिति भावः । 'तत्फलस्य' कारणतानिर्णयाधीनस्य, 'तद्घटितेति धर्म्मान्तरघटितेत्यर्थः, विशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदेन कारणताग्रहे विशिष्टपरामर्शत्वधर्म्मिकगौरवज्ञानं विरोधि तच्च गौरवं प्रमाणान्तराप्रसिद्धतत्तद्व्यु-

मित्यव्यवहितपूर्व्वकालीनत्वाश्रयकत्वादन्यत् दुर्व्वचमेवेति गौरवस्य तादृशधर्म्मिघटितत्वमित्यभिप्रायः (१)। गौरवनिर्णयासम्भवेऽपि गौरवसन्देहेन प्रतिबन्धात् न कारणताग्रहः सम्भवतीति आशङ्कते, 'सम्भाव्यत इति सन्दिह्यत इत्यर्थः। 'इदं' गौरवं, संशयप्रयोजकमाह, 'धर्म्मान्तरेति, 'अशक्यनिर्व्वाहत्वादिति, तथाच कारणतासंशयात्तदुपपादकधर्म्मिणोऽपि संशयो भविष्यति, तत्संशयाहितगौरवसंशयेन प्रतिबन्धाच्च न कारणतानिर्णयः सम्भवतीति भावः। 'तत्' सम्भावनं, 'सामान्यतः' घटत्व-दण्डत्वादिसामान्यरूपेण, 'कार्य्य-कारणभावग्रहस्येति तन्निर्णयस्येत्यर्थः, 'प्रायशो विलयप्रसङ्गादिति। यत्र दण्डादिरूपकारणं कार्य्यौमेयं तत्स्थलीयधर्म्मिघटितगौरवसंशयेन प्रतिबन्धसम्भवादिति भावः। यत्र च कार्य्याव्यवहितपूर्व्वकाले कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वं प्रमाणान्तरसिद्धं तत्र तादृशगौरवाभावात् 'प्रायश इत्युक्तं, 'तत्र तत्रेति घटत्वदण्डत्वादिना कार्य्य-कारणभावस्थल इत्यर्थः, 'गौरवमप्याश्रीयते' गौरवसन्देहोऽविरोधितया स्वीक्रियते।

---

तत्त्वचिन्तामणिः।

न चासन्निकृष्टे धूमे तदभावः, भवन्मतानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरण-धूमत्वज्ञानसहितेन मनसा तदुत्पादात्, यथा परमाणुर्निरवयवद्रव्यं नित्यपरिमाणवत्त्वात्

---

(१) तादृशधर्म्मान्तरघटितत्वमित्यभिप्राय इति पां०।

आकाशवदित्यादौ प्रत्येकानुमानोपनीतातीन्द्रियसाध्य-साधनयोराकाशवर्त्तितया स्मरणे व्यभिचाराज्ञाने मनसा व्याप्त्यनुभवः, अनुमानयोः प्रत्येकतदुभयसह-चाराविषयत्वेन व्याप्तग्राहकत्वात्। न चातीन्द्रिय-व्याप्यत्वमतीन्द्रियेऽनुमेयं, तत्रापि व्याप्तिग्राहकाभा-वात्। न च तदुपनयसहितस्य मनसोवहिरर्थप्रमाहेतुत्वे उपनयस्य प्रमाणान्तरत्वम्, इन्द्रियादेः सन्निकर्षवदुप-नयस्य नियतव्यापाराभावेन प्रमायामकरणत्वात् सह-कारिता च तदभावेऽपि भवति वहिरिन्द्रिय-लिङ्ग-सादृश्यादिव्यापारं विनापि चिन्तोपनीतपदार्थानां बाधकानवतारे मनसा संसर्गानुभवस्य सकलजन-सिद्धत्वात् कथमन्यथा कविकाव्यादिकमिति।

---

दीधितिः।

व्यभिचारनिर्णयेन कारणत्वग्रहासम्भवं निरस्यति, 'न चेति। 'अनुमानयोरिति, अनुमितैकसाध्यविशिष्टे साध्यान्तरानुमित्या सहचारग्रहोगपमेऽपि नियमांश-ग्रहासम्भवादिति भावः। 'नियतव्यापारेति एक-सम्बन्धिज्ञानाधीनसम्बन्ध्यन्तरस्मरणादितः क्वचिद्विशि-ष्टज्ञानोत्पत्तावपि नियतत्वेन न तस्य व्यापारत्वं,'यं

जनयित्वैव यस्य यज्जनकत्वं तस्यैव तत्र तद्व्यापारत्वा-
दित्यर्थः। वस्तुतस्तु तदुपनयव्यक्त्यादेस्तत्प्रमाव्यक्तिं
प्रति कारणत्वेऽपि न क्षतिः प्रमा वैजात्यस्यैवात्र प्रमा-
णान्तरनिमित्तत्वात्।

---

गादाधरी विवृतिः।

विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वसिद्धये 'न चेत्यादिना असन्निकृष्ट-धूमादौ विशिष्टपरामर्शासम्भवशङ्कानिराकरणस्य (१) तत्सिद्ध्युप-योगितामाविष्करोति, (२) 'व्यभिचारनिर्णयेनेति, सति लाघवे व्यभिचारसंशयस्याकिञ्चित्करत्वान्निर्णयोपादानम्। ननु निरवयव-द्रव्यत्व-नित्यपरिमाणयोरेकतरं दृष्टान्ते प्रसाध्य तद्विशिष्टेऽपरानु-मित्या तदुभयसामानाधिकरण्यावगाहनं सुघटमेव अनुमितेः पक्षतावच्छेदक-साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वस्य नियमात् इत्य-नुमानयोरित्यादिमूलासङ्गतिः इत्यत आह, 'अनुमितेश्चेति, 'उपगमेऽपीत्यनेन व्याप्तिप्रकारकधियोऽनुमितिहेतुतया संसर्ग-मर्य्यादया तादृशसामानाधिकरण्यावगाहिग्रहस्यानुमित्यनुपयो-गित्वं सूचितम्। एतेन पक्षतावच्छेदक-साध्ययोरवच्छेद्याव-च्छेदकभावस्यानुमितौ संसर्गतया भानोपगमेऽपि न निर्व्वाहः,

---

(१) विशिष्टपरामर्शाभावशङ्काया निराकरणस्येति पा०।

(२) विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतामते लाघवेन व्यवस्थापितायाः मूलोपदर्शितायाः असन्निकृष्टधूमादौ विशिष्टपरामर्शाभावशङ्कायाः अकिञ्चित्करत्वं परिजिहीर्षु-राहेति पा०।

व्यापाराभावेन उपनायकज्ञाने प्रमाणत्व-तद्व्यवहारयोर्विरहेऽपि उक्तापादकसत्त्वाद्यविरोधाद्व्यभिचारेण व्याप्त्यसिद्धिरित्याशयेन पूर्व्वग्रन्थोपदर्शितापत्तिमुद्धरति, मूले 'नचैवमित्यादिना, 'नियत-व्यापाराभावेनेति मूलमसङ्गतं नियतव्यापारत्वपर्य्यन्तस्य करण-लक्षणेऽप्रवेशादतो व्यापाराभाव एवात्र विवक्षितः। व्यापारत्वन्तु नियतत्वनिर्व्वाह्यमित्याभ्यन्तरालिकस्य कुत्रचित्सम्भवेऽपि न तस्योप-नीतप्रमात्वावच्छिन्ने उपनयेन जननीये व्यापारतेत्येतत्सूचनाय मूले 'नियतपदमिति सूचयितुं व्याचष्टे, 'एकसम्बन्धीति हस्त्यादि-ज्ञान-तज्जन्यहस्तिपकस्मरणाभ्यां हस्तिपकादिविशिष्टहस्त्यादि-विषयकोपनीतज्ञानजननेपीत्यर्थः, तस्य मध्यवर्त्तिनः स्मरणस्य अनियतत्वेऽपि कथं न व्यापारतेत्यत आह, 'यमिति,'यं' यद्रूपाव-च्छिन्नं, 'यस्य' यद्रूपावच्छिन्नस्य, 'यज्जनकत्वं' यद्रूपावच्छिन्नजन-कत्वं' 'तस्यैव' तद्रूपावच्छिन्नस्यैव, 'तद्व्यापारत्वात्' तद्रूपावच्छिन्न-जनने तद्रूपावच्छिन्नव्यापारत्वात्। एतावतापि तत्तदुपनयव्यक्ते-स्तत्तदुपनीतभानव्यक्तित्वावच्छिन्नजनने तन्नियततत्तत्स्मरणादि-व्यक्तिव्यापारकत्वं दुर्व्वारमेवेत्यालोच्योपनयस्य प्रमाकरणत्वमभ्यु-पेत्य प्रमाणान्तरत्वं निराकरोति, 'वस्तुतस्त्विति, 'न त्वतिरिति, प्रत्यक्षप्रमाण एव तदन्तर्भावेन प्रमाणचातुर्व्विध्याव्याघातात् इति भावः। नन्विन्द्रियात्मकप्रत्यक्षप्रमाणे तदनन्तर्भावात् प्रमा-णान्तरत्वं तस्य दुर्व्वारमेवेत्यत आह, 'प्रमावैजात्यस्यैवेति, 'एव-कारेण प्रमाकरणतावच्छेदकभेदव्यवच्छेदः, 'प्रमाणान्तरत्वनिमि-त्तत्वात्' विभिन्नप्रमाणव्यवहारप्रयोजकत्वात्।

दीधितिः ।

न चात्र (१) प्रमावैजात्यं अनुपलम्भबाधितत्वात् मानाभावाच्च, उपनयस्य च विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन प्रत्यक्षे च सन्निकर्षविधयोपयोगितया जात्यव्यवस्थापकत्वात् । अतएव वाह्याभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञा-साहश्या-भावादिप्रत्यक्षाणां तत्ताप्रतियोग्यादिविषयत्वमन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गात्, ज्ञानद्वयकल्पने च स्थैर्य्यमात्रमुच्छिद्येत, व्यवस्थापितञ्च विशिष्टज्ञानस्य व्यवहारहेतुत्वम् । न च प्रमाणान्तरासङ्कलितोपनयजन्यतावच्छेदकतया वैजात्यसिद्धिः, इतरासङ्कलितत्वेनाजनकत्वात् असिद्धेश्च, उपनयात्मकसन्निकर्षवशेन मनसा प्रत्यक्षजननस्यैवोपगमात् ।

---

गादाधरी विवृतिः ।

ननु उपनयहेतुतावादिनां तज्जन्यज्ञाने तज्जन्यतावच्छेदकधर्म्मस्वीकार आवश्यकः स च लाघवाज्जातिविशेषरूप एवेति प्रमावैजात्यं दुर्व्वारमित्यत आह, 'न चेति, 'अत्र प्रमावैजात्यमिति उपनीतज्ञाने प्रत्यक्षव्यावृत्ता जातिरित्यर्थः, सम्भवतीति शेषः । युक्तिसत्त्वे योग्यायामपि व्यक्तौ व्यञ्जकविरहेण उपपद्यमानो.जात्य-

---

(१) न चात्रापीति पाठान्तरं तत्तु न भट्टाचार्य्यसम्मतमिति 'अत्र प्रमावैजात्यमितीति पाठधारणेनानुमितम् ।

नुपलम्भो न जातिबाधकः, अन्यथा संयोगादौ क्रियादिजन्यतावच्छेदकजातेरपि विलयप्रसङ्गादित्याशङ्क्य उपनयस्य जात्यन्तराव्यवस्थापकत्वं व्यवस्थापयन् युक्त्यभावमेव बाधकं दर्शयति, 'माना-भावादित्यादिना, 'विशेषणज्ञानत्वेनेति 'उपयोगितयेत्यग्रिमेणान्वयः, तथाच विशिष्टज्ञानत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं न तु जात्यन्तरमिति भावः। उपनेयविशेष्यकमानसानुरोधेन कल्पकारणत्वान्तरनिरूपितकार्य्यतावच्छेदकतया जात्यन्तरसिद्धेरावश्यकतेत्याशङ्क्याह, 'सन्निकर्षविधयेति, तथाच प्रत्यक्षत्वमेतज्जन्यतावच्छेदकमिति भावः। ननु संयोगज्ञानादिसाधारणं सन्निकर्षत्वमनुगतानतिप्रसक्तं दुर्व्वचमिति विशिष्यैव हेतुता वाच्या तथाच ज्ञानजन्यतावच्छेदकं यदि प्रत्यक्षत्वमात्रमुच्यते तदा लौकिकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति संयोगाद्यजन्यप्रत्यक्षत्वमेव तथा वाच्यम् एवञ्च संयोगाद्यजन्यत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवेन वैजात्य-सिद्धिदुर्व्वारैवेत्यत आह, 'अत एवेति उपनयस्य जातिविशेषावच्छिन्नाजनकत्वादेवेत्यर्थः, 'बाह्यप्रत्यभिज्ञा' स एवायं चैत्र इत्यादिका, 'अभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञा' स एवाहमित्यादिरूपा, 'आदिपदाभ्यां ज्ञानादि विषयादिपरिग्रहः, यथायोगमन्वयः, 'अन्यथा' उपनयस्य जातिविशेषावच्छिन्नजनकत्वे, 'जातिसङ्करेति, किञ्चिद्विषये चक्षुःसंयोगादिजन्यतया तत्र चाक्षुषत्वादेरेवावश्यकत्वात्तेन च समं उपनयजन्यतावच्छेदकजातेर्व्याप्य-व्यापकभावासम्भवादिति भावः। जातेरनांशिकतया विशेष्यीभूततत्तद्विषयकज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञादौ व्यभिचारप्रसङ्गाच्चेत्यपि बोध्यम्। तत्तेदन्त्वादिविशिष्टविषयकं तत्र

ज्ञानद्वयमेव भेदाग्रहसहकृतं विशिष्टव्यवहारादिनिमित्तं न त्वेकं ज्ञानं अतो न जातिसङ्करादिप्रसङ्ग इत्यत आह, 'ज्ञानद्वयेति,'स्थैर्य्य-मात्रमिति, तस्य (१) पूर्व्वगृहीतानुभूयमानयोरभेदप्रत्यभिज्ञैकप्र-माणकत्वादिति भावः। अनुमानादपि कुतश्चित् स्थैर्य्यसिद्धिसम्भवा-दाह,'व्यवस्थापितश्चेति, अन्यथाख्याताविति शेषः। प्रत्यक्षसामग्र-समवहितज्ञानजन्यतावच्छेदकं वैजात्यन्तु न प्रत्यभिज्ञानादाविति न सङ्कर इत्याशङ्कते,'न चेति,'अजनकत्वादिति, प्रत्यभिज्ञादौ तत्ता-दिभानार्थं चक्षुःसंयोगादिजन्यप्रत्यक्षे ज्ञानस्य स्वतन्त्रहेतुताया-आवश्यकत्वात् तत एव सर्व्वांशोपनीतभानस्योपपत्तेरुक्तरूपेण हेतुत्वे मानाभावादिति भावः। ननु तदानीमिन्द्रियसंयोगादिघटितप्रत्य-क्षसामग्र्या अभावात् सर्व्वांशोपनीतभाने प्रत्यक्षत्वं न सम्भवतीति 'यज्जातीयप्रमासामग्रीविरहे' इत्यादिव्याप्तिबलात् प्रमावैजात्या-पत्तिर्दुर्व्वारेव। न च तादृशव्याप्तौ मानाभावः, तादृशोपनीतभाने प्रत्यक्षत्वासम्भवात्तत्रोपनायकज्ञानस्य स्वतन्त्रहेतुताया आवश्यक-त्वाज्जन्यतावच्छेदकधर्म्मं विना तदनुपपत्तेरेव मानत्वात् ज्ञानस्य जनकतायामेव प्रत्यक्षादिसामग्र्यसमवहितत्वमवच्छेदकं भवतु तत्-सहकारि वेत्यन्यदेतदित्यत आह, 'असिद्धेश्चेति, उपनीतभानस्थले प्रत्यक्षादिसामग्र्यभावस्यैवेत्यादिः, असिद्धिमेव विवृणोति, 'उप-नयेति, लौकिकसन्निकर्षस्य विषयिताविशेषावच्छिन्नं प्रत्येव जनकतया उपनीतभाने तादृशविषयिताविशेषानभ्युपगमेन न

(१) स्थैर्य्यंस्थेत्वर्थः।

व्यभिचार इति भावः। न चांशिकोपनीतभाने उपनीतस्य प्रकारतयैव भानोपगमाद्विशेषणज्ञानविधयैव तत्रोपनयज्ञानस्य हेतुत्वात् सर्व्वांशोपनीतभाने जातिविशेषस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकतया कल्पनमुचितम् अलौकिकप्रत्यक्षत्वस्य गुरुत्वात् तथाच प्रत्यक्षत्वं तत्र निर्युक्तिकमिति वाच्यम्। सुरभि चन्दनमित्यादौ मानससर्व्वांशोपनीतभाने विशेष्यचन्दनादेस्तादात्म्यसम्बन्धेन स्वांशे प्रकारतयाभ्युपगमेन विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतयैव निर्व्वाहादुपनीतभाने उपनायकज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया अकल्पनात् सिध्यतु वा सर्व्वांशोपनीतभाने जातिविशेषः सोऽपि प्रत्यक्षत्वव्याप्य एव न तु तद्विरुद्ध इति नोपनयस्य प्रमाणान्तरता। न च तादृशज्ञाने प्रत्यक्षत्वमप्रामाणिकं, प्रत्यक्षत्वादन्यस्या अनुभवत्वजातेरप्रामाणिकतया तत्प्रकारकज्ञानत्वस्य स्मृतिसाधारण्येन व्यभिचारात् प्रत्यक्षत्वस्यैव विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकतया तत्र प्रत्यक्षत्वानुपगमे तस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वानुपपत्तेः। न चोपनयविधयैव तत्र विशेषणज्ञानस्यापेक्षणीयतया विशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नाया विशेषणधीजन्यतायास्तत्रासत्त्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम्। स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकोपनीतभाने घटत्वादिविषयकज्ञानस्य उपनायकविधयापेक्षायामपि स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानपर्य्यन्तानपेक्षायां जातित्वादिना घटत्वादिज्ञानात् घट इत्येतादृशोपनीतभानापत्तेः (१) स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानजन्यतावच्छेदक-

---

(१) स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारक-घट-इत्येतादृशोपनीतभानापत्तेरिति पा०।

कस्य स्वरूपतस्तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपनीत-भानसाधारणताया आवश्यकत्वात्। अथ स्वरूपतोघटत्वादिविष-यकं यत्र निर्व्विकल्पकं जातित्वादिना घटत्वज्ञानञ्च तत्र स्वरू-पतोघटत्वादिप्रकारकोपनीतभानवारणाय तादृशोपनीतभाने स्वरूपस्तत्प्रकारकज्ञानहेतुत्वमावश्यकं तथाच तस्य (१) प्रत्यक्ष-साधारणविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेऽपि न क्षतिः। न च तादृशस्थले तथाविधोपनीतभानमिष्टमेवेति वाच्यम्। येन रूपेण यस्य ज्ञानं तेन रूपेणैव तस्योपनयः न तु तद्विशेषित-स्येति नियमादिति चेत्तर्हि, स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपनयस्यापि स्वरूपतस्तत्प्रकारकालौकिकप्रत्यक्षत्वमेव जन्यतावच्छेदकं वाच्यं न तु सर्व्वांशोपनीतभानवृत्तिवैजात्यं तथासत्युक्तस्थले घट इत्याद्या-कारकचाक्षुषाद्युपनीतभानापत्तेः तथाच सर्व्वांशोपनीतभानस्यापि तादृशोपनयजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वनिर्व्वाहायैव तत्र प्रत्यक्षत्व-स्वीकार आवश्यकः। वस्तुतो येन रूपेणेत्यादिनियमो निर्व्विकल्प-कस्य अनुपनायकतामते, निर्व्विकल्पकस्य उपनायकतामङ्गीकुर्व्व-तान्तु न तादृशनियम इत्युक्तस्थले दर्शितोपनीतभानमिष्टमेवेति कृतं पल्लवितेन।

तत्त्वचिन्तामणिः।

स्यादेतत् पक्षधर्म्मस्य व्याप्यताज्ञानं नेन्द्रियेण वह्नेरसन्निकर्षे तन्नियतसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्व-

(१) सर्व्वांशोपनीतभानस्येत्यर्थः।

स्यायोग्यत्वात् । न च धूमत्वेन सकलधूमव्याप्यतावगमात् धूमविशेषे संस्कारात् स्मरणाद्दोपनीतव्याप्याभेदग्रहः 'प्रत्यभिज्ञाने तत्ताविशिष्टस्येवेति वाच्यम् । एवं हि धूमवत्त्वेन वह्निमत्त्वज्ञानात् धूमवद्विशेषे पर्व्वते संस्कारवशात् प्रत्यक्षेण व्याप्तिज्ञानापेक्षेण वह्निमदभेदग्रहो वह्निमत्त्वसंसर्गग्रहो वास्तु किमनुमानेन । पृथक् वह्निमत्त्वस्मरणं तत्र नास्ति किन्तु व्याप्यावच्छेदकतयेति चेन्न, वह्निमान्नवेति संशयानुरोधेन स्वतन्त्रवह्निमत्त्वस्मरणात् । न च विशिष्टज्ञाने स्वतन्त्रविशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं, गौरवात् ।

---

दीधितिः ।

'पृथगिति, न चैवं धारावाहिकोच्छेदः, दूतरमात्राविशेषणत्वेनोपस्थितेरेव तन्त्रत्वात्, कोटिस्मरणस्य संशयेन तस्य च व्याप्तिस्मरणादिना नाशात् विशेषदर्शनकाले च संशयायोगादाह, 'न चेति । 'गौरवादिति, न चैवमभावविशेषणत्वेनोपस्थितस्यापि भावस्य ग्रहापत्तिः, अभावग्राहकसामग्र्या बलवत्या प्रतिबन्धात्, अभावाविशेषणत्वेनोपस्थितिस्तन्त्रमित्यपि कश्चित् । वस्तुतस्तु स्वतन्त्रविशेषणज्ञानस्य विशिष्टधीहेतुत्वेऽनु-

मित्यर्थमेव त्वयापि तत्स्वीकरणीयं, न हि विशिष्ट-प्रत्यक्षं प्रत्येव तथात्वं, मानाभावात्।

गादाधरी विवृतिः।

किञ्चिदंशे तदप्रकारकं विशेषणज्ञानमेव पृथग्विशेषणज्ञान-मित्याशयेन शङ्कते, 'न चैवमिति, 'धारावाहिकोच्छेद इति विशिष्टबुद्धिधारान्तःपातितृतीयादिविशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तिरित्यर्थः। तत्पूर्व्वं निर्व्विकल्पकात्मकस्य विशेषणज्ञानस्य विनाशाद्विशिष्टबुद्धिरूपस्य तस्य विशेषणप्रकारकतया स्वातन्त्र्याविरहादिति भावः। समाधत्ते, 'इतरमात्रेति, तत्तदितरोभयांशे तत्प्रकारकज्ञानात्तदंशे तद्विशिष्टज्ञानोपपत्तये 'मात्रपदं, तेन यद्धर्म्मिणि विशिष्टज्ञानं फलं तद्धर्म्मांशे तदप्रकारकं यत् तत्प्रकारकं तदन्यतद्विषयकोप-स्थितेरित्यर्थः।

यत्तु तदितरविशेष्यतानिरूपिततत्प्रकारतान्यतद्विषयताकोप-स्थितेरित्येवार्थः, विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदादुभयविशेष्यकविशिष्ट-बुद्धिसंग्रहात्। तन्न, घटौ पटावित्यादिसमूहालम्बनविलक्षणे घट-पटौ द्वावित्यादिज्ञाने उभयाद्यंशे एकत्रैव द्वित्वादिविशेषण-मवगाहमाने विशेष्यभेदेऽपि द्वित्वादिप्रकारताया अभिन्नतया घटादीतरपटादिविशेष्यतानिरूपितत्वसत्त्वेन तज्ज्ञानस्य घट-पटौ द्वावित्यादिज्ञानान्तराजनकत्वप्रसङ्गात् (१)।

(१) 'तदन्यतद्विषयकोपस्थितेरित्यर्थः' इति पाठादनन्तरं 'तदितरविशेष्यता-निरूपितप्रकारतान्यतद्विषयताकोपस्थितेरिति वा, विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदा-

स्वतन्त्रविशेषणज्ञानस्य विशिष्टधीहेतुत्वमभ्युपेत्य संशयार्थं स्वीकार्य्येण स्वतन्त्रवह्निस्मरणेन परामर्शोत्तरं पक्षे तदुपनीत-भाननिर्व्वाहे अपरितोषवीजं दर्शयन् विशेषणज्ञानहेतुतायां स्वातन्त्र्यप्रवेशे युक्तिविरहप्रदर्शकं 'न चेत्यादिमूलमवतारयति, 'कोटीति, 'संशयेन' 'नाशादित्यग्रिमेणान्वयः, कारणनाशेऽपि संशयात्मकतादृशविशेषणज्ञानादेव निश्चयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह, 'तस्य चेति, 'व्याप्तिस्मरणादिना' इत्यस्य परामर्शार्थमुपगन्तव्येने-त्यादिः, व्याप्तिस्मरणानन्तरं पक्षधर्म्मताज्ञानकाले विशिष्टज्ञानकाले वा पुनः संशयो भविष्यति ततो निश्चय इत्याशङ्क्याह, 'विशेष-दर्शनेति, 'विशेषदर्शनं' व्याप्यतया गृहीतस्य पक्षे निश्चयः, 'संशयायोगादिति, तदभावस्य कार्य्यसहभावेन हेतुत्वादिति भावः। यद्यपि परामर्शानन्तरं वह्निरित्याकारकस्मरणं कल्प-यित्वा पक्षे उपनीतवह्निनिश्चयः शक्योपपादनस्तथापि तादृश-कारणतायाः प्रामाणिकत्व एव तत्तत्कल्पनमुचितं तदेव नेति वस्तुगतिमनुरुध्य तादृशकारणत्वं मूलकृता निराकर्तमिति भावः। मूले 'न चेति न वेत्यर्थः, युक्तिसत्त्वे उक्तकारणतायाः स्वातन्त्र्य-स्याधिकस्यावच्छेदकत्वं गौरवेण दुरपवादमिति युक्तिं दीधितौ शङ्कते, 'न चैवमिति, 'एवं' विशेषणज्ञानहेतुतावच्छेदकतायां स्वातन्त्र्यानिवेशे, 'भावस्य' घटादेः, 'ग्रहापत्तिः' भूतलं घटाभाव-वदित्यादिनिश्चयकाले भूतलादौ ग्रहापत्तिः, तादृशापत्तिं परि-

दुभयविशेष्यकविशिष्टबुद्धिसंपत्त्यात्' इति पाठः कस्मिंश्चिदादर्शपुस्तके वर्त्तत-इति।

इरति, 'अभावग्राहकेति, 'बलवत्येति' तुल्यबलसामग्रीदशायां संशयोत्पत्त्या इष्टापत्तिरेवेति भावः। न च तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमप्रामाणिकमिति शङ्कं, स्वतन्त्रविशेषणज्ञानसत्त्वे कदाचित् (१) तथाविधनिश्चयकाले घटादिग्रहापत्तेः। कस्यचित् समाधानमुपन्यस्यति, 'अभावेति, उक्तक्रमेणैव (२) उपपत्तावभावाविशेषणत्वप्रवेशे गौरवमन्याय्यं तथा सति (३) वह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिघटकतया वह्निविषयकज्ञानाद्वह्न्युपनीतभानानिर्व्वाहस्यास्वरसबीजम्। विशिष्टबुद्धिसामान्यहेतुतायां स्वातन्त्र्यानिवेशनं स्वतन्त्रविशेषणज्ञानं विनानुमितिमङ्गीकुर्व्वाणस्य शङ्कास्पदमपि नेति प्रत्यक्षे तन्निवेशेन कारणत्वान्तरस्यातिनिर्युक्तिकमित्याह, 'वस्तुतस्त्विति, 'मानाभावादिति। अथ ज्ञानत्वस्य स्मरणेश्वरज्ञानवृत्तितया अनुभवत्वस्य चेश्वरज्ञानवृत्तितया जन्यतावच्छेदकत्वासम्भवात् तद्व्यावृत्तं विशिष्टविषयकविजातीयप्रत्यक्षत्वमेव विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकं वाच्यमिति कथं मानाभाव इति चेत्, अनुभवत्वजातेरीश्वरज्ञानवृत्तित्वे मानाभावादनुमितिसाधारणविशिष्टानुभवत्वेनैव विशेषणधीजन्यत्वोपगमात् अन्यथा अनुमितौ कारणत्वान्तरकल्पनापत्तेः प्रत्यक्षत्वस्यापि ईश्वरज्ञानवृत्तित्वे मानाभावाच्च न सङ्करप्रसङ्गः। न चेश्वरज्ञाने प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारे तस्य जन्यमात्रं प्रति उपादानगोचरलौकिकप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वानुप-

(१) विशेषादर्शनकाल इत्यर्थः।

(२) सामग्रीप्रतिबन्धकतयैवेत्यर्थः।

(३) गौरवस्य न्याय्यत्वे।

पत्तिरिति वाच्यम् । उपादानप्रत्यक्षहेतुतायां लौकिकविषयतायाः प्रत्यासत्तित्वावश्यकत्वेन ज्ञानत्वस्यावच्छेदकत्वसम्भवात् भगवज्ज्ञाने प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारेऽपि क्षतिविरहात् लौकिकविषयतायाः प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वनिरूपितत्वे मानाभावादीश्वरज्ञाने प्रत्यक्षत्वव्यवहारस्य लौकिकविषयतावत्त्वनिबन्धनत्वेनौपचारिकत्वादिति ।

---

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ यो यत्र विशिष्य पूर्व्वमवगतः स तत्र संस्कारवशाद्यथार्थप्रत्यक्षे भासते यथा तत्ताप्रत्यभिज्ञाने । न च पर्व्वते विशिष्य पुरा वह्निरवगतः । यत्र चन्दने सौरभमुपलब्धं तत्र संस्कारवशाच्चक्षुषा सुरभि चन्दनमिति ज्ञानमन्यथानुमितिरिति चेत्तर्हि, पक्षधर्म्मधूमेऽपि न पुरा विशिष्य व्याप्तिरवगतेति कथं संस्कारवशात्तद्गतव्याप्तिबोधः प्रत्यक्षेण ।

---

दीधितिः ।

‘तर्हीत्यादि, वस्तुतो यत्र क्वचिदपि गृहीतस्य धर्म्मिणि साधारणधर्म्मदर्शनात् स्मृतस्य संशयादिसाधारणी विशिष्टधीरियांस्तु विशेषो यत्कोटिद्वयसहचरितधर्म्मदर्शनात् कोटिद्वयस्मरणे संशयोऽन्यथा त्वेककोटिनिश्चय इति । एतेन धूमत्वादिना पक्षधर्म्मे

व्याप्तिमनुमाय वह्न्याद्यनुमितिरिति परास्तम्। धूमत्वत्वाद्यनुपस्थित्या धूमत्वादेर्वह्निव्याप्तिंव्याप्यत्वाग्रहे वह्न्यननुमितिप्रसङ्गाच्च। एतेन यद्धर्म्मावच्छेदेन यद्वत्त्वं गृहीतमुपनयवशात् तद्धर्म्मविशिष्ट एव तद्भासते धूमवत्त्वावच्छेदेन च वह्निमत्त्वग्रहाद्धूमवानेव वह्निमानिति बुद्धिः स्यात् न तु पर्व्वतो वह्निमानित्यपि परास्तम्। मानाभावात् चन्दनत्वाद्यवच्छेदेन गृहीतस्य सौरभादेः पुरोवर्त्तिनि चन्दनत्वादिदर्शनादिदं सुरभि इत्यादिबुद्धौ व्यभिचाराच्च। यदि चावच्छेदकधर्म्मवैशिष्ट्यमपि तत्र भासत इति नियमोऽपि तत्र प्रामाणिकस्तदा धूमवानयं पर्व्वतो वह्निमानित्येव धीरस्तु, न हि लिङ्गोपधानभाने बाधकमन्यत्, साधकविरहात्।

गादाधरी विवृतिः।

ननु 'तर्ह्रीत्यादिमूलमयुक्तं तथाहि यो यत्र विशिष्येत्यादिनियमे विशिष्येत्यस्य तन्मात्रवृत्ति(१) धर्म्मप्रकारेणेति नार्थः, परन्तु फलीभूतग्रहधर्म्मितावच्छेदकप्रकारेणेत्येव, एवञ्च पर्व्वतीयधूमत्वादिना व्याप्यग्रहेऽपि धूमत्वेन पर्व्वतीयधूमे सामान्यलक्षणया व्याप्तिग्रहात् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति परामर्शो नानुपपन्न इत्याशङ्क्य उक्तनियमे बाधकान्तरमाह, 'वस्तुत इति, 'यत्र क्वचिद-

(१) फलीभूतग्रहविशेष्यमात्रवृत्तीत्यर्थः।

पीति फलीभूतज्ञानाविषये धर्म्मिमात्र इत्यर्थः, 'धर्म्मिणि' फलीभूतग्रहविशयधर्म्मिणीत्यर्थः, 'संशयादीत्यादिना निश्चयपरिग्रहः । नन्वपूर्व्वे धर्म्मिणि संशय एव स्वीक्रियते न तूपनीतधर्म्मनिश्चयः, यश्च संशय इव तत्रैव सति व्याप्यदर्शने निश्चयोऽनुभूयते स तु आनुमानिक एव व्याप्यदर्शनस्यास्माकमनुमितिहेतुत्वादिति निश्चयात्मकोपनीतभाने कथितनियमो निराबाध एवेति कदाचित् ब्रूयादिति शङ्कया यादृशसामग्र्या कोव्यन्तरभासकसामग्रीकाले संशयात्मकतत्कोटिविशिष्टधीर्जन्यते तादृशसामग्रीतः असत्यां विपरीतकोटिभानसामग्र्यां तत्कोटिनिश्चयोऽनुभवसिद्धतया दुरपह्नवः विपरीतकोटिभानसामग्रीविगमश्च विशेषदर्शनादिव तत्कोव्यस्मरणादपीति एककोटिमात्रस्मरणे व्याप्यदर्शनं विनाप्येककोटिनिश्चयोत्पत्त्या नोक्तनियमो निश्चयदशायां (१) सम्भवतीत्याह, 'इयांस्त्विति, 'तुः' अवधारणे, तथाचैतावानेव संशयनिश्चययोरुत्पत्तौ विशेष इत्यर्थः । 'एतेन' अपूर्व्वधर्म्मिविषयकसंशयादौ व्यभिचारस्य दुर्व्वारत्वेन, 'व्याप्तिमनुमायेति, तथाच पर्व्वतीयधूमे विशिष्य प्रागगृहीताया व्याप्तेस्तत्रोपनीतभानानभ्युपगमादुक्तनियमो दुर्व्वार एवेति भावः । 'सर्व्वत्र व्याप्त्यनुमितिरपि न सम्भवतीति मूलोक्तदूषणं दर्शितरीत्या दुरुद्धरमित्याह, 'धूमत्वेति, 'व्याप्तिव्याप्यत्वाग्रह इति व्याप्तिव्याप्यत्वेनानिश्चयस्थले इत्यर्थः, व्याप्यतावच्छेदकनिर्णयं विना व्याप्तेर्दुर्निश्चयत्वादिति

---

(१) निश्चयमादायापीति पा० ।

भावः। 'वह्निमनुमिनोतीति, व्याप्त्यनुमानासम्भवादिति भावः। 'एतेन' दर्शितसंशयानुपपत्त्योक्तनियमस्यैव (१) तत्संसर्गशीलस्य नियमान्तरस्याप्यनभ्युपगमेन, 'यद्धर्म्मावच्छेदेनेति, पर्व्वतीयधूमे विशिष्य व्याप्तिग्रहेऽपि धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तेर्ग्रहान्न विशिष्टपरामर्शानुपपत्तिरिति भावः। अवच्छेदकधर्म्मदर्शनाधीनोपनीतभानमादाय नियमोपगमाद्दर्शितसंशयादावपि व्यभिचारोऽपि शक्यते वारयितुमित्याशङ्क्य अप्रयोजकतामप्याह, 'मानाभावादिति, अवच्छेदकधर्म्मदर्शनाधीने अपूर्व्वधर्म्मितावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चये व्यभिचाररूपं बाधकमप्याह, 'चन्दनत्वेति, 'सौरभादेः' 'बुद्धावित्यग्रिमेणान्वयः, व्याप्तिप्रकारेण चन्दनत्वादेरग्रहान्न तत्र सौरभानुमितिसम्भव इति भावः। ननु तद्धर्म्मविशिष्ट-एव तद्भासते इत्यस्य तदन्यधर्म्मविशिष्टे न भासते इति नार्थः, किन्तु तद्धर्म्माविशिष्टे न भासते इत्येवार्थः, एवञ्चोक्तस्थले इदं चन्दनं सुरभीत्येवोपनीतभानमुपेयते इत्यतो न व्यभिचार-इत्यत आह, 'यदि चेति, 'इत्येव धीरस्त्विति उपनीतप्रत्यक्षरूपा एतादृशी धीरेवानुमितिकार्य्यकारिणी भवत्वित्यर्थः। ननु लिङ्गोपधानमतस्य बाधकग्रासान्न तादृशोपनीतभानस्वीकारसम्भव इत्यत-आह, 'न हीति, 'साधकविरहादिति, उपनीतभानोपगन्तॄणां दर्शितनियम एव लिङ्गोपधाने साधक-इति भावः। "

---

(१) दर्शितसंशयाद्यनुरोधेन उक्तनियमस्यैवेति।

तत्त्वचिन्तामणिः।

न च सहचारदर्शनजन्यसंस्कारसहितेनेन्द्रियेण व्यभिचारज्ञानाभावे सति महानसीयधूमवत् पर्व्वतीयधूमे व्याप्त्यवगमो वह्नेस्तु न प्रत्यक्षसामग्री सन्निकर्षाभावादिति वाच्यम्। हेतु-साध्यसाक्षात्कारं विना प्रत्यक्षेण व्याप्त्यग्रहात्। न च पर्व्वते वह्निसाक्षात्कारः। न च पक्षधर्म्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यविशेषो व्याप्तिः, पक्षे साध्यग्रहं विनेत्युक्तम्।

उच्यते विशेषणज्ञानं तस्य विशेष्ये सम्बन्धस्तयोरसंसर्गाग्रहो विशेषदर्शनं विशेषण-विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षौ गौरयमित्यादियथार्थविशिष्टप्रत्यक्षकारणम्, अस्ति चात्रापि व्याप्तिस्मरणं स्मृतव्याप्तेः पक्षवृत्तिधूमे सत्त्वम्।

---

दीधितिः।

'हेतु-साध्येति, सम्बन्धिद्वयनिरूप्यपदार्थप्रत्यक्षं प्रति सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षस्य हेतुतायाः संयोगादिस्थले त्वयैव क्लृप्तत्वात् तदनादरेऽपि साध्यघटितमूर्त्तिकव्याप्तिप्रत्यक्षस्य साध्यप्रत्यक्षसामग्रीं विना असम्भवादिति भावः।

'विशेषणेत्यादि, विशेषण-विशेष्यसम्बन्धस्तदंशे प्रमात्वे लौकिकत्वे वा विशेषदर्शनञ्च विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकतया क्वचित् क्वचित्सहचरितधर्म्मदर्शनत्वेन 'विशेषणस्मारकतया विशेषणस्य च ज्ञानसत्त्वेऽप्यतिरिक्तसन्निकर्षस्तदंशे लौकिकतायामुपयुज्यते ।

---

गादाधरी विवृतिः ।

व्यभिचारादर्शनसहकृतसहचारदर्शनरूपव्याप्तिग्राहकसद्भावामहानसीयधूम इव पक्षीयधूमेऽपि सन्निकृष्टे व्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षमेव स्वीक्रियते न तूपनीतभानमिति कथं यो यत्रेत्यादिनियमे सत्येव विशिष्टपरामर्शानुपपत्तिरित्याशङ्कां निरस्यति, मूले 'न चेत्यादिना, हेतु-साध्योभयसाक्षात्कारस्य व्याप्तिप्रत्यक्षापेक्षणीयतां मूलोक्तामुपपादयति, दीधितौ 'सम्बन्धीति, मीमांसकमते ससम्बन्धिकवस्तुव्यवहार एव सम्बन्धिप्रत्यक्षस्य हेतुता न तु तत्प्रत्यक्षेऽतः 'त्वयैवेति नैयायिकेनैवेत्यर्थः,'क्लृप्तत्वादित्यस्य यत्किञ्चिदेकसम्बन्धिग्रहविरोधीन्द्रियासन्निकर्षदोषसमवधानादिदशायां प्रत्यक्षवारणायेत्यादिः । ननु सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वेऽपि यत्र सम्बन्धिप्रत्यक्षोत्पत्तिक्षणे तत्सामग्रीविरहस्तत्र तद्द्वितीयक्षणतृतीयक्षणयोः संयोगादिप्रत्यक्षापत्तिः सम्बन्ध्यंशे लौकिकप्रत्यक्षानात्मकस्य संयोगादिलौकिकप्रत्यक्षस्यानुभवविरुद्धतया इष्टापत्तेरयोगादिति सम्बन्धिग्राहकसामग्र्या हेतुताया आवश्यकत्वे सम्बन्धिसाक्षात्कारहेतुतायां मानाभाव इत्यपरितोषात्सम्बन्धि-

प्रत्यक्षसामग्र्यभावस्यैव प्रकृते व्याप्तिप्रत्यक्षविरोधितामाह, 'तद्-नादरेऽपीति, 'साध्यघटितमूर्त्तिकेत्यनेन व्याप्तिप्रत्यक्षे साध्यभाना-नुरोधेनापि साध्यसन्निकर्षाद्यपेक्षेति सूचितम् । भ्रमात्मकविशिष्ट-ज्ञाने विशेष्ये विशेषणसम्बन्धस्यानपेक्षणात् प्रमात्वोपयोगि-तया तत्परिगणनं सङ्गमयति, 'विशेषणेति, 'तदंशे' विशेषण-विशेष्यसम्बन्धांशे, न तु विशेषणांशे, संयोगेन द्रव्यविशे-षणकस्थले विशेष्ये विशेषणसंयोगस्य संयोगसम्बन्धेन विशेषण-प्रमात्वनिर्व्वाहकत्वेऽपि इन्द्रियासंयुक्तविशेषणसंयोगस्य लौकिक-सन्निकर्षानात्मकतया विशेषणांशे लौकिकत्वानुपयोगित्वेन 'लौकि-कत्वे वा' इत्यत्रैतदन्वयानुपपत्तेः, सम्बन्धांशे प्रमात्वञ्च सम्बन्ध-घटितं प्रमात्वं, अत्र च विशेष्य-विशेषणसम्बन्धस्य तदानीमविद्य-मानत्वेऽपि दण्डोऽयमासीदित्यादिप्रमोत्पत्तेः प्रमात्वे यदा कदा-चित् सम्बन्धस्य उपयोगितापरमिदं, विद्यमानसम्बन्धस्य उप-योगितापरत्वाभिप्रायेण कल्पान्तरमाह (१) 'लौकिकत्वे वेति 'उपयुज्यते' इत्यग्रिमेणान्वयः, लौकिकत्वमपि सम्बन्धांशे बोध्यम् । विशेष्ये विशेषणसम्बन्धस्य सम्बन्धे विशेष्यघटितलौकिकसन्निकर्ष-सम्पादकतया लौकिकत्वोपयोगिता, अथवा तदंश इत्यस्य विशे-षणांश इत्येवार्थः, विशेष्ये विशेषणसम्बन्धस्य विशेषणांशे लौकि-कत्वोपयोगिता तु समवायेन गुणादिविशिष्टबुद्ध्यभिप्रायेण, द्वितीयकल्पे विशेष्यपदञ्च सन्निकृष्टधर्म्मिमात्रपरं, अतो अनुभूय

(१) दण्डोऽयमासीदित्यादिप्रमोत्पत्तिरित्यपरितोषात् कल्पान्तरमाहेति पा० ।

मानारोपे विशेष्य-विशेषणसम्बन्धासत्त्वेऽपि विशेषणांशे लौकिकत्वादसङ्गतेर्नावकाशः। लौकिकपदस्य प्रमात्वघटकलौकिकविषयतापरतया यथाश्रुतमेव वा समर्थनीयम्। विशेषदर्शनस्य स्वमते निश्चयविशेषस्याहेतुतया उपयोगिताप्रकारमाह, 'विशेषदर्शनञ्चेति, 'क्वचिदिति विपरीतकोटिभासकतदुपस्थित्यादिकालीननिश्चय इत्यर्थः, अत्राप्युपयुज्यत इति सम्बध्यते, 'क्वचिदिति प्रकारान्तरेण यत्र न विशेषणज्ञानं तत्रत्यविशिष्टज्ञाने इत्यर्थः। 'दर्शनत्वेनेत्यन्तं स्मारकतायां हेतुः, 'स्मारकतया उपयुज्यते इति सम्बन्धः, एवञ्च विशिष्टप्रत्यक्षनिर्वाहकाणामेव कीर्त्तनमिदं न तु तत्कारणमात्रस्येति भावः। विशेषणज्ञानस्यैव विशेषणभासकसन्निकर्षत्वात् सन्निकर्षान्तरकथनं किमर्थमित्यत आह, 'विशेषणस्य चेति, 'तदंशे' विशेषणांशे, 'लौकिकतायामिति, इत्यञ्च मूले सन्निकर्षपदं लौकिकसन्निकर्षपरमित्यपि बोध्यम्। व्याप्तिप्रविष्टचरमांशस्य व्याप्त्यैक्यमते धूमत्वरूपस्य सन्निकर्षादेव भानात्प्रकृते व्याप्तिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीघटकत्वमपि विशेषणलौकिकसन्निकर्षस्येत्यविरोधः।

---

'तत्त्वचिन्तामणिः।

एकैव हि सा व्याप्तिः तयोरसंसर्गाग्रहो धूमत्वविशेषदर्शनं व्याप्तिविशिष्टधूमेन्द्रियसन्निकर्षश्च व्याप्तिविशिष्टज्ञानकारणं। न च वह्निविशिष्टज्ञानसामग्री, वह्नेरसन्निकर्षात्। कश्चित्तु धूमत्वे परम्परासम्बन्धेन

वह्निव्याप्यत्वं पूर्व्वं गृहीतं तथाच संस्कारोपनीतं वह्निव्याप्यत्वं परम्परासम्बन्धेन पक्षवृत्तिधूमत्वे प्रत्यभिज्ञायते तद्वृत्तित्वेन पूर्व्वमनुभवात्, एवञ्च धूमत्वव्याप्यपरामर्शादेवानुमितिरिति प्राहुः।

---

दीधितिः।

'एकैव हीति, वस्तुतो व्याप्तिभेदेऽपि न क्षतिः सामान्यतो व्याप्तित्वेन गृहीतानां सकलव्याप्तीनां तथैव स्मरणसम्भवात् वह्नेरसन्निकर्षादिति। ननूपनयात्मकसन्निकर्षेणैव नयनेन निरूप्यतां हुताशनः, न हि वह्निरिन्द्रियेण द्रव्यस्याधेयतया तद्वत्त्वस्य वा ग्रहे तत्संयोगो हेतुः दण्डी पुरुषो नास्तीत्यादौ व्यभिचारात् कथमन्यथा पक्षधर्म्मो वह्निमत्त्वगर्भिता व्याप्तिरेव गृह्यते। न चाधेयतया मुख्यविशेष्ये साक्षात् द्रव्यग्रहे तत्संयोगो हेतुः अभेदारोपे च नाधेयतया रजतादिकं प्रकारो दण्डाद्यात्मकतत्तावगाहिप्रत्यभिज्ञायाञ्च तत्तावदभेदो भासत इति दण्डादेः साक्षात्प्रकारतेति वाच्यम्। मानाभावात् धूमवान् वह्निमानिति सामान्यलक्षणायां ग्रहे व्यभिचारात् तत्तासंसर्गस्यापि प्रत्यभि-

त्तायां भानसम्भवात् प्रकृतेऽपि वह्निमद्भेदग्रहेणैव कृतार्थत्वाच्च । एतेन तत्ताकारानुपनीततादृशद्रव्यग्रहे स हेतुरिति निरस्तम् । चैत्रपदवाच्योऽयमित्यादिवत् दण्डायमासीदयं दण्डीत्यादिग्रहस्यानुभविकत्वात् तत्तात्वस्यातिरिक्तस्याभावात् तच्छब्दप्रयोगजननाभावस्य च निमित्तान्तरविरहप्रयुक्तस्य जन्यतानवच्छेदकत्वात् तज्जननयोग्यतायाः प्रकृतेऽपीष्टत्वात् । अतएव तदिन्द्रियग्राह्यविद्यमानद्रव्यस्य तेन ग्रहे तत्संयोगो हेतुरिति परास्तम् । नयनादिना रजतादेरभावग्रहाभेदारोपादौ व्यभिचाराच्च ।

---

गादाधरी विवृतिः ।

'एकैव इत्यादिमूलं परमतसिद्धसामान्यप्रत्यासत्त्यभावमभ्युपेत्य सामान्यलक्षणासत्त्वे व्याप्त्यैक्यस्यानुपयोगितां दीधितिकृदाह, 'वस्तुत इति परमार्थतइत्यर्थः । एतेन यदि सामान्यप्रत्यासत्त्यभावोऽभ्युपगम्यते तदा गतिरेवेति सूचितम् । न च 'यो यत्रेत्यादिनियमोपगमेनैव पर्व्वतीयधूमे वह्निव्याप्तिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीसम्भवति न तु पर्व्वते वह्निविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीति विशेषव्युत्पादनं मूलकृत उपपद्यते नियमानभ्युपगमे ज्ञानसन्निकर्षघटितसामग्र्या उभयत्राविशेषेण विशेषोक्तेरत्यन्तासम्भवात् तथाच व्याप्तेर्धूमत्वादिरूपेल एव पक्षीयधूमे तदंशस्य लौकिकसन्निकर्षा-

देव भानात् धूमत्वांशे वह्निसमानाधिकरणधूमवृत्तित्वस्यैव ज्ञान-सन्निकर्षग्राह्यतया तत्र च तथाविधमहानसीयधूमवृत्तित्वस्य तद्भावपवृत्तिधूमत्वत्वप्रकारेण पूर्व्वं गृहीतत्वादुक्तनियमो निर्व्वहति, न तु व्याप्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वे, तथाच व्याप्तेरैक्ये मूल-कृतो निर्भर एवेति दीधितिकृतां व्याप्तिभेदपक्षे ऽस्यभावाभि-धानविरोध इति वाच्यम्। मूलकृता स्मृतव्याप्तेः पक्षधर्म्मधूम-सत्त्वहेतुतया व्याप्तेरैक्याभिधानात् 'न क्षतिरिति ग्रन्थे क्षतिपदस्य पक्षीयधूमे स्मृतव्याप्यसत्त्वरूपक्षतिपरतया व्याप्तेर्नानात्वे उक्त-नियमभङ्गरूपक्षतिसत्त्वेऽपि तद्ग्रन्थाविरोधात्।

केचित्तु ननु व्याप्तिभेदेऽपि सामान्यप्रत्यसत्त्या सकलव्याप्त्य-नुभवात् स्मृतव्याप्तेः पक्षवृत्तिधूमे सत्त्वमुपपद्यत इति किमर्थम् 'एकैव होत्युक्तमित्यनुशयस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादाह, 'वस्तुत-इति वस्तुगत्यर्थः, 'भेदेऽपीत्यनेनान्वयः, 'सामान्यतः' सामान्यप्रत्या-सत्तिबलात्, 'तथैव' व्याप्तित्वेनैव, तथाच धूमनिष्ठस्वव्याप-कवह्निसामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिरिहाभिप्रेता, प्रतियोगिता-वच्छेदकादीनामैक्याच्च उपचारादेकपदप्रयोग इति व्याप्ति-वादोक्तमेवानुसरणीयम्। न च प्रतियोगितावच्छेदकानामैक्य-स्याकिञ्चित्करतया तत्प्रतिपादनमात्रफलस्योपचारस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। स्वखण्डे परम्परासम्बन्धेन अखण्डस्यैव प्रत्यासत्तितया तादृशवह्नित्वादिरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या निखिलवह्निमदादिभानेन व्याप्तित्वेन व्याप्तिप्रत्यक्षस्य सकलव्याप्तिविषयकत्वलाभार्थं उप-चारानुसरणात् अन्यथा जातिलिङ्गतावादिमतोक्तसामान्यलक्षणा-

नुपयोगरूपदोषस्य स्वमतेऽपि सत्त्वादसङ्गत्यापत्तेः। एवञ्च सिद्धा-न्तलक्षणे एतन्मूलग्रन्थसङ्गतार्थतया 'वस्तुत इत्यादिफक्किकावर्णनं भ्रमविजृम्भितमेवेत्याहुः (१)।

उक्तनियमसत्त्वे पक्षवृत्तिधूमासन्निकर्षदशायां धूमत्वरूपव्याप्ते-रपि तत्रोपनयेनैव ग्रहस्य स्वीकरणीयतया तत्स्वलीयमानसविशि-ष्टपरामर्शानुरोधेन उक्तनियमोऽनुमानप्रामाण्यवादिनापि न स्वीक-रणीय एवेत्याशयेन सामान्यप्रत्यासत्तिपक्षमालम्ब्य पूर्व्वपक्षयति, 'नन्विति,'निरूप्यतां' निर्णीयतां, मिश्रमतं निराकरोति,'न हीति, 'वहिरिन्द्रियेण द्रव्यस्याधेयतया ग्रहे' आधेयत्वविषयितावच्छिन्न-द्रव्यविषयिताशालिवहिरिन्द्रियजन्यज्ञानसामान्ये, प्रतियोगितया उपनीतघटादिविषयके घटनास्तीति चाक्षुषादौ व्यभिचारवार-णाय 'आधेयतयेति, मानसे वाह्यहस्त्यश्वादिविषयकस्वप्नज्ञाने व्यभिचारवारणाय 'वहिरिन्द्रियेणेति, गुणादिगोचरचाक्षुषादौ तद्वारणाय 'द्रव्यस्येति, आधारत्वाधेयत्वयोस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वाभावे पर्व्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानसंग्रहाय 'तद्वत्त्वस्य वेति' द्रव्याधा-रत्वस्येत्यर्थः, अत्रापि 'वहिरिन्द्रियेण' इत्यनुषज्यते, तथाचैतन्मते आधारत्वविषयितानिरूपितद्रव्यविषयिताशालिवहिरिन्द्रियजन्यज्ञा-नत्वं कार्य्यतावच्छेदकं, वस्तुतस्तु त्वगिन्द्रियादिसंयोगाच्चाक्षुषाद्यनु-त्पत्त्या चक्षुःसंयोगत्वादिनैव हेतुता वाच्या, तथाच चाक्षुषत्वादि-कमेव कार्य्यतावच्छेदके निवेशनीयं न तु वहिरिन्द्रियजन्य-

---

(१) केचिदित्यादिराहुरित्यन्तः पाठः केषुचिदादर्शपुस्तकेषु नास्ति।

ज्ञानत्वम् । 'इत्यादाविति इत्याद्युपनीतदण्डादिमत्त्वावगाहिनि तद्विशिष्टविशेषणकाभावचाक्षुषादावित्यर्थः । फलापलापमाशङ्क्य निराकरोति, 'कथमिति,. 'अन्यथा' असन्निकृष्टद्रव्यवत्त्वस्य विशेषणांशेऽप्यभाने, मुख्यविशेष्ये वृत्तिनियामकसम्बन्धेन साक्षात् द्रव्यप्रकारकत्वं कार्य्यतावच्छेदकं वक्तव्यमतो विशेषणांशे द्रव्यवत्त्वावगाहिन्युक्तस्थले न व्यभिचार इत्याशङ्कां निराकरोति, 'न चेति, पक्षधर्म्म व्याप्तेः प्रकारत्वे परम्परया व्याप्तिघटकवह्नेरपि प्रकारत्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय 'साक्षादिति, 'आधेयतयेत्यस्य व्यावृत्तिमाह, 'अभेदारोप इति स्मर्य्यमाणरजतस्याभेदेनारोप इत्यर्थः, 'आधेयतया' वृत्तिनियामकसम्बन्धेन, भूतले घटाभाव इत्याद्यभावचाक्षुषेऽपि व्यावृत्तिर्ब्बोध्या । नन्वेवमपि इदन्त्वविशिष्टमुख्यविशेष्यकदण्डाद्यात्मकतत्ताप्रकारकप्रत्यभिज्ञाने व्यभिचार इत्यत आह, 'दण्डेति, तत्तावदभेदो भासते न तु तत्तादिसंसर्ग इति शेषः । तावतापि सोऽयमित्याकारकतानिर्व्वाहादिति भावः । 'मानाभावादिति, तादृशकारणतायामित्यादिः, सामान्यप्रत्यासत्त्यजन्यत्वस्य कार्य्यतावच्छेदके निवेशेन सामान्यजन्यप्रत्यक्षे न व्यभिचार इत्यत आह, 'तत्तेति, 'भानसम्भवात्' भाने युक्तिसम्भवात्, तदनुपगमे तत्तासंसर्गाभावसंशयनिवृत्त्यनुपपत्तेरिति भावः । यदि तत्तावदभेदग्रहेऽपि तादृशसंशयादिविरोध्युपेयते, तदाह, 'प्रकृते पीति अनुमितिस्थलेऽपीत्यर्थः; 'अभेदग्रहेण' अभेदोपनीतभानेन, 'कृतार्थत्वात्' वह्न्यभावसंशयनिवृत्त्याद्युपपत्तेः । प्रकारान्तरेण प्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारेऽवतारं निरस्यति,

'एतेनेति व्यभिचारस्य दुर्व्वारत्वेन, 'तत्ताकारानुपनीतत्वं'तत्तात्वे-नाभासमानत्वं, तच्छब्देनाव्यवच्छियमानत्वं वा, आद्ये तत्तात्वाद्यन-वच्छिन्नवृत्तिनियामकसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यविषयिताविशिष्टं चाक्षुष-त्वादिकं कार्य्यतावच्छेदकं द्वितीये तच्छब्दप्रयोगाजनकत्वघटित(१) तादृशसंसर्गावच्छिन्नद्रव्यविषयित्वविशिष्टमिति बोध्यम्। अयोग्यस्ये-वासन्निकृष्टस्याप्युपनीतस्य चाक्षुषादौ भानमविशेषेण दुरपह्नव-मिति सूचयितुं 'चैत्रपदेत्यादिदृष्टान्ताभिधानं, दण्डग्रयमासीदिति ज्ञाने व्यभिचारस्यातीतत्वानवगाहित्वविशेषणेन शक्यवारणतया तदनवगाहिनि वस्तुतोऽतीतदण्डादिज्ञाने व्यभिचारमाह, 'अयं दण्डीति, निरुक्तकार्य्यतावच्छेदकयोराद्यं दूषयति, 'तत्तात्वस्येति, 'अतिरिक्तस्येति दण्डत्व-वह्नित्वाद्यतिरिक्तस्येत्यर्थः, तथाच तद-नवच्छिन्नद्रव्यप्रकारतैवासिद्धेति भावः। न च तत्पदप्रतिपाद्य-तावच्छेदकत्वमन्यदा किञ्चिदोदृशं वह्न्यादिनिष्ठतत्तात्वं न तु वह्नित्वादिकमिति वाच्यम्। तदग्रहेऽपि वह्नित्वादिना वह्न्यादि-मत्त्वग्रहे सोऽयमिति व्यवहारात्। द्वितीयपक्षे अजनकत्वं फलानुप-धायकत्वं स्वरूपायोग्यत्वं वा, तत्राद्यं दूषयति, 'तच्छब्देति, 'निमि-त्तान्तरविरहेति प्रयोगेच्छाविरहेत्यर्थः,तथाच तादृशधर्म्मस्य कार्य्य-तावच्छेदकत्वे यत्र जातेऽपि प्रत्यभिज्ञाने निमित्तान्तरविरहान्न तच्छब्दप्रयोगः तत्र व्यभिचार इति भावः। द्वितीयं दूषयति, 'तज्जननेति, 'प्रकृतेऽपि' वह्निमानित्यादिज्ञानेऽपि, 'दृष्टत्वादिति,

---

(१) 'अत्र वाहित्वं वाधानाधिकरण्यरूपम्।

तच्छब्दस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवदर्थकतया व्यवहर्त्तव्यज्ञानविधया तत्प्रयोगे वह्नित्वादिप्रकारकज्ञानमात्रस्यैव स्वरूपयोग्यत्वादिति भावः। तथाच तदयोग्यप्रकारकज्ञानमेवाप्रसिद्धमिति भावः। 'अतएव' विद्यमानदण्डाद्यात्मकतत्तावगाहिप्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारादेव, चाक्षुषाद्युपनीतप्रभाद्विगोचरादिस्पार्शनादौ मानसे वाह्यविषयकस्मृत्याद्यनुभवे च व्यभिचारवारणाय 'तदिन्द्रियग्राह्येति तदिन्द्रियासाधारणकारणकलौकिकप्रत्यक्षयोग्यार्थकं, घटस्पार्शनादौ चक्षुरादिसंयोगस्य व्यभिचारवारणाय 'तेनेति, त्वगादिसंयोगादघटादेश्चाक्षुषादेर्व्वारणाय 'तत्संयोग इति, एतन्मते आधेयतयेति कार्य्यदिक्ष्वनिवेशादन्यत्रापि व्यभिचारं दर्शयति, 'नयनादिनेति ।

---

दीधितिः ।

अथैवम् व्यवहितदण्डे पुंसि न कथं नायनो-दण्डीति निश्चय इति चेत्, क्वचित्तत्सहचरितधर्म्मादर्शनात् तदस्मरणात् क्वचिच्च साधारणधर्म्मदर्शनादिना संशयस्यैव जननात् सति च विशेषदर्शनादाविष्टत्वात्। युक्तञ्चैतत् कथमन्यथा दण्डी न वेत्यादिकः संशयः। न हि नासौ तद्विशिष्टबुद्धिः, न तन्निश्चय इति चेत्, किं तेन, उक्तं हि संशयत्वं निश्चयत्वञ्च न जन्यतावच्छेदकमिति। अस्तु वा तथा, तथापि विशेष्यादर्शनात्

संशयस्येव दर्शनात् (१) निश्चयस्यापि सम्भवात्। मा भूद्वा नायनादिरयं हुताशनादिनिर्णयो मानसस्तु स्यात्. तत्र तादृशनियमस्यात्यन्तं बाधितत्वादिति ।

गादाधरी विवृतिः ।

उक्तकार्य्य-कारणभावानभ्युपगमेऽनिष्टमाशङ्कते, 'अथेति, मानसनिश्चयस्य इष्टत्वात् अन्यथा उक्तकार्य्यकारणभावेनापि तद्वारणासम्भवात् 'नायन इति । संशयस्यानुभवसिद्धतया 'निश्चय-इति, निश्चयानुत्पत्तिप्रयोजकाभिधानेनोत्तरयति, 'क्वचिदि-त्यादि, 'तत्सहचरितेति दण्डसहचरितेत्यर्थः, 'अदर्शनादित्यन्तं तदस्मरणे हेतुः, 'तदस्मरणादिति, तथाच विशेषणज्ञानाभावादेव तत्प्रकारकनिश्चयाभाव इत्यर्थः, 'साधारणधर्म्मदर्शनादिना' कोटि-द्वयसहचरितधर्म्मदर्शनादिना, कोटिद्वयस्मरण इति शेषः, 'संशय-स्यैव जननादिति, तथाच निश्चयत्वप्रयोजकविपरीतकोटिभान-सामग्रीविरहस्यासत्त्वान्न निश्चयापत्तिरिति भावः । ननु कोटि-द्वयोपस्थितावपि यत्र विशेषदर्शनवशात् विपरीतकोटिभान सामग्रीविरहः,यत्र च तत्कोटिमात्रसहचरितधर्म्मदर्शनात् तत्कोटे-रेवोपस्थितिः तत्र तन्निश्चयो दुर्व्वार इत्यत आह, 'सति च विशेष-दर्शनादाविति, आदिना कोट्यन्तरोपस्थित्यभावस्य विकल्पेन परिग्रहः, संशय-निश्चयसाधारणद्रव्यविशिष्टबुद्धिविशेषे इन्द्रिय-

(१) तद्दर्शनादिति कस्यचित् पुस्तकस्य पाठः, ईदृशपाठे पूर्व्वोक्तविशेषस्य नानुषङ्गः, अपि तु तैत्पदेन तस्य परामर्शः ।

संयोगहेतुतायाः संशयानुपपत्त्या उक्तिसम्भवोपि नेत्याह, 'युक्तञ्चै-तदिति, 'एतत्' व्यवहितस्यापि दण्डादेः सति विशेषदर्शनादावुपं-नयात् निश्चयजननं, 'कथमन्यथेत्यनन्तरं विशेषादर्शन इति पूरणीयम्, 'असौ' संशयः, 'तद्विशिष्टबुद्धिः' वह्निरिन्द्रियजन्य-द्रव्यविशिष्टबुद्धिः, निश्चयत्वं जन्यतावच्छेदके निवेश्यमित्याशयेन शङ्कते, 'न तन्निश्चय इति, निश्चयत्वस्यार्थसमाजग्रासेन जन्यताव-च्छेदके प्रवेशासम्भव इति कथयिष्यन् निश्चयत्वाभावस्य व्यभिचारा-भावेऽकिञ्चित्करतामाह, 'किन्त्वेनेति, ननु व्यभिचारवारणान्यथानु-पपत्त्या अर्थसमाजग्रस्तस्यापि कार्य्यतावच्छेदकत्वमुपेतव्यमित्यत-आह, 'अस्तु वेति, तथाच निश्चयत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकत्व-स्वीकारः, 'दर्शनादित्यत्रासमस्ततया 'विशेषस्येत्यनुषज्यते, 'सम्भ-वात्' उत्पत्तेः, उक्तकार्य्य-कारणभावस्य निर्युक्तिकत्वादिति भावः। यद्यपि प्रागेव निश्चयत्वस्येष्टत्वमुक्तं तथापि तदा युक्त्य-नभिधानादनुभवकलहानिवृत्तेरिदानीं यादृशसामग्रीतो विशेषा-दर्शनदशायां संशयः तत एव विशेषदर्शनकाले निश्चय इत्यनु-भवसिद्धं नियममवलम्ब्य निश्चयोत्पत्तिर्दृढीकृता। अभ्युपेत्याह, 'मा भूद्वेति, 'तत्र' मानसे, 'तादृशनियमस्य' वह्न्यादीन्द्रियसंयोगा-पेक्षानियमस्य।

---

दीधितिः।

उच्यते। अस्ति तावदनुमिनोमीत्यनुव्यवसाय-साक्षिको ज्ञानविशेषो यत्र कारणमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां

व्याप्यपरामर्शः, मानसप्रत्यक्षविशेषोऽसाविति चेत्, कुतोऽस्य प्रत्यक्षत्वं अनुभवत्वादिति चेत्, किमेवमनुभवत्वमन्यत् प्रत्यक्षत्वात्, स्मृत्यन्यज्ञानत्वमिति चेन्न, अप्रयोजकत्वात् अनुमितौ साक्षात्कारित्वग्रहप्रसङ्गाच्च। तद्ग्राह्यकलौकिकसन्निकर्षादिजन्यत्वविरहान्न तथेति चेत्, आत्मानुमितौ तस्यापि सम्भवात् वह्निमनुमिनोमि न तु साक्षात्करोमीत्यबाधितसाक्षात्कारत्वाभावग्रहाच्च, अगत्या तु सौरभं न पश्यामीत्यादावन्यथात्वकल्पनं, सामान्यलक्षणानङ्गीकर्त्तृनये चाप्रसिद्धवह्न्यादिव्यक्तिकानुमितौ न प्रत्यक्षत्वसम्भावनापि सन्निकर्षासम्भवात्। एतेन शाब्दादिकं व्याख्यातं, व्यवस्थापयिष्यते तावदप्रसिद्धाभावसाध्यकानुमितिः। न च साक्षात्कारिणी, तत्रोपनयस्यासम्भवात्। एवञ्च प्रसिद्धसाध्यकानुमितेरपि न साक्षात्त्वं जातिसङ्करप्रसङ्गादित्यपि केचित्। तत्र भेदत्वादिनोपस्थिते जलादिप्रतियोगिकत्वग्रह इत्यपरे। 'मानाभावादिति, तन्निष्ठावच्छेदकान्तरग्रहमन्तरेणासम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्।

---

गादाधरी विवृतिः।

'ज्ञानविशेषः' प्रत्यक्षविजातीयं ज्ञानं, तथाच तत्करण-

तया अनुमानस्य प्रमाणतेति भावः । न च व्याप्तिदर्शनानन्तर-जातालौकिकप्रत्यक्षत्वं तादृशानुव्यवसायविषय इति वाच्यम् । साध्यनिश्चयाद्युत्तरकालतादृशानुव्यवसायानुदयात् । न च साध्य-निश्चयाद्यनुत्तरत्वमपि निवेशनीयमिति वाच्यम् । तदनुपस्थितावपि तथाविधानुव्यवसायोदयात् । अस्त्वनुव्यवसायबलादनुमितित्वं जातिः सा प्रत्यक्षत्वव्याप्यैवेति न तत्करणस्य प्रामाण्यान्तरतेति शङ्कते, 'मानसेति, अनुमितौ प्रत्यक्षत्वस्याप्रामाणिकतया अनुमितिः प्रत्यक्षविजातीयैवेति तत्करणं मानान्तरमिति समाधिस्तु: प्रत्य-क्षत्वे मानं पृच्छति, 'कुत इति, पूर्व्वपक्षी शाब्दोपमित्योरपि प्रत्यक्षत्वमङ्गीकुर्व्वाणो अनुभवत्वमेव प्रत्यक्षत्वे साधकं इत्युत्तरयति, 'अनुभवत्वादिति, अनुभवत्व-प्रत्यक्षत्वयोः समनियतत्वे समनियत-जातिद्वयानङ्गीकारेण अनुभवत्वं यदि जातिस्तदा प्रत्यक्षत्वमेव तदिति साध्याविशेष इति दूषयति, 'किमेवमिति । स्मृत्यन्यज्ञान-त्वरूपोपाधिरेवानुभवत्वं प्रत्यक्षत्वसाधकमतो न साध्याविशेषः इत्याशङ्कते, 'स्मृत्यन्येति । ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदिका अनु-भवचतुष्टयसाधारणी जातिरेव साक्षात्कारोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिकं प्रत्यक्षत्वं, न त्वनुमित्यादित्वयवृत्ता अन्यापि जातिश्च प्रामाणिकी तथा च प्रत्यक्षानुमानयोर्न पृथक्प्रमाणता । न च विशेषणज्ञान-जन्यतावच्छेदकजातेरनुमित्यादिसाधारण्ये मानाभावः विशेषण-ज्ञानासत्त्वे परामर्शादिविरहेणैवानुमित्याद्यापत्त्ययोगादिति वाच्यं । पृथिव्यामितरभेद इत्याकारकाप्रसिद्धसाध्यकानुमित्युत्पादकाले साध्यविशेषणकानुमितिवारणाय विशेषणधीजन्यतावच्छेदकस्य

तज्जातावच्छिन्नतायां आवश्यकत्वात्। यदि च पृथिवीतरभिन्नेत्यनुमितिः विशिष्टे वैशिष्ट्यविषयिणीति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीविरहाच्च तथाः साध्यविशेष्यकानुमित्युत्पत्तिदशायामापत्तिरित्युच्यते तदापि अनुमितेर्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीजन्यतावच्छेदकतावच्छिन्नतयैव प्रत्यक्षानुमित्योः स्मृतिव्यावृत्तैकजातीयत्वमावश्यकं स्मृतिव्यावृत्तजातेरेव तज्जन्यतायामप्यवच्छेदकत्वात्। यदि चान्वयिपरामर्शरूपकारणविरहादेव नाप्रसिद्धसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितिः स्वतन्त्रसाध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानदशायामप्यप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेकिपरामर्शात् साध्यविशेष्यिकैवानुमितिरुपेयते साध्यप्रसिद्धेस्तत्र प्रतिबन्धकत्वानुपगमात्। यदि वा अप्रसिद्धसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेष्यकानुमित्यनुपगमे क्षतिविरहात् तादृशव्यतिरेकिपरामर्शात् सर्व्वत्र विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या साध्यविशेषणिकैवानुमितिरुपेयते इत्युच्यते, तदापि समानविषयकशाब्दबोध-चाक्षुषादिसामग्रीकाले अनुमितिवारणायानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्र्याः पृथक् प्रतिबन्धकत्वं सिद्धान्तिना वाच्यम् अनुमितौ प्रत्यक्षविशेषत्वमते (१) मानसत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्र्याः क्लृप्तप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तौ न तत्कल्पनमिति लाघवादनुमितौ प्रत्यक्षत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव। न च कथितशाब्दादिसामग्रीकाले (२) भिन्नविषयकानुमित्युत्पत्त्या अनुमितेर्मानसत्वनये समानविषयकमानसत्वमेव तादृशसामग्रीप्रतिबध्य-

(१) पृथक्प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवमनुमितौ मानसत्वस्वीकार इति पा०।

(२) तत्र शाब्दादिसामग्रीकाल इति पा०।

तावच्छेदकं वाच्यं तथाच भिन्नविषयकानुमित्यन्यमानसासंग्रह इति वाच्यम्। भिन्नविषयकमानसेच्छामुत्तेजकीकृत्य भिन्नविषयक-मानसस्थले पृथक् प्रतिबन्धकताया भवतोप्यावश्यकतया समान-विषयकमानससाधारणप्रतिबध्यतया तदसंग्रहे क्षतिविरहात्। न चानुमित्यन्यमानसस्थलीयप्रतिबन्धकतायामनुमितित्वप्रकारकेच्छाया अतिप्रसङ्गभयेनानुत्तेजकतया अनुमितित्वप्रकारकेच्छामुत्तेजकीकृत्यानुमितिस्थले पृथक् प्रतिबन्धकत्वमुभयोरावश्यकमिति नोक्तलाघवावकाश इति वाच्यम्। यद्विषयकशाब्दादिसामग्रीकाले अनुमितित्वप्रकारेच्छया न कदाप्यनुमितिर्जाता तत्रैव दर्शित-लाघवसम्भवात्। न च तत्र लाघवेऽपि यत्रानुमितित्वप्रकारकेच्छा-बलादनुमितिर्जाता तत्स्थलीयानुमित्यन्यमानसनिष्ठप्रतिबध्यता-यामनुमित्यन्यमानसत्वमेवावच्छेदकं वाच्यम् अन्यथा असत्यां मान-सत्वप्रकारकेच्छायां सत्याञ्च कथितशाब्दादिसामग्र्यां अनुमिति-त्वप्रकारकेच्छासत्त्वेऽप्यनुमित्यनुपपत्तेरिति गौरवमिति वाच्यम्। अनुमित्यन्यमानसे सर्व्वत्र लौकिकसन्निकर्षबलादात्मत्वभानोप-गमेन लौकिकविषयितासम्बन्धेनात्मत्वस्यैवानुमित्यन्यमानसस्थली-यस्य (१) तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमेनानुमितेरुपपादना-दिति नोक्ताप्रयोजकत्वशङ्केत्यतोऽनुमितौ प्रत्यक्षत्वस्य बाधकमाह, 'अनुमिताविति, साक्षात्कारित्वप्रसङ्गवारणप्रकारमाशङ्कते,'तद्वाच्ञ-केति, सुरभि चन्दनमित्यादिचाक्षुषादेः सौरभादिसाक्षात्कारित्वेनानु-

---

(१) अनुमित्यन्यमानसत्वप्रकारकेच्छास्थलीयस्येति पा०।

व्यवसायवारणाय विशेष्यतासम्बन्धेन तत्तद्विषयधर्म्मितावच्छेदकता-पन्नसाक्षात्कारित्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति स्वरूपसम्बन्धेन तत्तद्विषय-निष्ठलौकिकसन्निकर्षादिजन्यत्वस्य, हेतुत्वात्तद्विरहादनुमित्यनन्तरं न वह्निं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापत्तिरित्यर्थः। 'लौकिक-सन्निकर्षादीत्यादिना दोषविशेषपरिग्रहः, 'आत्मानुमिताविति, 'तस्य' आत्मनिष्ठमनःसंयोगरूपलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य। न चैवमात्मोपनीतभाने भवतामपि न कथं साक्षात्कारित्वग्रहः अनुमितेरिव तस्यापि आत्ममनोयोगासमवायिकारणकत्वादिति वाच्यम्। मानसत्वावच्छिन्नाया एव मनोयोगजन्यतायास्तद्ग्राहक-त्वोपगमात् मानसज्ञाने आत्मनो लौकिकसन्निकर्षादेव भानात् चाक्षुषादाविव तस्योपनीतस्य भानात् तत्र च मानसत्वावच्छिन्न-जन्यताया अभावात् अनुमितौ मानसत्ववादिनाञ्च आत्मानुमितौ तादृश्या अपि जन्यताया अनपायादिति भावः। ननूक्तलाघवेना-नुमितेर्मानसत्वसिद्धौ उक्तातिप्रसङ्गवारणाय साक्षात्कारित्वग्रहं प्रत्यनुमितिभेदस्य कारणत्वमेकं कल्पनीयमित्यत: प्रत्यक्षप्रमाणेना-नुमितौ प्रत्यक्षत्वाभावं व्यवस्थापयति, 'वह्निमिति, यद्यपि वह्निं न साक्षात्करोमीति प्रतीतेरात्मनिष्ठो वर्त्तमानकाला-वच्छिन्नो वह्निसाक्षात्काराभाव एव विषयः न त्वात्मनिष्ठ-वर्त्तमानवह्निज्ञाने साक्षात्कारत्वारत्वाभावः स्वरूपतो भासमान-साक्षात्त्वजातेः पदार्थतावच्छेदिकाया अभावस्य तादृशशब्देना-प्रत्यायनात्, तथाप्येकविशेषणविशिष्टाधिकरणे विशेषणद्वयविशि-ष्टाभावप्रतीतेः तद्विशेषणवति विशेषणान्तराभावपर्य्यवसन्नत्वमिति

वह्निविषयकत्ववति ज्ञाने साक्षात्कारित्वरूपविशेषणाभावः प्रकृतं पर्य्यवस्यतीत्याशयेनोक्तं 'साक्षात्कारित्वाभावेति। ननु सुरभि चन्दनमित्यादिचाक्षुषदशायां जातस्य सौरभं न पश्यामीति प्रत्ययस्येवोक्तप्रत्ययस्यापि भ्रमत्वमस्त्वित्यत आह, 'अगत्येति, चन्दनं पश्यामीत्यादिप्रतीत्या सुरभि चन्दनमित्यादिज्ञाने चाक्षुषत्वादेरावश्यकतया तत्र गत्यन्तरविरहेणैव सौरभं न पश्यामीत्यादौ चाक्षुषत्वाद्यभावांशे भ्रमत्वकल्पनमित्यर्थः। अनुमितौ च साक्षात्त्वानभ्युपगमेन न साक्षात्करोमीति प्रतीतेः प्रमात्वसम्भवात्, न तत्परित्यागः धियां प्रमात्वस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः। अत्र नव्याः सौरभं न पश्यामि न साक्षात् करोमीत्यादिप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेन लौकिकत्वाख्योविषयताविशेषः कल्प्यते, तद्विशिष्टचाक्षुषत्वाद्यभावो न पश्यामीत्यस्य, तदभाव एव न साक्षात्करोमीत्यस्य विषयः। न च तथापि सौरभनिरूपिततादृशविषयिताविशिष्टचाक्षुषाप्रसिद्धा सौरभं न पश्यामीत्यत्रागतिरेवेति वाच्यम्। चाक्षुषनिष्ठविषयितायां सौरभनिरूपितत्वाभावस्यैव तादृशप्रत्ययविषयत्वोपगमात्, अत एव आकाशं न पश्यतीत्यादावपि कथञ्चित्प्रमात्वमुपपादनीयम्। न चातिरिक्तविषयितापसिद्धान्ततया न स्वीकरणीयेति वाच्यम्। प्रतीत्यनुरोधेन तत्कल्पनेऽपसिद्धान्तभयस्याविरोधित्वात्। अतएवाभावत्व-प्रतियोगित्वादीनामतिरिक्तपदार्थत्वं नव्यैरनुमतम्। न चैवं प्रत्यक्षत्वजातिरेव प्रामाणिकी स्यात् तत्कार्य्यस्य लौकिकत्वेनैवोपपादनसम्भवादिति वाच्यम्। विशेषणज्ञानादिजन्यतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः,

विषयिताविशेषापेक्षया जातिस्तस्तथात्वे लाघवात् सर्व्वांशोपनीत-ज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे तदसंग्राहकतयापि लौकिकत्वस्य विशेषण-तावच्छेदकप्रकारकज्ञानादिजन्यतावच्छेदकत्वासम्भवाच्च । एवञ्चानु-मितेः प्रत्यक्षतामतेऽपि न तत्र साक्षात्त्वाभावग्रहानुपपत्तिरिति तस्याः प्रत्यक्षत्वाभावे युक्त्यन्तरमेवानुसन्धेयम् । 'सन्निकर्षविरहा-दित्यनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापिकां मूलयुक्तिं सामान्यलक्षणानभ्युप-गमपक्षे सङ्क्रमयति, 'सामान्येति, 'अप्रसिद्धवह्न्यादीति पूर्व्वाज्ञात-पर्व्वतीयवह्न्यादीत्यर्थः, 'व्याख्यातं' प्रत्यक्षविजातीयतया व्यवस्था-पितम्, अन्येषां युक्तिमुपन्यस्यति, 'व्यवस्थापयिष्यत इति । 'केचि-दित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजन्तु असन्निकृष्टस्याभावस्य साध्यतया अनुमितौ भानेऽपि तस्याः प्रत्यक्षत्वं निराबाधमेव यत्किञ्चि-द्विषयसन्निकर्षजन्यतयैव प्रत्यक्षत्वनिर्व्वाहात्, साध्यांशे प्रकार-तया भासमानस्याभावत्वादेः सामान्यस्यापि सन्निकर्षतया अज्ञा-तत्वमात्रेणाप्यसन्निकृष्टत्वानिर्व्वाहाच्च । न चाज्ञातस्य साध्यस्या-नुमितौ ज्ञाने तादृशाभावविषयकोपनायकस्य तत्र व्यभिचार-प्रसक्तिरेव तस्याः प्रत्यक्षत्वबाधिकेति वाच्यम् । प्रकारताया एव उपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन व्यभिचारानवकाशात् । तन्मुख्यविशेष्यकमानसोपनीतभानेऽपि तस्य स्वांशे अभेद-सम्बन्धेन प्रकारतोपगमेन तत्संग्रहात् । अन्यथा सामान्यप्रत्या-सत्तिजन्याज्ञातविशेष्यकबोधे व्यभिचारस्य दुर्व्वारत्वात् । वस्तुतः साध्यतावच्छेदकप्रकारेणाज्ञानेऽपि अभावत्वादिना साध्यस्य सामान्यप्रत्यासत्त्यैव ज्ञानं प्राक्सम्भवतीति नोपनयस्य व्यभिचार-

इत्यनुसरणीयं(१) अप्रसिद्धसाध्यकानुमितिमनभ्युपगम्य तादृशयुक्तिं दूषयतां परेषां मतमाह, 'तत्रेति, 'भेदत्वादिना' पृथिवीनिष्ठभेदत्वादिना, 'आदिना ह्रदे धूमात्यन्ताभाव इत्याद्यनुमितिप्रकारस्यात्यन्ताभावत्वस्य परिग्रहः, 'जलादिप्रतियोगिकत्वग्रहः' जलादिप्रतियोगिकत्वानुमितिः, जलादिप्रतियोगिकत्वं साध्यतया अनुमितेर्विषय इति यावत्, वृत्त्यनियामकसंसर्गस्य व्यापकताघटकत्वे तु जलादिरूपसाध्यस्य संसर्गतयापि तत्प्रतियोगिकत्वं विषयः सम्भवतीति द्रष्टव्यम्। एतावतैव जलादिभेदस्य तादृप्येणाज्ञानदशायां पृथिव्यादिनिष्ठजलादिभेदसिद्धरा कृतमप्रसिद्धसाध्यकानुमितिस्वीकारेण इति भावः। जलादिप्रतियोगिकत्वानुमापकान्वयिनोऽनुपस्थितिदशायामपि व्यतिरेकिणा तद्व्यक्तित्वादिनापि तदनुमानसम्भवो बोध्यः। अत्राप्यपर इत्यस्वरससूचनाय, तद्बीजन्तु पृथिवीनिष्ठभेदत्वादिना भेदमात्रानुपस्थितावपि जलादिव्यापकाभावप्रतियोगित्वादिना भावेन पृथिव्यादौ जलादिभेदसिद्धेरप्रसिद्धसाध्यकानुमितिमनभ्युगम्य दुरुपपादता, तदपलापे पक्षैकदेशे जलादिभेदस्य असिद्ध्यैव कदाचित् तत्तत्साध्यकानुमितेरप्युपपादनसम्भवात् तादृशानुमित्यैवाप्रसिद्धसाध्यकानुमानखण्डनौचित्यादिति।

अनुमितिकारणविशिष्टपरामर्शानुपपत्तिरूपपूर्व्वपक्षमध्यकथितबाधकमुद्धृत्य 'यो यत्र विशिष्य पूर्व्वमित्यादिनियमं स्थापयित्वा अनुमितिस्थले पक्षे साध्योपनीतज्ञानं सामान्यप्रत्यासत्ति-

---

(१) इत्यनुसन्धेयमिति पा०।

मतेऽपि निराकुर्व्वाणस्य कस्यचिन्मतं निरसितुमुपन्यस्यति, मूले 'कश्चिदिति, 'परम्परासम्बन्धेन व्याप्यत्वं' परम्परासम्बन्धघटित-व्याप्यत्वम् ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

भवतु तावदेवं तथापि जातिरेव लिङ्गं स्यात् न तु व्यक्तिः तथाच सर्व्वोपसंहारेण व्यक्तौ व्याप्तिग्रहार्थं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिव्युत्पादनमफलम् (१) स्यात् दृश्यते च परम्परासम्बन्धज्ञानं विना जातिव्याप्ति-मविदुषोऽपि धूमाद्वह्न्यनुमानम् । न हि व्याप्यताव-च्छेदकतया भासमानस्यावश्यं व्याप्यताग्रहः, माना-वात्, तस्मात् पक्षधर्म्मे व्याप्तिविशिष्टज्ञानं तदनन्तर-विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं पक्षे वा तृतीयलिङ्गपरामर्शः । अन्ये तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यापकत्वं तत्सामानाधिकरण्यञ्च व्याप्यत्वं तथाच लाघवात् व्यापकताज्ञानमनुमितिहेतुः साध्यस्य पक्ष-धर्म्मव्यापकताज्ञानञ्च परामर्शः, न तु साध्यव्याप्तस्य पक्षधर्म्मताज्ञानं साध्यव्याप्यवत्पक्षधर्म्मताज्ञानं वा गौरवात् ।

(१) सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्युपादानमफलमिति पा० ।

दीधितिः।

उपसंहरति, 'तस्मादिति, वाशब्दोऽनास्थायाम् उभयथापि प्रकृताचतेः। वस्तुतो व्याप्य-पक्षयोर्वैशिष्ट्या-वगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वं विनिगमनाविरहेणान्यतर-विशेषण-विशेष्यभावस्यातन्त्रत्वात्। 'लाघवादिति, अथाव्याप्यवृत्तेर्व्यापकत्वसम्पत्तयेऽभावस्य प्रतियोग्य-सामानाधिकरण्यं वाच्यं तच्च स्वप्रतियोग्यनधिकरण-वृत्तित्वम् एवञ्चावृत्तिगगनादेर्धर्म्ममात्रव्यापकत्वं स्यात् तादृशघटत्वाद्यभावाप्रतियोगित्वात् तदधिकरणा-प्रसिद्ध्या च तदभावस्य स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वा-सम्भवात् तथा च तद्व्यावृत्तये व्यापके हेतुसामाना-धिकरण्यं वाच्यम्। न चैवं, हेतोर्व्यापकसामाना-धिकरण्यापेक्षया लाघवमिति चेदस्तु तावदेवमापातत-स्तथापि वृत्तिमत्त्वमात्रमुपादेयम्। न चैवं हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्। संशये दृष्टत्वात् व्यति-रेकनिश्चये च पक्षधर्म्मत्वाग्रहे परामर्शविरहात् तद्ग्रहे च साध्यासमानाधिकरणधर्म्मान्तरग्रहस्येव तस्यापि विरोधित्वात् अन्यथा त्विष्टत्वात् पर्व्वतो वह्निव्याप्य-

धूमवान् पाषाणमयः पाषाणमयावृत्तिश्च वह्निरिति ज्ञानेन च तुल्ययोगक्षेमं पर्व्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्नि-र्धूमवदवृत्तिश्चेति ज्ञानम्। न च साध्याप्रतियोगिक-स्वसमानाधिकरणयावदत्यन्ताभावकत्वं साध्याप्रति-योगिकत्वावच्छेदकस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वकत्वं वा व्याप्तिः साध्यप्रतियोगित्वञ्च केवलान्वयिनि साध्य-स्यान्योन्याभावे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावे वा प्रसिद्धमिति वाच्यम्। गौरवात् व्यापकत्वाद्यनन्त-भावेन यावत्त्वस्य दुर्वचत्वात् प्रमाणाभावेन स्वरूप-सम्बन्धविशेषरूपत्वासम्भवेनावच्छेदकत्वस्यानतिरिक्तवृ-त्तित्वपर्य्यवसायित्वाच्च, व्यापकतायाञ्च प्रतियोगित्वादेः सामान्याभावस्योक्तत्वात् सम्बन्धादिनिष्ठसाध्यप्रति-योगित्वव्यक्तेरभावस्य व्यभिचारिसाधनसमानाधिक-रणयावदत्यन्ताभाववृत्तितया त्वयापि तस्यावश्यं वाच्य-त्वात् साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता-नवच्छेदकधर्म्मवत्त्वरूपव्यापकत्वज्ञानमपेक्ष्य साध्यवद-न्यावृत्तित्वज्ञानस्य लघुत्वात्।

---

गादाधरी विवृतिः।

'सामान्यप्रत्यासत्त्युत्पादानं' सामान्यप्रत्यासत्तिस्वीकारः,

जातिमात्रस्य लिङ्गत्वोपगमेऽनुभवविरोधमप्याह, 'दृश्यते चेति। ननु धूमत्वेन धूमे व्याप्तिग्रहदशायां धूमत्वोपस्थितेरावश्यकतया तत्रापि परम्परासम्बन्धघटिता व्याप्तिः शक्यग्रहा, अधिकरणे धूमत्वावच्छिन्नवत्त्वघटितधूमव्यापकताग्रहे धूमघटितसम्बन्धेन धूमत्वस्याप्यधिकरणत्वांशे भानसम्भवेन धूमत्वव्यापकताया अपि वह्नौ भानसम्भवात्। धूमत्ववति संयोगेन वह्निमद्वृत्तित्वे भासमाने धूमत्वेऽपि वह्निमतः स्वसंयोगिसमवायरूपपरम्परासम्बन्धभानसम्भवाच्चेति व्यक्तिव्याप्तिज्ञानदशायां जातिव्याप्त्यग्रह एवाप्रसिद्ध इत्यत आह, 'न हीति, 'मानाभावादिति, धर्म्मिणः साक्षात्सम्बन्धभाने धर्म्मस्य परम्परासम्बन्धभाननियमासिद्धेरिति भावः। अनुमित्यन्यथानुपपत्तेर्म्मानत्वसम्भवेनात्रापरितोषात् तादृशनियमे बाधकं पुरयति, दीधितौ 'तन्निष्ठेति, अवच्छेदकधूमत्वादिनिष्ठं अवच्छेदकान्तरं धूमत्वत्वादि, 'असम्भवात्' अवच्छेदकधूमत्वादौ अनुमित्यौपयिकव्याप्तिग्रहासम्भवात्, अभावे हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुसामानाधिकरण्यस्य व्यापकताघटकतया हेतुतावच्छेदकस्यापि तथात्वात् प्रकृते अविशेषितधूमत्वादिविशेषिताधिकरणस्य व्यापकताघटकत्वोपगमेऽपि धूमत्वत्वादिप्रकारेण व्यापकसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानमेवानुमितिहेतुर्वाच्यः, सामानाधिकरण्यांशे निर्धर्म्मितावच्छेदकज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात् तथा सति परम्परासम्बन्धेन धूमत्वादिशून्यतया निश्चीयमाने ह्रदादावपि वह्न्याद्यनुमानापत्तेः, वह्निसामानाधिकरण्यसामान्याभावस्य तत्राग्रहे केवलेन वह्निसमाना-

धिकरणत्वेन धूमत्वादेस्तदा तत्र ग्रहसम्भवात् धूमत्वत्वाद्यवच्छिन्ने सामानाधिकरण्यग्रहः कथं धूमत्वत्वाद्युपस्थितिं विना सम्भवति, साध्याभाववदवृत्तित्वरूपा व्याप्तिरपि पक्षवृत्तौ व्याप्यतावच्छेदक-निश्चयं विना प्रायशो दुर्निश्चयतया उपनीतविपरीतकोटेरपि भान-सम्भवेन संशयसम्भवात्, निश्चयितावच्छेदककसंशयासम्भवेन (१) साध्याभाववदवृत्तिमानिति निश्चयसम्भवेऽपि पक्षवृत्तित्वावच्छेदेन व्यभिचारसंशये च पक्षः साध्याभाववदवृत्तिमानिति निश्चयोपि दुर्घट इति भावः। 'मानाभावादित्यस्य मानस्यावच्छेदके व्याप्ति-प्रमितिजनकस्य तन्निष्ठावच्छेदकान्तरग्रहस्याभावात् नियमेना-सत्त्वादित्यर्थसम्भवेन पूरणं विनापि निर्व्वाह इति द्रष्टव्यम्। 'तस्मादित्यादेरव्यवधानव्यवस्थापितानुमानप्रामाण्योपनय-प्रत्यास-त्तित्वयोरुपसंहारत्वासम्भवात् प्रागव्यवस्थापितविशिष्टपरामर्शहेतु-त्वोपसंहारत्वमाविष्कर्त्तुमाह, 'उपसंहरतीति, मूले 'पक्षधर्म्मे व्याप्तिविशिष्टज्ञानमिति, विशेष्यतायां विशेषणतायां वा अवच्छे-दिकया व्याप्त्या प्रकारेण विशेष्यस्य विशेषणस्य वा पक्षीयहेतो-र्ज्ञानं प्रथमत इत्यर्थः, एतज्ज्ञानं सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तित्वमते स्मरणमेव अन्यथा तु महानसीयधूमादिविशेष्यकव्याप्तिस्मरणाधीनं प्रत्यक्षं तत्र च व्याप्ति-पक्षधर्म्मतयोरेकत्र द्वयमित्यादिरीत्या भाने-ऽपि न तस्य व्याप्तिविशिष्टधूमे पक्षधर्म्मतायाः पक्षे वा तादृशधूमस्य वैशिष्ट्यावगाहिता सम्भवति तादृशबुद्धौ व्याप्तिविशिष्टधूमज्ञानस्य

(१) संशयानुपगमेनेति पा०।

विशेष्यतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यादिज्ञानविधया हेतुत्वात्। अतएव न तस्यानुमितिहेतुतापि, तत्साधारण्येन एकत्र व्याप्ति-पक्षधर्म्मतो-भयावगाहिज्ञानत्वेनानुमितिहेतुत्वांशे संशयादनुमितिवारणाय तदन्यत्वस्याधिकस्यानुमितिजनकतावच्छेदके निवेशापातात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेनैवानुमितिजनकत्वोपगमादिति। 'तदनन्तर-मिति तदनन्तरजातमित्यर्थः, 'विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं' व्याप्ति-विशिष्टे पक्षवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नं, 'पक्षे वा तृतीयलिङ्ग-परामर्शः' पक्षे व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यज्ञानत्वावच्छिन्नं वा, अनुमितिहेतुरिति शेषः। उभयोः पक्षयोस्तुल्यतया पूर्व्वत्रापरि-तोषाभावाद्वाकारः एकत्रानिर्भरसूचकतया व्याचष्टे, दीधितौ 'वेति। ननु पूर्व्वमेकविधस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुतायाः प्रति-ज्ञातत्वादत्र विकल्पेनोभयविधस्य तद्धेतुत्वोपसंहारविरोध इत्यत-आह, 'उभयथेति, 'प्रकृताक्षतेरिति अनुमितिलक्षणनिर्व्वाहादि-त्यर्थः, यादृशस्य हेतुता तादृशपरामर्शजन्यताया एवानुमितिलक्षणे निवेश्यत्वादिति भावः। एवञ्च पक्षधर्म्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानम् अनुमितिहेतुरित्यस्यापि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकं व्याप्य-प्रकारकं व्याप्यवच्छिन्नविशेष्यकं पक्षप्रकारकं वा ज्ञानमनुमिति-हेतुरित्येवार्थ इति नोपक्रमविरोध इत्याशयः। उक्तपरामर्शयोरेक-स्मादेवानुमितिर्नान्यस्मादित्यत्र युक्तिविरहेण प्रत्येकरूपावच्छि-न्नस्य न जनकत्वम् उभयासंग्राहकत्वादिति मूलोपपत्त्यर्थस्वरसं प्रका-शयन् उभयानुगमकं कारणतावच्छेदकमाह, 'वस्तुत इति। अथवा मूलस्थवाकारः समुच्चये, तथाच प्रत्येकरूपेण हेतुत्वं न

विवक्षितम् अपि तूभयोरनुगतरूपेणैवेत्याह, 'वस्तुत इति'। 'विनिगमनाविरहेण' विनिगमनाभावात्, हेतुभूतयोरुभयोरसंग्राहकत्वेन 'अतन्त्रत्वात्' विशिष्य जनकतानवच्छेदकत्वात्। इदमत्र बोध्यं, व्याप्य-पक्षयोर्वैशिष्ट्यावगाहित्वं न वास्तवं पक्षानुयोगिकं व्याप्यप्रतियोगिकं यद्वैशिष्ट्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः तदवगाहित्वं भ्रमस्थलासंग्रहात् व्याप्याद्यनवगाहिज्ञानसाधारण्याच्च। नापि व्याप्यप्रतियोगिकत्व-पक्षानुयोगिकत्वोभयोपरागेण तादृशसंसर्गावगाहित्वं सम्बन्धसंसर्गकज्ञानासंग्रहात् संसर्गानुयोगित्व-प्रतियोगित्वयोर्विशिष्टबुद्ध्यविषयत्वात्, समूहालम्बनवैलक्षण्यस्य विषयतावैलक्षण्येनैवोपपत्तेः। नापि व्याप्य-पक्षोभयोपरागेण तादृशसंसर्गावगाहित्वं तत्, तच्च तदुभयनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धीयसंसर्गताकत्वं, भ्रमस्थले उभयांशे संसर्गाप्रसिद्धावपि संसर्गताया विशेष्य-विशेषणोभयनिरूपितत्वान्नानुपपत्तिरिति, एवं सति पर्व्वतवान् व्याप्यइत्यादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः। न च तत्र संयोगरूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वं सम्बन्धः न तु संयोगस्तस्य उभयनिष्ठत्वात् तादृशबुद्धेरपि प्रमात्वप्रसङ्गात्, यत्र संयोगो व्याप्यताघटकसम्बन्धस्तत्र पक्षे संयोगावच्छिन्नाधारतया व्याप्यप्रकारकाहार्य्ये च संयोगावच्छिन्नाधेयतया पक्षप्रकारकाज्ज्ञानान्नेष्यत एवानुमितिरपि तु संयोगमात्रेण तदेकतरांशेऽपरप्रकारकज्ञानादेवेति वाच्यम्। एवमपि यत्राधरत्वादिरेव व्याप्यताघटकसम्बन्धस्तत्रोक्तज्ञानादनुमित्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वात्। अथ संयोगो यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रैव व्याप्य-पक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेन हेतुता

स्यैविक्रियते न तु संयोगावच्छिन्नाधारतादियंत्र हेतुतावच्छेदकसम्ब-न्धस्तत्रापि, तत्र (१) तेन सम्बन्धेन हेतुप्रकारक-पक्षविशेष्यकपरा-मर्शस्यैवानुमितिहेतुतया तादृशपरामर्शत्वस्यैव जनकतावच्छेदक-त्वोपगमात्। न हि तत्र संयोगावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन व्याप्यांशे पक्षप्रकारकभानमपि हेतुः, तस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धानवगाहि-त्वात् तद्धेतुत्वे उक्तरूपेण तत्संग्रहासम्भवाच्च इति चेत्तर्हि संयोगो-यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रापि तेन सम्बन्धेन हेतुप्रकारक-एव परामर्शो हेतुर्न तु तेन सम्बन्धेन पक्षप्रकारकोऽपि, तथा सति हेतुनिष्ठे साध्यशून्येऽपि द्रव्ये हेतुविशेष्यक-तद्द्रव्यप्रकारकयथार्थ-परामर्शादनुमित्यापत्तेः सल्लिङ्गकपरामर्शाद्बाधितार्थविषयक-लाघवज्ञानादिरूपदोषासमवहितात् भ्रमानुमित्युत्पत्तेः सर्व्वानु-भवविरुद्धतया इष्टापात्त्ययोगात्, तथाच तत्रापि (२) उक्तानुगत-रूपेण हेतुता न युज्यत इति क्व तथा हेतुत्वम्। न चसाध्यशून्ये हेतुसंयोगसत्त्वे तेन सम्बन्धेन व्याप्तिरेव बाधितेति कथमुक्तस्थले प्रसञ्जितंभ्रमानुमितिजनकस्य परामर्शस्य यथार्थता इति वाच्यम्। हेतुसंयोगिन्यपि हेतुवृत्तिद्रव्ये हेतुसंयोगानुयोगित्वविरहेण तत्र साध्याभावस्य व्याप्यविघटकत्वात् अन्यथा संयोगेन तद्घटादेस्तद्-घटान्यत्वाद्यव्याप्यताप्रसङ्गात् साध्याभाववति तद्घटादौ तद्-घटादिसंयोगसत्त्वात्। अत्र वदन्ति धूमवान् पर्व्वतः धूमः पर्व्वते इत्युभयत्रैव संयोगः सम्बन्धतया भासते न तु संयोगावच्छिन्ना-

(१) 'तत्र' आधारतादिसम्बन्धेन हेतुतास्थल इत्यर्थः।

(२) संयोगमात्रेण हेतुतास्थलेऽपीत्यर्थः।

धारत्वाधेयत्वे, तथा सति संयोगस्य सम्बन्धताविलोपप्रसङ्गात्। एवञ्च लाद्दृशज्ञानयोर्विषयतावैलक्षण्येन मिथो वैलक्षण्येऽपि धूमवान् पर्व्वतः धूमे पर्व्वत इत्यनयोः पर्व्वतवान् धूमः पर्व्वते धूम इत्यनयोश्चाविशेषप्रसङ्गात् तस्माद्धूमवान् पर्व्वत इत्यत्र धूमः पर्व्वते इत्यत्र च सम्बन्धस्य सम्बन्धविषयया धूमे प्रतियोगित्वं पर्व्वते चानुयोगित्वं भासत इत्युपेयं, धूमे पर्व्वतः पर्व्वतवान् धूमः इत्यनयोश्च धूमेऽनुयोगित्वं पर्व्वते प्रतियोगित्वं भासत इति ताभ्यां विशेषः। न च विशेषणस्यानुयोगित्वभाने विशेष्यस्य च प्रतियोगित्वभाने विशेषण-विशेष्यभाववैपरीत्यप्रसङ्ग इति वाच्यम्। यतो विशेषणत्व-विशेष्यत्वे न भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वे, अपि तु विषयताविशेषावेव इत्याशयेन ग्रन्थकृता उक्तानुगमकरूपस्य कारणतावच्छेदकत्वमङ्गीकृतं, तथाच व्याप्यांशे सम्बन्धस्य प्रतियोगित्वं पक्षे चानुयोगित्वमवगाहमानतैव व्याप्य-पक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहितेति। वस्तुतः सम्बन्धानुयोगिनि सम्बन्धप्रतियोगिनस्तेन सम्बन्धेन विशिष्टबुद्धिः प्रमा धूम-पर्व्वतसंयोगस्य धूम-पर्व्वतयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावो न विपरीतयोरिति पर्व्वतवान् धूम इति ज्ञानस्याधारतानवगाहित्वेऽपि न प्रमात्वप्रसङ्ग इति. संयोगमात्रस्यैव सम्बन्धत्वं न त्वाधारत्वस्याधिकस्य, तस्यापि सम्बन्धत्वानुपपत्त्या हिष्ठतायाः स्वीकरणीयतया विशेषण-विशेष्ययोः तदीयप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः प्रमात्वनियामकतां विना भवतोऽप्यतिप्रसङ्गस्य दुर्व्वारत्वात्। सम्बन्धविशेषानुयोगित्वमेवाधारत्वमिति चेन्नदस्तु तथापि स्वरूपसत एव तस्य प्रमात्वनियामकतया न

तस्य सम्बन्धिसम्बन्धतेति । अत्र वदन्ति संयोगमात्रस्य सम्बन्धत्वे पर्व्वतवान् धूमः पर्व्वते धूम इत्यनयोः को विशेषः, आद्ये धूमांशे पक्षस्य संयोगः सम्बन्धः परत्र च पक्षसंयोगस्य प्रतियोगित्वं तथेति चेत्, आद्ये संयोगानुयोगित्वं सम्बन्धः परत्र च संयोग एव पक्षस्य तथेत्येव किं न स्यात्, अनुयोगित्वान्यसम्बन्धस्थले विशेष्ये प्रतियोगित्वस्यापि प्रमात्वनियामकताया वक्तुं शक्यत्वात् शब्दानुगमस्यानपेक्षणीयत्वात् तस्माद्यत्र संयोग एव सम्बन्धस्तत्र प्रतियोग्यनुयोगिभावो धर्म्म-धर्म्मिणोस्तत्सम्बन्धतया भासत इत्युपगम्यैव उक्तप्रत्यययोर्वैलक्षण्यमुपेयम् आधाराधेयभावस्य तुल्यवित्तिवेद्यताप्रवादोऽप्येवं सङ्गच्छते (१)। तथाच व्याप्यांशे सम्बन्धस्य प्रतियोगित्वं पक्षांशे चानुयोगित्वमवगाहमानैव व्याप्य-पक्षवैशिष्ट्यावगाहितेति न कश्चिदतिप्रसङ्गः। इदन्तु तत्त्वं, तद्दानयमित्यत्र विशेष्ये विशेषणस्य संयोग एव सम्बन्धः, तत्रेदम् इत्यत्र च संयोगावच्छिन्नाधेयत्वमित्येव विशेषः, प्रथमे संयोगावच्छिन्नाधारत्वं परत्र च संयोगमात्रं सम्बन्ध इति वैपरीत्यस्य न प्रसक्तिः। विशेष्ये सम्बन्धानुयोगितायाः प्रमात्वनियामकतया धूमे पर्व्वत इत्यादिबुद्धेः प्रमात्वापत्तात्. एवञ्च सम्बन्धविधया भासमानसंयोगादेः प्रतियोगित्वानुयोगित्वभानमप्रामाणिकम्। एवञ्च पक्षविशेष्यकपरामर्श एवानुमितिहेतुर्न पर इत्यत्र विनिगमकमपि सुलभं व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य संयोगावच्छिन्नाधेयतासंसर्गकत्वेनैव हेतुताया वाच्यतया तदपेक्षया पक्षविशेष्यक-

(१) अपेत्यादिः सङ्गच्छते इत्यन्तः पाठः केषुचिदादर्शपुस्तकेषु नास्ति।

धियः संयोगसंसर्गकत्वेन (१) हेतुत्वे लाघवादिति। हेतु-साध्य-सामानाधिकरण्याघटितत्वेन, मूलोक्तव्याप्त्यपेक्षया व्यापकत्वस्य लाघवं निराकर्त्तुं व्यापकत्वे तन्निवेशयितुमाशङ्कते, 'अथेति, 'तच्च स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वमिति, स्वं वृत्तित्वान्तविशेष्यतया विवक्षितोऽभावः, स्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तिर्यो यस्तदन्यत्वनिवेशे संयोगि सत्त्वादित्यदावतिव्याप्तिरिति भावः। धर्म्ममात्रस्य व्यापकत्वं येन येन सम्बन्धेन यद्‌यत् क्वचिदपि सम्बद्धं तेन तेन सम्बन्धेन तत्तत् प्रति येन येन सम्बन्धेन स्वमवृत्ति तेन तेन सम्बन्धेन व्यापकत्वं, 'तादृशेति प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तीत्यर्थः, गगनादेर्हेतु-मन्निष्ठस्वाभावप्रतियोगित्वमकिञ्चित्करमित्याह, 'तदधिकरणेति, 'तदधिकरणं' गगनाद्यधिकरणं, 'तदभावस्य' गगनाभावस्य, 'तद्‌-व्यावृत्तये' उक्तापत्तिवारणाय, हेतुसामानाधिकरण्यं व्यापकताघटकं वाच्यम्। 'न चैवम्' एवञ्च न, समाधत्ते, 'अस्तु तावदिति, 'एवं' गगनाद्यभावस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणेन व्यावृत्तिः, वस्तुगत्या उभयाभावघटितस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य गगनाद्यभावसाधारणतया व्याप्तिवादे दर्शितत्वान्न तद्व्यावृत्तिरित्यभिप्रेत्य उक्तम् 'आपातत इति, 'वृत्तिमत्त्वं' व्यापकताघटकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वं, न तु तेन सम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यपर्य्यन्तमिति शेषः। हेतु-साध्ययोरसामानाधिकरण्यज्ञानं जनकज्ञानविघटकत्वेनैवानुमितिविरोधि तच्च तदैवोपपद्यते यदि तयोः सामानाधिकरण्यज्ञानम् अनुमितिजनकं भवतीति शङ्कते, 'न चैवमिति, 'एवं'

(१) संयोगविषयकत्वेनैवेति पा०।

हेतु-साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्याहेतुत्वे। 'पक्षधर्म्मत्वाग्रहे' तद-ग्रहदशायां, 'परामर्शविरहात्', पक्षधर्म्मतया हेत्ववगाहि-तद्व्याप-कताज्ञानरूपानुमितिकारणविरहेण तदापत्त्ययोगात्, 'तद्ग्रहे' तद्ग्रहदशायां, 'साध्यासमानाधिकरणधर्म्मान्तरग्रहस्यैवेति साध्या-समानाधिकरणतया निश्चितजलत्वादौ पक्षधर्म्मताग्रहस्यैवेत्यर्थः, 'तस्यापि' प्रकृतहेतौ पक्षधर्म्मताग्रहस्यापि, 'विरोधित्वात्' तद्वद-वृत्तित्वस्य तदभावव्याप्तिपर्य्यवसिततया साक्षादेवानुमितिविरोधि-त्वात्, साध्यवदवृत्तितया धर्म्मान्तरस्य ग्रहो न साध्याभावव्याप्तित्वेन तद्व्याप्तिविषयक इति तद्विषयधर्म्मान्तरस्य पक्षे ग्रहेऽप्यनुमिति-रिष्यत एवेति यदि तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमित्याह, 'अन्यथेति, एतन्मते च विरोधः साध्याभावव्याप्यत्वं, असाधारण्यञ्चावृत्तित्वं, गगनादेरेव अनुकूलतर्कविरहेणासाधारण्यसन्देहादेव शब्दत्वादिकं शब्दादौ नित्यत्वाद्यसाधकमित्यवधेयम्। अस्तु हेतौ साध्य-वदवृत्तित्वग्रहसहितः पक्षधर्म्मताग्रहो विरोधिधर्म्मवत्ताज्ञान-विधया साक्षादनुमितिविरोधी तथापि साध्ये हेतुसामानाधि-करण्याग्रहकाले अनुमित्यापत्तेर्दुर्व्वारतया साध्ये हेतुसामाना-धिकरण्यधीरनुमितिहेतुरवश्यमेव वाच्येत्यत आह, 'पर्व्वत इति, 'इति ज्ञानेन तुल्ययोगक्षेममिति, 'ज्ञानमिति, प्रथमज्ञान-काले (१) अनुमित्यनुत्पादे ग्राह्यविरोधितया गृह्यमाणधर्म्म-ग्रहस्यैव ग्राह्यं यद्विरोधितया गृहीतं तद्धर्म्मग्रहस्याप्यनुमितौ

---

(१) पर्व्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् पाषाणमयः पाषाणमयावृत्तिश्च वह्निरिति ज्ञानकाले इत्यर्थः।

-साध्याविरोधितया द्वयोरेव तथात्वं, तदा अनुमित्युपगमे च प्रकृतेऽप्यनुमितिरिष्यत एवेत्यर्थः, साध्य हेत्वोरसामानाधिकरण्यग्रहात् कदाचिदनुमित्यनुत्पादानुभवस्यासामानाधिकरण्यस्याव्यापकत्वव्याप्यतया तद्ग्रहदशायामसामानाधिकरण्यग्रहस्य व्यापकताधीविरोधित्वादिति भावः। व्याप्ति-व्यापकतयोः साम्याय व्याप्तावपि न साध्य-हेत्वोः सामानाधिकरण्यान्तर्भाव इति शङ्कते, 'न चेत्यादिना, 'साध्येति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाप्रतियोगिक-स्वावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद--भावकधर्म्मवत्त्वमित्यर्थः, साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नस्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयावत्प्रतियोगिताकधर्म्मवत्त्वमिति तु परमार्थः (१) अतो वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुमन्निष्ठस्य संयोगेन गुणाद्यभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नाभावसमनियततया तदभावाभिन्नत्वेऽपि न क्षतिः, अभावैक्येऽपि प्रतियोगिताभेदात्। यावदर्थस्य लघोर्दुर्व्वचत्वमाशङ्क्याह, 'साध्याप्रतियोगिकत्वेति अत्रापि साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छेदकत्वविशिष्टसमानाधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितात्वक--त्वमिति पर्य्यवसितोऽर्थः (२), अवच्छेदकत्वञ्चेदं स्वरूपसम्बन्धात्मकमनतिप्रसक्तत्वनियतं इत्यभिमानः। बहुव्रीह्यर्थः सम्बन्धः उभयत्रैव यः कश्चन सम्बन्धत्वेन सम्बन्धविधया प्रविष्टः, प्रमेय-

---

(१) इति तु फलितार्थ इति पा०।

(२) इति फलितार्थ इति पा०।

सामान्यसाध्यकस्थले अन्योन्याभावेऽपि न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रसिद्धिरतः 'सम्बन्धविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावे वेति संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावे वेत्यर्थः। प्रथमे गौरवं प्रकाशयति, 'व्यापकत्वाद्यनन्तर्भावेनेति, तथाच तदन्तर्भाव आवश्यक इति भावः। द्वितीये गौरवं प्रकाशयति, 'प्रमाणाभावेनेति, प्रतियोगित्वादिभिरेव समं अनतिप्रसक्तधर्म्मस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेद्यावच्छेदकभावस्यानुभविकत्वादिति भावः। 'अनतिरिक्तवृत्तित्वपर्य्यवसायित्वात्' अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपत्वात्। ननु व्यापकतायामपि स्वसमानाधिकरणाभावीययत्किञ्चित्प्रतियोगिकत्वाद्यभावमादाय अतिप्रसङ्गवारणाय यावत्तदभावकूटो निवेश्य इति यावत्त्वनिवेशस्तुल्य इत्यत आह,'व्यापकतायाञ्चेति,'प्रतियोगित्वादेरित्यादिना निष्कृष्टलक्षण(१)घटकतदवच्छेदकत्वपरिग्रहः, 'सामान्याभावस्य' तादृशप्रतियोगितात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य, इदन्त्वावच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वे सर्व्वमत एव स्वरूपसम्बन्धः न तु व्यापकत्वं, अन्यथा (२) दर्शितव्याप्तिलक्षणप्रविष्टसाध्यप्रतियोगिकत्वसामान्याभावस्यापि व्यापकतान्तरघटिततया महागौरवापत्तेरित्याह, 'सम्बन्धादिभिश्चेति, 'आदिपदं सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावपरिग्राहकं सम्बन्धप्रतियोगित्वाभावप्रतियोगित्वयोर्वैलक्षण्येऽप्यतिप्रसङ्गस्य दुर्व्वारताव्यञ्जकं, 'तस्य' सामान्याभावस्य, स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकत्वाभिधानेऽपि

---

(१) अनवच्छेदकत्वघटितलक्षणेत्यर्थः।

(२) अवच्छिन्नत्वस्य व्यापकत्वरूपत्व इत्यर्थः।

ताहशसाध्यतावच्छेदकीयसम्बन्धस्याधिकस्य हेतोर्द्विधा विषयतायाश्च कारणतावच्छेदके निवेशनीयतया' व्याप्यवत्तापरामर्शहेतुतागौरवं दुष्परिहरमेवेति भावः। व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिधीहेतुतामतेऽपि व्यापकताप्रदर्शकोदाहरणप्रयोगसङ्गतिरतएवेत्याद्युपष्टम्भासङ्गतिरत आह, 'साधनेति।

---

तत्त्वचिन्तामणिः।

अतएव यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्युदाहरणवाक्ये साध्यायोगव्यवच्छेदेन धूमव्यापकता वह्नेरुपदर्श्यते अन्यथा वह्निमानेव धूमवानित्यन्ययोगव्यवच्छेदेनोदाहरणशरीरं स्यात्'दोषोऽपि व्यभिचारादिर्न पक्षधर्म्मव्यापकं साध्यमित्येवोन्नाव्यः।

---

दीधितिः।

तद्धेतुतावादिनं निरस्यति, 'अतएवेत्यादिना। वीप्सासमभिव्याहारादिवशादुद्देश्यधर्म्मवद्वृत्तेरत्यन्ताभावस्यान्योन्याभावस्य वा प्रतियोगित्वाभावो विधेयधर्म्मे तद्वति वा भासते, न तु विधेयधर्म्म-तद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावानधिकरणत्वमुद्देश्यधर्म्मवति, यद्यदभिधेयं तत्प्रमेयमित्यादावसम्भवादिति भावः। 'साध्येति, 'अयोगः' अभावप्रतियोगित्वं, तथाच साध्ये साधनवन्निष्ठाभाव-

प्रतियोगित्वव्यवच्छेदेनेत्यर्थः। 'स्यादिति, न स्याच्च केवलान्वय्यनुमानमित्यपि द्रष्टव्यम्। 'न पचेति, एतच्च विरोधस्यातिस्फुटत्वमभिसन्धाय, साध्याभाववद्वृत्ति-त्वबुद्धेरपि व्यापकताधीविरोधित्वादिति वदन्ति।

---

गादाधरी विवृतिः।

ननु वीप्सावशात् उद्देश्यधर्म्मधूमादौ विधेयवह्निमदन्या-वृत्तित्वमेव प्रतीयते, न तु विधेयधर्म्मे उद्देश्यगतधर्म्मव्यापकत्वं इत्युपेयमतो न साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानहेतुतामतेऽप्युक्तोदाहरणा-सङ्गतिरित्यत आह, 'वीप्सेति, 'वीप्सासमभिव्याहारः' वीप्सितपद-समभिव्याहारः,'उद्देश्यधर्म्मः' उद्देश्यगतधर्म्मः, स च वीप्सितयत्पदेत-रोद्देश्यवाचकपदघटितवाक्ये ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ तत्प-दोपस्थाप्यो ग्रामत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकधर्म्मः, एवं यत्पदवीप्सा-स्थले यो यो धूमवानित्यादौ तु यत्पदार्थविधेयतया विवक्षितो-धूमादिः 'तस्यापि यत्तद्घटितवाक्यद्वयोद्देश्यधर्म्मिसम्बन्धतया विव-क्षितत्वात्। अन्योन्याभावघटितव्यापकताया लघुत्वादन्योन्या-भावस्य चरममुपादानं, 'प्रतियोगित्वाभावः' प्रतियोगितानवच्छे-दकावच्छिन्नत्वं, 'विधेयधर्म्मे' विधेयकोटिनिविष्टधर्म्मे, स च धर्म्मो-ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ यथायोगं द्विरुक्तोद्देश्यवाचकपद-समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यो विधेयतावच्छेदकरमणीयत्वादिः विधेयो-रमणीयाभेदादिश्च, यो यो धूमवान् स वह्निमान् स न ह्रद-इत्यादौ च वीप्सितपदघटितवाक्यान्तरस्थपदोपस्थाप्यो वह्न्यादि-

रूपविधेयतावच्छेदको रुद्रभेदादिरूपो विधेयश्च विधेयधर्म्म-तद्वतो-रत्यन्तान्योन्याभावप्रतियोगित्वाभ्यां यथासंख्यमन्वयः। उद्देश्य-विधेयधर्म्मौ वीप्सितपदघटितवाक्योपस्थाप्योद्देश्यतावच्छेदक-विधेयावित्यपव्याख्यानं, यो यो धूमवान् स वह्निमानित्यादौ धूम-वह्न्या-द्योर्विभिन्नवाक्योपस्थाप्ययोर्यत्तत्पदार्थांशे विधेयत्वात्, धूमादेर्वह्न्या-द्युद्देश्यतावच्छेदकत्वविरहात्।

यत्तु यत्तत्पदयोस्तात्पर्य्यग्राहकत्वमेव, धूमवान् वह्निमानित्य-नयोरेवोद्देश्य-विधेयभावेनान्वय इति, तदशुद्धं, यो य इच्छति स जानाति इत्यादावाख्यातार्थस्य व्युत्पत्तिविरोधेन धर्म्मानुपस्थित्या च उद्देश्यतावच्छेदकत्वासम्भवात्। यत्पदाभ्यां विरूपेणोपस्थितयो-रपि तत्पदेन परामर्शादिति मणिकारलिखनविरोधाच्च। एतेन पूर्व्ववाक्यमेव निरर्थकं उत्तरवाक्यस्थतत्पदं धूमाद्यवच्छि-न्नपरमित्यपि निरस्तम्। अप्रक्रान्तस्य तत्पदेन परामर्शायो-गाच्च। 'विधेयधर्म्म तद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावाभ्यां यथासंख्यमन्वयः। 'उद्देश्यधर्म्मवतीति 'न तु भासते' इत्यनेनान्वयः। धूमवतीति वह्नि-तद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावानधिकरणत्वभाने अर्थाद्धूमे वह्निमदन्या-धिकरणकत्वाभावरूपव्याप्तिलाभः सम्भवतीति न परानभिमत-प्रतिक्षेपशङ्का। अतएव 'वह्निमानेव धूमवानित्यादिमूलस्यापि सङ्गतिः, वह्निमदन्यतादात्म्याव्यवच्छेदवत्त्वेन धूमवत एव तादृश-वाक्यात् प्रतीतेः। 'असम्भवादिति विधेयधर्म्माद्यभावाप्रसिद्धेरित्यर्थः। इदमत्रावधेयम्, ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ ग्रामत्वव्यापकत्व विशिष्टाभेदादेरुद्देश्ये रमणीयादिसम्बन्धत्वोपगमाद्व्यापकताबोध·

निर्व्वाहः, व्यापकत्वस्यापदार्थत्वेन प्रकारत्वायोगात्। न च द्विरुक्त-ग्रामपदं ग्रामत्वव्यापकताविशिष्टार्थकं तस्य चाभेदसम्बन्धेन विधेयान्वयः शक्तिग्राहकन्तु द्विरुक्तानुशासनमेवेति वाच्यम्। तथा सति उद्देश्यतया ग्रामादीनामन्वयानुपपत्तेः स्वातन्त्र्येणानुपस्थितत्वात्। न चैकग्रामपदं उद्देश्यवाचकमपरञ्चोक्तार्थकमिति वाच्यम्। एकपदस्थाने उभयात्मकपदद्वयादेशात् (१) पदद्वयस्यैवाभावात्, द्वितीयाद्यर्थकर्म्मत्वादौ प्रकृत्यर्थस्याधेयतयैव अन्वयस्य व्युत्पन्नतया ग्रामं ग्रामं ददातीत्यादौ वीप्सितपदस्य व्यापकतार्थकत्वे व्यापकादिकर्म्मकदानादेः प्रत्ययापत्तेश्च। न चोद्देश्य विधेयभावस्थले वीप्सां विनापि उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयभानाद्व्यापकताबोधार्थं द्विरुक्तप्रयोगो व्यर्थ एव यदि व्यापकताया न प्रकारतेति वाच्यम्। उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणापि क्वचिद्विधेयबोधाद्व्यापकतापरत्वस्फुटीकरणाय द्विरुक्त्यादरात्। अस्तु वा रमनीयादिपदस्यैव ग्रामत्वव्यापकरमणीयत्वादिना निरूढलक्षणा निरूढलक्षणाया द्विरुक्तोद्देश्यवाचकपदसमभिव्याहारनियतत्वान्न तन्निर्व्वचनवैयर्थ्यं, ग्रामं ग्रामं ददातीत्यादौ कर्म्मत्वादिरूपविधेयवाचकविभक्तेस्तु न लक्षणा सम्भवति सुब्विभक्तित्वादतस्तत्र व्यापकत्वं सम्बन्ध एव, दानकर्म्मतात्वादिना कर्म्मत्वादेरनुपस्थितावपि तद्रूपावच्छिन्नव्यापकत्वं कर्म्मत्वादौ ग्रामादेः सम्बन्धः न तु शुद्धकर्म्मतात्वीवच्छिन्नं अतिप्रसङ्गात्। यो यो धूमवान् स वह्निमान् इत्यादौ तु द्विरुक्त-

(१) समुदायादेशादिति पा०।

यत्पदस्य व्यापकत्वमर्थः, तत्र प्रतियोगित्वेन धूमस्यानुयोगित्वेन वह्नेरन्वय इति प्रलपितमपि तुच्छं, नामार्थयोर्भेदान्वयायोगान्न यत्पदस्य धूमवत्पदसामानाधिकरण्याभावेन सामान्यतः न पुंसकतापत्तेः, यत्र यत्र धूम इत्यादौ आधारत्वरूपार्थानन्वयेन सप्तम्यनुपपत्तेश्च। यो यो धूमवानित्यादौ तु वह्न्यादिपदस्य धूमव्यापकवह्नित्वादिना निरूढ़लक्षणैव उद्देश्यतावच्छेदकस्य व्यापकताया एव विधेयसंसर्गघटकतया भानस्य प्रामाणिकतया पूर्व्वोक्तयुक्त्या च तत्र धूमादेरुद्देश्यतावच्छेदकताविरहेण तद्व्यापकतायाः संसर्गघटकत्वासम्भवात्।

प्राञ्चस्तु वीप्सास्थले व्यापकताया न शाब्दधीः किन्तु द्विरुक्तग्रामादिपदाद्ग्रामत्वादिना उपस्थितेषु सकलग्रामादिषु, द्विरुक्तयत्पदाच्च महानसत्व-महानसान्यत्वादिना उपस्थितेषु, तत्पदेन च तेन तेन रूपेण परामृष्टेषु सकलधूमादिमत्सु विधेयसम्बन्धः शब्दात् प्रतीयते, तावता क्वचिदपि व्याप्याधिकरणे व्यापकाभावशङ्काया अभावात् (१) व्यभिचारज्ञानाभावसहकृतसहचारदर्शनसत्त्वात्, तदुत्तरकालं मानस एव व्यापकताबोधः 'सकृदुच्चरिते'त्यादिनियमस्य प्रामाणिकत्वेऽगत्या तस्य सङ्कोचः। अथ तादृशनियमासत्त्वे द्विरुक्तवैयर्थ्यमिति चेन्न, सकलव्यक्तिपरत्वग्राहकतया तदुपयोगात् यो य इत्यस्य पदद्वयभ्रमेण महानस-चत्वरादिरूपधर्म्मिद्वयमात्रपरत्वभ्रमसम्भवादतिस्फुटत्वाय न्यायातिरिक्तस्थले

(१) असम्भवात् इति पा०।

तत्पदेऽपि वीप्सा दृश्यते एकतत्पदेनापि धर्मिद्वयपरामर्शसम्भवा-सम्भावपरत्वे तत्पदान्तरवैयर्थ्यमिति प्रतिसन्धानेन तादृशभ्रमै-निवृत्तिसम्भवात्, एकदा यावद्व्यक्तिप्रत्यायनेच्छैव वीप्सापदार्थः, युगपद्व्याप्तुमिच्छा वीप्सा इत्यभियुक्तैर्व्यवहारात्, न तु व्यापकत्व-प्रत्यायनेच्छा युगपदित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। यो यो धूमवानित्यादौ यत्पदार्थव्यापकत्वाबोधात् यत्पदे द्विर्वचनानुपपत्तेरित्याहुः। अत्र व्यापकतायाः शाब्दबोधानुपगमे यत्पदेन महानसत्वादिना सकलव्यक्तिषु वह्न्यादिमत्ताबोधेऽपि धूमादिमत्त्वेन तेष्वेव वह्न्याद्य-भाववत्त्वशङ्कासम्भवान्न मनसा व्यापकतानिश्चयः सम्भवतीत्य-नुपपत्तिः समानविषयकत्वमात्रेण विरोधिताव्यवस्थापनमन्तरेण दुर्वारैवेति चिन्त्यम्।

साध्यायोगव्यवच्छेदपदेन व्यापकतालाभार्थं व्याचष्टे, 'अयोग-इति, 'अभावप्रतियोगित्वं' हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं, विरो-ध्यर्थकनञा तदधिकरणयोगविरोधिनोऽयोगपदार्थत्वं बोध्यत इत्य-भिप्रायः। साध्यस्यायोगान्वये तन्निष्ठव्यापकत्वालाभाद्व्यवच्छेदान्व-यित्तया व्याचष्टे, 'तथा चेति, 'व्यवच्छेदेनेति व्यापकतान्वयी अभेदस्तृतीयार्थः, न्यूनताभङ्गाय साध्यवदन्यावृत्तित्वधीहेतुतायां (१) केवलान्वय्यनुमानानुपपत्तिदोषमपि दर्शयति, 'न स्याच्चेति। हेतौ साध्यप्रतियोगिकाभावसामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारधियः साध्ये हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वविषयकतया समानविषय-कत्वेन विरोधितामते व्यापकताधीविरोधित्वमावश्यकमिति हेतुः

(१) साध्यवदन्यावृत्तित्वधीहेतुतामत इति का०।

साध्यव्यभिचारीत्युद्भावनस्यापि युक्तत्वाद्दोषोऽपीत्यादिमूलासङ्गति रत आह, 'एतश्चेति, 'विरोधस्य' .व्यापकताधीप्रतिबन्धकत्वस्य (१) 'अतिस्फुटत्वं' सर्व्ववादिसिद्धत्वं, 'अभिसन्धाय', न हि हेतुधर्म्मिकव्यभिचारधियोऽविरोधित्वम्, अत्रैव हेतुमाह, 'साध्याभावेति, समानविषयत्वेन विरोधितामतमवलम्ब्येति भावः स्वयं समानप्रकारकधिय एव विरोधित्वोपगमाद्वदन्तीति ।

---

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ पर्व्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्निरिति परामर्शो यदि तदा पर्व्वतीयधूमं प्रति व्यापकतायाः पर्व्वतधूमसामानाधिकरण्यनैयत्यात् पर्व्वतवह्निः परामर्शविषय एवेति किमनुमेयमिति चेत्, तर्हि पर्व्वतीयधूमे नियतसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्य भानं साध्यसामानाधिकरण्यभाननियतमिति व्याप्यत्वभानेऽपि तुल्यम् । यदि च स्मृता व्याप्तिर्धूमेऽवगम्यते तदा व्यापकत्वेऽपि समानं । वस्तुतस्तु व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं न तु धूमसामानाधिकरण्यं, व्याप्यत्वन्तु सामानाधिकरण्यविशेष इति तवैवानुमितिरफला स्यात् । न चैवं परामर्शस्य

---

(१) 'विरोधस्य' अव्यापकताधियो व्यापकताधीप्रतिरोधस्य, इति पा० ।

चाक्षुषत्वं न स्याद्व्यापकस्य विशेष्यस्येन्द्रियासन्निकर्षा-द्विति वाच्यम् । ' दृष्टत्वात्. असन्निकृष्टधूमादाविव. मानसे एवं हि सर्व्वत्र परामर्शः, चक्षुरन्वय-व्यतिरेकानुविधानञ्च पक्षवृत्तिधर्मोपनयोपक्षीणम ।

दीधितिः ।

'मानस एवेति प्रायिकत्वाभिप्रायेण, तेन क्वचिच्छब्दादिना क्वचिच्च साध्येन्द्रियसन्निकर्षात् परामर्शेऽपि न क्षतिः, पक्षे साध्यसम्बन्धस्याग्रहात् ग्रहेऽप्यनुमित्साया अनुमितिसम्भवात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

मूले 'किमनुमेयमिति सर्व्वत्र वास्तवपक्षीयसाध्यभानमेवानुमानफलमित्यभिमानेन, स्मृता व्याप्तिः पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यसम्बन्धमप्टह्णीत्वेव धूमेऽवगम्यते पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नेऽपि पक्षे साध्यसम्बन्धग्रहादनुमानवैफल्ये वैपरीत्यमेव इत्याह, 'वस्तुतस्त्विति, 'न तु धूमसामानाधिकरण्यमिति, येन पर्व्वतीयधूमसामानाधिकरण्यस्य वह्नौ भाने तादृशधूमाधिकरणपक्षसम्बन्धस्य तत्र भानमावश्यकमिति शङ्केतेति शेषः । 'मानसएव परामर्श इति योजना, सर्व्वत्र हेतुरिति शेषः । अत्र सर्व्वपदस्यानुमितिसामान्यार्थकत्वेऽसङ्गतिः साध्यविशेष्यकस्यापि परोक्षरूपस्य कदाचिच्चाक्षुषादिरूपस्य च परामर्शस्यानुमितिजनकत्वसम्भवादत-

माह, दीधितौ 'प्रायिकत्वाभिप्रायेणेति इन्द्रियासन्निकृष्टसाध्य-कप्रत्यक्षपरामर्शजन्यानुमितिसामान्याभिप्रायेण इत्यर्थः, साध्ये-न्द्रियसन्निकर्षसत्त्वे प्रत्यक्षतः साध्यसिद्धेः कथं परामर्शेनानुमिति-र्जननीयेत्याकाङ्क्षायां तदुपपादकं हेतुमाह, 'पक्ष इति ।

---

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ जनकज्ञाने उपसर्ज्जनतया भातस्य पक्षस्य पर्व्वतादेरनुमितौ प्राधान्येन भानं न स्यात्, न हि जनकज्ञाने उपसर्ज्जनतयावगतं जन्यज्ञाने प्राधान्येन भासते, तथादर्शनात् । न चानुमितेस्तथात्वमसिद्धं पर्व्वतोऽयं वह्निमानित्यनुमितेर्लोकसिद्धत्वादिति चेन्न, पुरुषस्य दण्ड इति ज्ञानानन्तरं दण्डी पुरुष इति ज्ञानजन्यज्ञानदर्शनात् अन्यथा तवापि कथं पक्ष-विशेष्यकत्वनियमः, न हि कारणीभूतज्ञाने यद्-विशेष्यतया भासते तत्कार्य्यीभूतेऽपि तथा, इह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानजन्ये घटाभाववद्भूतल-मिति ज्ञाने तत्र च व्यभिचारात् तस्मात् पक्षवृत्ति-लिङ्गपरामर्शस्यायं स्वभावो यत्स्वाश्रयविशिष्यिकामनु-मितिं जनयति नातथाभूतामेवं ममापि तुल्यमिति ।